

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА УСТАНОВА «ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАН УКРАЇНИ»**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

РИМАР ІГОР ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК: 327.323.3“1935/1943”

ДИСЕРТАЦІЯ

**СТРАТЕГІЯ І ТАКТИКА ШІ ІНТЕРНАЦІОНАЛУ
В 1935-1943 РР.**

07.00.02 – всесвітня історія

Подається на здобуття наукового ступеню кандидата історичних наук зі спеціальності «всесвітня історія».

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник: Черевко Оксана Степанівна,
кандидат історичних наук, доцент

КИЇВ – 2019

АНОТАЦІЯ

Римар І. В. Стратегія і тактика III Інтернаціоналу в 1935-1943 рр. –

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеню кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.02 – «всесвітня історія» – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», Київ, 2019.

Дисертаційна робота присвячена дослідженню аналізу стратегії і тактики III Інтернаціоналу(Комінтерну) в 1935-1943 роках.

Мета дослідження – здійснити комплексний, критичний аналіз стратегії і тактики III Інтернаціоналу, прослідкувати роль СРСР на чолі з Й. Сталіним в процесі виникнення, функціонування та зміни дискурсивних моделей Комінтерну протягом 1935-1943 рр.

Актуальність теми дослідження зумовлена особливостями завершального періоду діяльності III Інтернаціоналу, який виявився надзвичайно динамічним та суперечливим у змістовному та результативному відношенні. Діяльність Комінтерну та національних комуністичних партій по відношенню до урядів ряду європейських країн, соціал-демократичних партій тощо протягом зазначеного періоду зазнавала кардинальних змін. Контroversійний досвід діяльності Комінтерну в 1935-1943 рр. неодноразово переосмислювався, як в поствоєнний, так і в пострадянський періоди, перманентно залишаючись в полі зору світової історіографії.

Зокрема, діяльність III Інтернаціоналу кодифікувалася через специфічний понятійний апарат, що окреслював його дискурсивний вимір. Виступаючи одночасно в двох вимірах – як об'єкт боротьби та інструмент реалізації, дискурсивний вимір визначав завдання та шляхи реалізації програми Комінтерну та його секцій(комуністичних партій) у відповідності до тих зовнішньополітичних завдань та векторів, якими керувався Радянський Союз(СРСР) та особисто його лідер Й. Сталін у процесі формуванні основних засад радянської зовнішньої

політики, формуючи, таким чином, дискурсивну модель стратегії і тактики III Інтернаціоналу.

Водночас, існує необхідність комплексного аналізу та переосмислення політики III Інтернаціоналу протягом 1935-1943 рр., у зв'язку з частковим відкриттям радянських архівів після розпаду СРСР у 1991 р. та появою значного масиву документів, які безпосереднім чином пов'язані з політикою Комінтерну та радянського керівництва у зазначений період.

Зрештою, виявлення характерних особливостей функціонування та нові трактування стратегії і тактики III Інтернаціоналу дозволять комплексно та конструктивно відповідати на виклики які стоять перед Україною та міжнародною спільнотою на початку XXI століття. Зокрема, в умовах політики декомунізації, яка розпочалася після Революції гідності 2013-2014 рр., подій лютого-березня 2014 р. та початку військової агресії Російської Федерації проти України.

Це сприятиме подальшому розвінчанню міфів про антифашистський, демократичний характер політики радянського тоталітарного режиму та європейських комуністичних партій, ролі СРСР, як «визволителя», «миролюбивої держави» та національних компартій, як «жертв» політики «буржуазних» урядів в період 1939-1941 рр. тощо.

З іншої сторони, функція держави щодо контролю діяльності філій іноземних організації, які підривають або ставлять під сумнів її суверенітет, має враховувати не лише аналіз поточної ситуації, але і її історичний контекст. В даному випадку досвід Комінтерну та комуністичних партій є показовим з точки зору протидії зусиллям держави в питаннях контролю легальної або ж нелегальної діяльності партійних структур. Водночас, врахування досвіду державного нагляду та контролю сприятимуть об'єктивнішій оцінці поточної ситуації в країнах, де існує широка мережа підривних організацій.

Історіографія досліджуваної проблеми є досить ґрунтовною(багатогранною) та включає в себе роботи загального(концептуального) характеру; наукові розвідки, присвячені комплексному аналізу стратегії і тактики III Інтернаціоналу

в 1935-1943 рр.; монографії, що розглядають окремі аспекти та напрямки діяльності III Інтернаціоналу в досліджуваний період.

Загальноісторичні та політичні процеси, що відбувалися в період 1935-1943 рр., як складова частина міжвоєнного періоду 1918-1939 рр. та історії СРСР вивчалися як зарубіжними (Е. Гобсбаум, Н. Дейвіс, Ф. Фюре, Р. Сервіс, Е. Ді Нольфо, та ін.), так і радянськими/російськими (А. Громико, І. Кірілін / А. Богатуров, А. Торкунов та М. Нарінській) та вітчизняними (С. Кульчицький, С. Віднянський, М. Держалюк, С. Білокінь, М. М. Марущак) істориками. На окрему увагу заслуговують наукові розвідки, присвячені окремим проблемам історії СРСР (Р. Конквест, Н. Верт, Н. Наймарк, Т. Мартін, Х. Томас, С. Пейн, П. Вілар, І. Кісельгоф, Д. Мерфі, О. Вехвіляйнен, О. Хлевнюк, В. Хаустов, В. Рогінський, В. Роговін, М. Мухамеджанов, В. Малай, В. Теліцин, В. Баришніков, М. Баришніков, С. Білокінь, О. Іваницька, А. Трубайчук, Л. Масенко та І. Ренчка), до перебігу подій яких III Інтернаціонал був активно залучений.

У другій групі досліджень, присвячених комплексному аналізу стратегії і тактики III Інтернаціоналу в 1935-1943 рр. варто виділити роботи як західних дослідників, котрі розглядають III Інтернаціонал, як складову частину апарату СРСР та відводять вирішальну роль у контролі над його діяльністю та у прийнятті рішень Й. Сталіну (А. Крігель, С. Куртуа, К. Маккензі, К. Макдермота та Дж. Агню), так і російських, присвячені процесам більшовізації та сталінізації Комінтерну, його організаційній структурі, проблемам зв'язку з іноземними компартіями, їхній залежності від Комінтерну тощо (Є. Толмачьов, Г. Адібєков, О. Шахназарова, К. Шириня, Ф. Фірсов та ін.).

У третій групі історіографії проблеми варто виділити авторів аналітичних робіт, які висвітлюють окремі напрямки діяльності III Інтернаціоналу (Ю. Єгоров, О. Кравченко, Р. Варфоломєєва, К. Шириня, С. Пожарська, М. Мещеряков, М. Пантелєєв, О. Ватлін, Ф. Фірсов, Л. Бабиченко, Н. Лебедева, М. Нарінський, В. Баришніков, Б. Штудер, Б. Унфрід, С. Куртуа, Р. Бурдерон, Р. Назаревич, П. Гонтарчук, Дж. Ейден, Х. Клер, Дж. Хейнс).

Історіографічна база, а також джерельний комплекс(документи Російського державного архіву соціально-політичної історії(РДАСП), збірники документів, постанови, резолюції, пленуми Виконавчого комітету Комуністичного Інтернаціоналу, з'їзди ВКП(б), міжнародні договори, джерела особового походження та матеріали тогочасних періодичних видань та преси) сприяли поглибленому науково – теоретичному аналізу досліджуваної проблеми.

За результатами опрацювання історіографічної та джерельної бази проблеми була здійснена спроба створення авторського бачення діяльності III Інтернаціоналу. Зокрема, його зв'язків з комуністичними партіями; залежності від позиції Політбюро ЦК ВКП(б) та особисто Й. Сталіна і, відповідно, змінами радянської зовнішньої політики. Застосування важливих положень постмодерного підходу французького філософа Ж. Бодрійя розкривається через застосування наступних понять: симулякр, рецесія, медіум, апотропія. Вони, на нашу думку, створюють можливість найбільш вірогідної реконструкції структури взаємозв'язку та взаємовпливів між Політбюро ЦК ВКП(б), керівництвом Комінтерну та національними секціями, з'ясування ступеню інтегрованості організації міжнародного комуністичного руху в державні структури СРСР, особливо в період 1935-1939 рр.

Водночас автором дослідження в контекст проблеми вводяться категорії: дискурсивна модель, рецесія моделі, засобом яких розкриваються характерні особливості стратегії і тактики III Інтернаціоналу в досліджуваний період.

В ході дослідження було здійснено теоретичне узагальнення та нове вирішення проблеми, яка полягає у з'ясуванні сутності, змісту та основних етапів розвитку стратегії і тактики III Інтернаціоналу в 1935-1943 рр. на основі застосування постмодерного теоретичного глосарію та поняття «дискурсивна модель».

Встановлено, що для першого періоду, 1935-1939 рр., основними гаслами якого є антифашизм, народний фронт, боротьба за мир та на захист СРСР, характерне зближення комуністичних партій з соціал-демократичними та ін. європейськими партіями лівого спектру на позиціях протидії поширенню

фашизму в європейських країнах, відстоювання демократичних свобод та завоювань пролетаріату тощо.

Разом з цим, тотальна прецесія симулякру ворога(ілюзія ворога), як інструмент розгортання репресій на території СРСР та Великого терору, поширення апотропії(втрата переконань, залякування, стримування) безпосередньо вплинули на діяльність Комінтерну, завдавши непоправної шкоди Секретаріату ВККІ, Службі зв'язку та іноземним бюро окремих комуністичних партій, включно до ліквідації окремих з них.

Виявлено, що протягом другого періоду, 1939-1941 рр., відбувається корінна зміна, рецесія моделі по відношенню до попереднього періоду, а також парадигми відносин СРСР з країнами Заходу.

Комуністичним партіям було дано вказівку вести боротьбу проти національних урядів, в першу чергу Британії та Франції, яких визначали головними розпалювачами та поширювачами «другої імперіалістичної війни». Характеристика військового конфлікту, який розпочався з нападу Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 р., свідчить про відмову Комінтерну та комуністичних партій від досягнень попереднього періоду.

В ході дослідження третього періоду діяльності III Інтернаціоналу, 1941-1943 рр., проаналізовано динамічну зміну моделі, як реакцію на напад Німеччини та її союзників на Радянський Союз.

На зміну формулі «імперіалістична війна» приходять «вітчизняна», справедлива війна; відбувається кардинальна зміна відносин СРСР з країнами Заходу, насамперед з США та Великою Британією. Змістивши акцент у діяльності на Відділ друку та пропаганди, Комінтерн залучається до активної співпраці з радянськими розвідувальними органами, що сприяло розгортанню діяльності комуністичного підпілля та приєднанню до лав руху Опору. Проводиться активна пропагандистської роботи в середовищі військовополонених. Організовується радіомовлення на окуповані території тощо.

В результаті дослідження проблеми розпуску III Інтернаціоналу, на думку автора, вирішальними чинниками стали: загострення відносин в середині

Антигітлерівської коаліції, пов'язані з оцінкою діяльності Комінтерну, як «п'ятої колони», інструменту «більшовизації» країн, що будуть звільнені Червоною армією. Суттєве недофінансування організації протягом 1941-1943 рр., пов'язане з несприятливими для СРСР подіями на німецько-радянському фронті. Згідно позиції Кремля, Комінтерн став перешкодою для самостійного розвитку європейських комуністичних партій та перетворенню їх на національні партії.

Виявлено характерні принципи, що впливали на формування та функціонування дискурсивних моделей, а також стратегію і тактику Комінтерну та компартій протягом 1935-1943 рр.: ситуативність умов творення моделей; підпорядкованість та функціонування у полі сталінського догматизму; рецесія та наявність симулякрів, як перенесення досвіду з внутрішньополітичного життя СРСР другої половини 1930-х рр.; рецесивність.

У процесі дослідження окреслено простір відносної самостійності Комінтерну в рамках сталінської моделі більшовизму та відповідних дискурсивних моделей Комінтерну. Виділено інституційний та вербальний механізми, котрими послуговувався Й. Сталін, задля здійснення впливу на формування дискурсивних моделей, визначення стратегії і тактики III Інтернаціоналу в 1935-1943 рр.

Ключові слова: III Інтернаціонал, дискурсивна модель, рецесія, антифашизм, народний фронт, репресії, Великий терор 1936-1938 рр., Друга світова війна, Г. Димитров, Й. Сталін, ВККІ, ВКП(б).

SUMMARY

I. Rymar. Strategy and tactics of the Third International in 1935-1943. – Qualifying scientific work on the rights of manuscript.

Dissertation is obtained to get the candidate of historical sciences degree (PhD) in the speciality 07.00.02 – World History. – M. P. Drahomanov National Pedagogical University. – State institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine", Kyiv, 2019.

The dissertation research is devoted to the analysis of the strategy and tactics of the Third International (Comintern) in 1935-1943.

The purpose of the research is to carry out a comprehensive, critical analysis of the strategy and tactics of the Third International, to study the role of the USSR, led by J. Stalin, in the process of the appearance, functioning and change of discursive models of the Comintern during 1935-1943.

The relevance of the research is driven by unique features of the studying period, which turned out to be extremely complex and dynamic. The activities of the Comintern and the communist parties in relation to the national governments of several European countries, social democratic parties has changed dramatically. In particular, the activities of the Third International were determined by the help of a specific conceptual apparatus, which defined the boundaries of the discursive dimension. Existing in two dimensions at the same time - as an object of struggle and a tool for implementation, the discursive dimension defined the tasks and ways of implementing the program of the Comintern and its sections (communist parties) in accordance with the foreign policy objectives and vectors, that Soviet Union (USSR) was guided by and personally its leader, J. Stalin, in the process of forming the basic principles of Soviet foreign policy. On the basis of this foreign policy vectors a discursive model of strategy and tactics of the Third International was formed.

On the other side, there is a need for a comprehensive analysis and rethinking of the policies of the Third International during 1935-1943, in connection with the opening of the Soviet archives after the collapse of the USSR in 1991 and the appearance of a

critical amount of documents that are directly related to the policies of the Comintern and the Soviet leadership during the specified period.

Finally, identifying the characteristic features of the functioning and new interpretations of the strategy and tactics of the Third International will allow to respond comprehensively and constructively to the challenges that Ukraine and the international community are facing at the beginning of the 21st century. In particular, in the context of the policy of de-communization, which began after the Revolution of Dignity in 2013-2014, the events of February-March 2014 and the beginning of the military aggression from Russian Federation side against Ukraine.

This will further dispel the myths about the anti-fascist, democratic nature of the policies of the Soviet totalitarian regime and European communist parties, the role of the USSR as a “liberator”, “peace-loving state” and national communist parties as a “victims” of the policies of “bourgeois” governments during the period 1939-1941, ect.

On the other side, the function of the state of controlling the activities of branches of foreign organizations that undermine or put in question its sovereignty should take into account not only the analysis of the current situation, but also its historical context. In this case, the experience of the Comintern and the communist parties is very useful.

The historiography of the problem is sufficiently solid and includes works of general (conceptual) nature; scientific studies of the integrated analysis of the strategy and tactics of the Third International in 1935-1943; studies examining certain aspects and directions of the activities of the Third International in the period that is studied.

The historical and political processes that took place during the period 1935-1943, as part of the interwar period 1918-1939 and the history of the USSR were studied both by foreign (E. Hobsbawm, N. Davis, F. Furet, R. Service, E. Di Nolfo, and others), and by Soviet / Russian (A. Gromyko, I. Kirilin / A. Bogaturov, A. Torkunov and M. Narinsky) and Ukrainian (S. Kulchytsky, S. Bilokin, M. Marushchak) historians. Special attention should be paid to scientific studies on specific problems of the history of the USSR (R. Conquest, N. Wert, N. Naimark, T. Martin, H. Thomas, S. Payne, P. Vilar, I. Kiselgof, D. Murphy, V. Wehvilyainen, O. Khlevnyuk, V. Khaustov, V. Roginsky, V. Rogovin, M. Mukhamedzhanov, V. Malay, V. Telitsyn, V. Baryshnikov,

M. Baryshnikov, S. Belokon, O. Ivanitskaya, A. Trubaichuk, L. Masenko and I. Renchka), in which the Third International was actively involved.

In the second group of studies dedicated to the complex analysis of the strategy and tactics of the Third International in 1935-1943, works should be distinguished as Western researchers who view the Comintern as an integral part of the apparatus of the USSR and assign a decisive role in monitoring its activities and in making decisions to J. Stalin (A. Kriegel, S. Courtois, K. MacKenzie, K. McDermott and J. Agnew), and works of Russian researchers, dedicated to the processes of bolshevization and stalinization of the Comintern, its organizational structure, problems of communication with foreign communist parties, their dependence on the Comintern, etc. (E. Tolmachyov, G. Adibekov, E. Shakhnazarov, K. Shirina, F. Firsov, etc.).

In the third group, we should emphasize the authors of analytical works that highlighted certain areas of activity of the Third International (Y. Egorov, E. Kravchenko, R. Varfolomeeva, K. Shirina, S. Pozharskaya, M. Meshcheryakov, M. Panteleev, A. Vatlin, F. Firsov, L. Babičenko, N. Lebedeva, M. Narinsky, V. Baryshnikov, B. Studer, B. Unfried, S. Courtois, R. Bourderon, R. Nazarewicz, P. Gontarczyk, J. Eaden, H. Klehr, J. Haynes).

Historiographic base, as well as a complex of sources (documents of the Russian State Archive of Social and Political History (RGASPI), collections of documents, resolutions, plenary sessions of the Executive Committee of the Communist International, congresses of the VKP(b), international treaties, sources of personal origin and materials of the periodicals and the press) contributed to deepen scientific and theoretical analysis of the problem.

Following the results of work with the historiographic base and the sources of the problem, a try was made to create an original author's vision of the activities of the Third International. In particular, his relations with the communist parties; dependings on the position of the Politburo of the Central Committee of the VKP(b) and personally J. Stalin and, accordingly, changes in Soviet foreign policy. Implementation of certain provisions of the postmodern approach of the French philosopher J. Baudrillard is

opens via following concepts: the simulacrum, the precession, the medium, the apotropy.

At the same time, the author of the research in the context of the problem introduces categories: a discursive model, a recession model, through which are revealed the characteristic features of the strategy and tactics of the Third International in the during studying period.

In the course of the study, was proposed a theoretical generalization and a new solution of the problem, which consists in clarifying the essence, content and main stages of the development of the strategy and tactics of the Third International in 1935-1943, based on the use of a postmodern theoretical glossary and the concept of “discursive model”.

It was established that for the first period, 1935-1939, the main slogans of which are anti-fascism, the popular front, the struggle for peace and defense of the USSR, the characteristic convergence of the communist parties with the social democratic and other European parties of the left spectrum in the positions of countering the spread of fascism European countries, upholding democratic freedoms, the gains of the proletariat, etc.

At the same time, the total precession of the simulacrum of the enemy, as a tool for the deployment of repression on the territory of the USSR and the Great Terror, the proliferation of apotropy directly affected the activities of the Comintern, causing irreparable harm to the ECCI Secretariat, other departments of the Comintern, foreign bureaus of the Communist parties, and even eliminating some of them.

It was revealed that during the second period, 1939-1941, there was a radical change, a *recession* of the model in relation to the previous period, as well as a paradigm of relations between the USSR and Western countries.

The communist parties were instructed to fight against national governments, primarily the Great Britain and France, determined by the main instigators and distributors of the “second imperialist war”. The characteristic of the military conflict, which began with the German attack against Poland on September 1, 1939, testifies to

the refusal of the Comintern and the communist parties from the achievements of the previous period.

During the study of the third period of the Comintern, 1941-1943, was analyzed the dynamic model change as a reaction to the Soviet Union on the German attack.

The “imperialist war” formula is replaced by the “patriotic”, just war; there is a dramatical change in the relations of the USSR with the Western countries, at first with the United States and Great Britain. By shifting the emphasis on activity to the Press and Propaganda Department, the Comintern is drawn to the active cooperation with the Soviet intelligence agencies, which contributed to the development of the activities of the communist underground and its adherence to the Resistance movement. An active advocacy among prisoners of war took place. Broadcasting in the occupied territories were organized, ect.

As a result of the study of the problem of dissolution of the Communist International, according to the author, the decisive factors were: aggravation of relations within the Anti-Hitler coalition, which is associated with an assessment of the activities of the Comintern, as the "fifth column", a tool of "bolshevization" of the countries liberated by the Red Army. Significant underfunding of the organization during 1941-1943 due to unfavorable occasions for the USSR on the German-Soviet front. According to the position of the Kremlin, the Comintern became an obstacle to the independent development of European communist parties and their transformation into national parties.

Characteristic principles that influenced the formation and functioning of discursive models were identified as well as the strategy and tactics of the Comintern and the Communist Parties during 1935-1943: the situational character of the conditions for creating models; subordination and functioning in the field of Stalinist dogmatism; precession and the presence of simulacrums, as a transfer of experience from the internal political life of the USSR in the second half of the 1930s; recession.

In the course of the study was qualified the space of relative independence of the Comintern in the framework of the Stalinist model of Bolshevism and the corresponding discursive models of the Communist International. Institutional and

verbal mechanisms, that J. Stalin used to influence the formation of discursive models are highlighted, the definition of the strategy and tactics of the Third International in 1935-1943.

Key words: Third International, discursive model, recession, antifascism, the popular front, repressions, the Great Terror 1936-1938, Second World war, G. Dimitrov, J. Stalin, ICCL, VKP(b).

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Римар І. В. Уряд народного фронту: місце та значення III Інтернаціоналу в політиці ФКП (1934-1939). // Вісник аграрної історії. Науковий журнал. Випуск 15. – Київ, 2016. – с. 144-154
2. Римар І. В. Проблема рецесії тактико – стратегічної моделі III Інтернаціоналу (серпень – листопад 1939 р.). // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Вип. 2. Ч. 2. – Тернопіль, 2017. – с. 112-120
3. Римар І. В. Тактико – стратегічна лінія III Інтернаціоналу в період радянсько-фінської війни (1939-1940). // Етнічна історія народів Європи. Збірник наукових праць. Випуск 55. – Київ, 2018. – с. 104-109
4. Римар І. В. Проблема прецесії симулякрів та медіума у формуванні оціночних реакцій щодо московських показових процесів (1936-1938) в західних мас-медіа. // Європейські історичні студії: науковий журнал. – №10. – Київ, 2018. – с. 201-216
5. Римар І. В. III Інтернаціонал та комуністична партія США: політика та взаємовідносини (серпень 1939 – червень 1941 року). // Американська історія та політика: науковий журнал. - №5. – Київ, 2018. – с. 140-152
6. Ihor V. Rymar Precession of simulacrum of the Great Terror and Dissolution of the Communist Party of Poland (1936-1938). // Social Evolution & History. – Vol. 18, No. 1. – Volgograd, 2019. – p. 47-66.

Публікації, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Римар І. В. Вплив позиції Й. Сталіна на формування тактико – стратегічних моделей III Інтернаціоналу (1935-1943 рр.). // Вісник аграрної історії. Науковий журнал. Випуск 23-24. – Київ, 2016. – с.208-226

ЗМІСТ

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	с. 16
ВСТУП	с. 17
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	с. 25
1.1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ	с. 25
1.2. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	с. 42
1.3. МЕТОДОЛОГІЯ ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	с. 57
РОЗДІЛ 2. ДИСКУРСИВНА МОДЕЛЬ ІІІ ІНТЕРНАЦІОНАЛУ В 1935-1939 РР.	с. 64
2.1. ВПЛИВ РІШЕНЬ VII КОНГРЕСУ КОМУНІСТИЧНОГО ІНТЕРНАЦІОНАЛУ НА ДІЯЛЬНІСТЬ УРЯДІВ НАРОДНОГО ФРОНТУ У ФРАНЦІЇ ТА ІСПАНІЇ	с. 72
2.2. РЕПРЕСІЇ В АПАРАТІ КОМІНТЕРНУ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИКИ ТА ПРАКТИКИ ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ 1936-1938 РР.	с. 92
РОЗДІЛ 3. СТРАТЕГІЯ І ТАКТИКА ІІІ ІНТЕРНАЦІОНАЛУ В СЕРПНІ 1939–ЧЕРВНІ 1941 Р.	с. 116
3.1. ХАРАКТЕР ДІЯЛЬНОСТІ ІІІ ІНТЕРНАЦІОНАЛУ ВІД ПАКТУ МОЛОТОВА-РІББЕНТРОПА ДО НАПАДУ НІМЕЧЧИНИ НА ФРАНЦІЮ (СЕРПЕНЬ 1939–ТРАВЕНЬ 1940 Р.)	с. 118
3.2. ДІЯЛЬНІСТЬ КОМІНТЕРНУ В УМОВАХ РОЗГОРТАННЯ АГРЕСІЇ В ЄВРОПІ (ТРАВЕНЬ 1940–ЧЕРВЕНЬ 1941 Р.)	с. 147
РОЗДІЛ 4. ПОВОРОТ В СТРАТЕГІЇ І ТАКТИЦІ ІІІ ІНТЕРНАЦІОНАЛУ В 1941-1943 РР.	с. 173
4.1. ЗМІНА ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ КОМІНТЕРНУ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КОМУНІСТИЧНИХ ПАРТІЙ В 1941-1943 РР.	с. 174
4.2. ФУНКЦІОНУВАННЯ АПАРАТУ КОМІНТЕРНУ В УМОВАХ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ (1941-1943 РР.). ПРОБЛЕМА РОЗПУСКУ ІІІ ІНТЕРНАЦІОНАЛУ	с. 202
ВИСНОВКИ	с. 225
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	с. 233

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- БРП** – Болгарська робітничка партія
- ВККІ** – Виконавчий комітет Комуністичного Інтернаціоналу
- ВКП(б)** – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
- ДРФ** – Демократична Республіка Фінляндія
- ІКП** – Італійська комуністична партія
- КП(б)У** – Комуністична партія (більшовиків) України
- КПВ** – Комуністична партія Великобританії
- КПЗУ** – Комуністична партія Західної України
- КПІ** – Комуністична партія Іспанії
- КПН** – Комуністична партія Німеччини
- КПП** – Комуністична партія Польщі
- КП США** – Комуністична партія Сполучених Штатів Америки
- КПУ** – Комуністична партія Угорщини
- КПФ** – Комуністична партія Фінляндії
- КПЧ** – Комуністична партія Чехословаччини
- КПЮ** – Комуністична партія Югославії
- НКВС** – Народний комісаріат внутрішніх справ
- НКЗС** – Народний комісаріат зовнішніх справ
- ППР** – Польська робітничка партія (*Polska Partia Robotnicza*)
- РСЧА** – Робітничо-селянська Червона Армія
- СРСР** – Союз Радянських Соціалістичних Республік
- ТАРС** – Телеграфне агентство Радянського Союзу
- ФКП** – Французька комуністична партія
- РОУМ** – Робітничка партія марксистського об'єднання (*Partido Obrero de Unificacion Marxista*)

ВСТУП

Актуальність. Проблема, пов'язана зі стратегією і тактикою III Інтернаціоналу (Комінтерну) в період від VII Всесвітнього Конгресу (25 липня – 20 серпня 1935 р.) до його розпуску (10 червня 1943 р.) перманентно перебуває в полі зору дослідників. Цей період, досить динамічний та складний, був позначений кардинальними змінами в його діяльності та, відповідно, європейських комуністичних партій по відношенню до національних урядів, соціал-демократичних партій тощо.

Утворений 2-4 березня 1919 р., Комінтерн мав стати лівою альтернативою II Інтернаціоналу, який наприкінці Першої світової війни здійснював спроби відновити статус єдиної організації міжнародного робіничого руху. Пройшовши у своєму розвитку досить складний та суперечливий шлях, на час проведення VI Конгресу Комінтерну в 1928 р., прийняття його Програми та Статуту, організація в значній мірі стала частиною сталінського державного апарату. В рамках даного процесу звузився простір внутрішньої самостійності Комінтерну та зовнішньої самостійності його національних секцій, комуністичних партій. До того ж, продовження Й. Сталіним боротьби за владу та окремі положення VI Конгресу (тези про «правий ухил», «соціал-фашизм» та ін.) стали одними з причин параліча міжнародного комуністичного руху наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр., перетворення ВКП(б), Комінтерну та його секцій на своєрідну «секту» міжнародного лівого руху.

Діяльність III Інтернаціоналу протягом 1935-1943 рр., кодифікувалася через специфічний понятєвий апарат, що окреслював його дискурсивний вимір. Виступаючи одночасно об'єктом боротьби та інструментом реалізації, він визначав завдання та шляхи втілення політики Комінтерну та його європейських секцій (комуністичних партій) у відповідності до тих зовнішньополітичних завдань та векторів, якими керувався СРСР та особисто його лідер, Й. Сталін, в процесі вироблення основних засад радянської зовнішньої політики, формуючи дискурсивну модель стратегії і тактики III Інтернаціоналу.

Окремий інтерес істориків викликає процес формування, функціонування та зміни стратегії і тактики III Інтернаціоналу протягом досліджуваного періоду, роль в цьому процесі Й. Сталіна. Виявлення дійсних мотивів радянського керівництва щодо ролі та місця Комінтерну, як одного з інструментів зовнішньополітичного впливу СРСР в умовах назрівання глобального військового конфлікту між протиборними суспільно-політичними системами дозволить більш об'єктивно характеризувати політику Виконавчого комітету Комуністичного Інтернаціоналу (ВККІ) та його європейських секцій, яка проводилася протягом вказаного періоду.

З іншого боку, на нашу думку, існує необхідність комплексного аналізу та переосмислення політики III Інтернаціоналу протягом 1935-1943 рр., у зв'язку з частковим відкриттям радянських архівів після розпаду СРСР у 1991 р. та появою значного масиву документів, які безпосереднім чином пов'язані з політикою Комінтерну та радянського керівництва у зазначений період. З іншого боку, відсутність системних досліджень діяльності окремих компартій, які входили до складу Комінтерну, зумовлює певні складнощі при написанні комплексного синтетичного дослідження, яке б у повній мірі розкривало особливості діяльності Комінтерну в 1935-1943 рр.

Зрештою, виявлення характерних особливостей функціонування та нові трактування стратегії і тактики III Інтернаціоналу дозволять комплексно та конструктивно відповідати на виклики які стоять перед Україною та міжнародною спільнотою на початку XXI століття. В умовах політики декомунізації, яка розпочалася після Революції гідності 2013-2014 рр., дослідження проблеми стратегії і тактики, дискурсивних моделей III Інтернаціоналу, впливу національних секцій (комуністичних партій) Комінтерну на політику національних урядів країн Європи, сформованих в 1930-х рр., набуває особливої актуальності. Це сприятиме подальшому розвінчанню міфів про антифашистський, демократичний характер політики радянського тоталітарного режиму та європейських комуністичних партій, ролі СРСР, як «визволителя», «миролюбивої держави» та національних компартій, як «жертв» політики

«буржуазних» урядів в період 1939-1941 рр. тощо. Окремо варто зазначити, що особливої гостроти дане питання набуває після подій лютого – березня 2014 р. та початку військової агресії Російської Федерації проти України. Функція держави щодо контролю діяльності філій іноземних організацій, які підривають або ставлять під сумнів її суверенітет, має враховувати не лише аналіз поточної ситуації, але і її історичний контекст. Корисним, на нашу думку, виглядає подібний історичний досвід, зокрема в умовах протидії національних урядів деструктивному впливу лівих політичних сил, підпорядкованих Секретаріату ВККІ та контрольованих Політбюро ЦК ВКП(б).

Мета дослідження: здійснити об'єктивне, критичне дослідження стратегії і тактики III Інтернаціоналу, впливу радянського керівництва та особисто Й. Сталіна на процес виникнення, функціонування та зміни дискурсивних моделей Комінтерну протягом 1935-1943 рр.

Досягнення поставленої мети потребує розв'язання низки конкретних завдань:

- дослідити стан наукової розробки проблеми;
- класифікувати основні види джерел, визначити ступінь репрезентативності та інформативності документальної бази дослідження;
- охарактеризувати принципи та методи, застосовані в процесі дослідження проблеми;
- простежити діяльність урядів народного фронту Франції та Іспанії згідно рішень VII Конгресу Комінтерну в умовах функціонування дискурсивної моделі 1935-1939 рр.;
- визначити причини та наслідки репресій в апараті Комінтерну в період проведення політики і практики Великого терору в СРСР у 1936-1938 рр.;
- виявити характерні особливості та зміни в діяльності III Інтернаціоналу в перший період Другої світової війни у 1939 – 1941 рр.;
- проаналізувати зміни в стратегії і тактиці Комінтерну в 1941-1943 рр.;
- окреслити особливості функціонування апарату Комінтерну і Відділу друку та пропаганди в умовах німецько-радянської війни в 1941-1943 рр.;

-охарактеризувати основні підсумки діяльності III Інтернаціоналу, причини його розпуску та роль в цьому процесі Й. Сталіна.

Об'єктом дослідження є міжнародний комуністичний рух у першій половині XX століття.

Предметом дослідження є стратегія і тактика III Інтернаціоналу в 1935-1943 рр.

Методи дослідження виходять з принципів історизму, наукової об'єктивності та логіки, типологізації, системності. В процесі роботи над дисертаційним дослідженням були застосовані загальнонаукові, загальноісторичні та спеціальні історичні методи. З-поміж загальнонаукових були використані історичний та логічний методи. З-поміж загальноісторичних методів були використані такі як: метод періодизації, історико-типологічний метод. Зі спеціально історичних були застосовані: метод текстології та метод історико-політичного аналізу.

Застосування даних методів дозволило виявити ступінь інформативності та об'єктивності наявних історичних знань. Детальний аналіз принципів та методів дослідження здійснено в під-розділі 1.3. дисертаційного дослідження.

Хронологічні рамки зумовлені науковою доцільністю комплексного осмислення періодів виникнення та функціонування дискурсивних моделей III Інтернаціоналу в 1935-1943 рр., а також рівнем впливу Й. Сталіна на даний процес. Нижня межа дисертаційного дослідження обумовлена кардинальною зміною моделі III Інтернаціоналу в процесі проведення VII Всесвітнього Конгресу Комуністичного Інтернаціоналу 25 липня – 20 серпня 1935 р. Верхня межа дослідження визначається розпуском III Інтернаціоналу протягом травня-червня 1943 р.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Союзу Радянських Соціалістичних Республік(СРСР), країн Західної Європи та Сполучених Штатів Америки(США), що розглядалися керівництвом III Інтернаціоналу, як один з магістральних напрямків діяльності, що пов'язано, насамперед, з реалізацією ідеї «світової революції»; легальною та підпільною діяльністю комуністичних партій

Німеччини, Франції, Великобританії, Іспанії, США тощо; здійсненням політики антифашистського народного фронту; загрозою нової нової війни в Європі; європоцентризмом світової дипломатії та політики протягом досліджуваного періоду.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у комплексному дослідженні стратегії і тактики III Інтернаціоналу в 1935-1943 рр. та визначається його основними результатами.

У дисертаційному дослідженні *вперше*:

- у вітчизняній історіографії здійснено спробу комплексного наукового дослідження стратегії і тактики III Інтернаціоналу протягом 1935-1943 рр., механізмів та способів впливу на його діяльність ЦК ВКП(б) та особисто Й. Сталіна;

- в науковий обіг української історичної науки введено низку не опублікованих документів з фондів Російського державного архіву соціально-політичної історії (РДАСП), що стосуються проблем аналізу подій громадянської війни в Іспанії діячами Комінтерну (фонд «Секретаріат Д. З. Мануїльського»), реакції Комінтерну на Мюнхенський договір 1938 р. (фонд «Секретаріат Генерального секретаря ВККІ Г. М. Димитрова. Матеріали і переписка Г. М. Димитрова»), протокол засідання Інтернаціональної контрольної комісії (ІКК) у справі В. Мюнценберга (фонд «Протоколи засідань Інтернаціональної контрольної комісії Виконавчого комітету Комуністичного Інтернаціоналу (ІКК ВККІ)»);

- в процесі роботи над дисертаційним дослідженням застосовано важливі положення сучасного філософського підходу французького філософа-постмодерніста Ж. Бодрійяра для аналізу та характеристики особливостей моделей діяльності III Інтернаціоналу. Це дало змогу залучити постмодерний філософський дискурс задля найбільш вірогідної реконструкції структури взаємозв'язку та взаємовпливів між Політбюро ЦК ВКП(б), керівництвом Комінтерну та національними секціями, з'ясування ступеню інтегрованості

організації міжнародного комуністичного руху в державні структури СРСР, особливо в період 1935-1939 рр.;

- в процесі дослідження проблеми в історичний обіг уведено такі поняття та визначення: дискурсивна модель, прецесія, симулякр, медіум, апотропія, рецесія. На основі проведеної роботи розкрито та обґрунтовано доцільність застосування даної термінології в контексті роботи та поглиблено їхній зміст відповідно до проблематики дисертаційного дослідження;

- розкрито визначення «дискурсивна модель» при аналізі стратегії і тактики III Інтернаціоналу протягом 1935-1943 рр. Здійснено аналіз та характеристику діяльності III Інтернаціоналу, визначено специфічні риси, притаманні моделям стратегії і тактики протягом досліджуваного періоду. Окреслено механізми впливу Й. Сталіна на функціонування Комінтерну, формування та реалізацію моделей стратегії і тактики протягом 1935-1943 рр.;

- на основі залучення різнобічних джерел здійснено системне дослідження дискурсивних моделей стратегії і тактики III Інтернаціоналу в 1935-1943 рр., процесу їхнього формування, функціонування та еволюції;

- запропоновано апробувати історичний досвід тактичних рішень Комінтерну та окремих національних комуністичних партій в сфері контролю та протидії діяльності на території України організацій чи їхніх філій, контрольованих іноземною державою, що ставлять під сумнів існування держави, підривають її суверенітет та територіальну цілісність.

Поглиблено:

- причини зміни, процес та наслідки функціонування моделі стратегії і тактики III Інтернаціоналу протягом 1939-1941 рр.;

- особливості діяльності III Інтернаціоналу в умовах початку Другої світової війни та розгортання агресії в Європі протягом вересня 1939 – червня 1941 рр.;

- характер та особливості функціонування апарату Комінтерну, Відділу друку та пропаганди в умовах німецько-радянської війни в 1941-1943 рр.;

- основні причини розпуску III Інтернаціоналу, роль в цьому процесі Й. Сталіна.

Набуло подальшого розвитку:

- виявлення характерних особливостей процесу формування та функціонування дискурсивної моделі 1935-1939 рр., а також значення рішень VII Конгресу Комінтерну в діяльності урядів народного фронту Франції та Іспанії;

- аналіз механізмів та інструментів проведення репресій та чисток, наслідків репресій в апараті Комінтерну та серед іноземних компартій в період підготовки та проведення політики і практики Великого терору 1936-1938 рр.

Практичне значення. Результати дисертаційного дослідження можуть бути використані в процесі визначення та прогнозування стратегій і тактик суверенної держави щодо мети та завдань діяльності іноземних організацій.

Основні положення та висновки дисертаційного дослідження можуть бути використані в процесі підготовки узагальнюючих праць з історії III Інтернаціоналу, при розробці відповідних вузівських курсів та спецкурсів.

Апробацію результатів дослідження. Основні положення дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри всесвітньої історії історичного факультету Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова та апробовані на всеукраїнських та міжнародних конференціях, зокрема на: Міжнародна науково-практична конференція «Україна-Польща: стратегічне партнерство в системі геополітичних координат»(Київ, 16-17 березня 2017 р.); Міжнародна наукова конференція «Фінляндія – 100 років незалежності»(Київ, 17 листопада 2017 р.); Друга міжнародна наукова конференція «Україна – США: досвід та перспективи співпраці»(Київ, 23 листопада 2017 р.); Міжнародна наукова конференція «Теоретико-методологічні засади дослідження історичної пам'яті»(Київ, 31 травня 2018 р.).

Публікації. Основні положення дисертації відображені у семи фахових публікаціях, з них одна – у міжнародному науковому журналі, шість – у виданнях, які входять до міжнародних наукометричних баз даних:

1. Римар І. В. Уряд народного фронту: місце та значення III Інтернаціоналу в політиці ФКП (1934-1939). // Вісник аграрної історії. Науковий журнал. Випуск 15. – Київ, 2016. – с. 144-154

2. Римар І. В. Проблема рецесії тактико – стратегічної моделі III Інтернаціоналу (серпень – листопад 1939 р.). // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Вип. 2. Ч. 2. – Тернопіль, 2017. – с. 112-120

3. Римар І. В. Тактико – стратегічна лінія III Інтернаціоналу в період радянсько-фінської війни (1939-1940). // Етнічна історія народів Європи. Збірник наукових праць. Випуск 55. – Київ, 2018. – с. 104-109

4. Римар І. В. Проблема прецесії симулякрів та медіума у формуванні оціночних реакцій щодо московських показових процесів (1936-1938) в західних мас-медіа. // Європейські історичні студії: науковий журнал. – №10. – Київ, 2018. – с. 201-216

5. Римар І. В. Вплив позиції Й. Сталіна на формування тактико – стратегічних моделей III Інтернаціоналу (1935-1943 рр.). // Вісник аграрної історії. Науковий журнал. Випуск 23-24. – Київ, 2016. – с.208-226

6. Римар І. В. III Інтернаціонал та комуністична партія США: політика та взаємовідносини (серпень 1939 – червень 1941 року). // Американська історія та політика: науковий журнал. - №5. – Київ, 2018. – с. 140-152

7. Ihor V. Rymar Precession of simulacrums of the Great Terror and Dissolution of the Communist Party of Poland (1936-1938). // Social Evolution & History. – Vol. 18, No. 1. – Volgograd, 2019. – p. 47-66.

Структура дисертаційного дослідження сформована згідно проблемно-хронологічного принципу, підпорядкована поставленій меті та реалізації основних завдань. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури(387 найменування), списку умовних скорочень. Загальний обсяг дисертації – 264 сторінки, з них основного тексту – 216 сторінок.

Специфіка проблематики зумовлює необхідність введення поняттєвого апарату, що розкриває важливі поняття, визначення, якими оперує дисертант.

РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.

1.1. Історіографія проблеми.

Предметне дослідження історіографії проблеми, на нашу думку, вимагає глибокого вивчення усього спектру наукової та публіцистичної літератури, яку пропонуємо умовно об'єднати в три групи.

До першої групи слід віднести наукові розробки загального (концептуального) характеру, що охоплюють досліджуваний період та дають ключ до розуміння проблеми.

Зокрема, варто виділити наукові розвідки із всесвітньої історії, історії дипломатії та міжнародних відносин, в котрих аналізуються загальноісторичні процеси розвитку світової цивілізації. Серед таких варто виділити друге видання «Истории дипломатии» в п'яти томах за редакцією А. А. Громико 1959 – 1979 рр. [128], «История международных отношений и внешней политики СССР» за редакцією І. Кириліна[147], колективне дослідження російських науковців з історії міжнародних відносин та зовнішньої політики Росії[185], чотирьохтомну працю «Системная история международных отношений» за редакцією проф. А. Д. Богатурова[110], трьохтомну «Историю международных отношений» за редакцією А. Торкунова та М. Нарінського[204], дослідження італійського історика Е. Ді Нольфо[135], британських істориків Н. Дейвіса[131], Е. Хобсбаума[125], українських дослідників С. Віднянського[140; 277; 280] та М. Марущак[171]. Репрезентуючи різні історичні епохи, школи та напрямки, дані роботи різносторонньо виствітлюють стан європейської цивілізації, міжнародних відносин, дипломатії, міжнародного становища СРСР в цілому та Комінтерну і комуністичних партій зокрема, протягом досліджуваного періоду.

Окрім робіт загальноісторичного характеру варто виділити дослідження, присвячені історії СРСР, зокрема роботи Ф. Фюре[211], Р. Сервіса[193], А. Брауна[113], А. Грациозі[127], Л. Люкс[166], А. Безбородова[107] та С. Кульчицького[158, 159] та ін.

У своїх дослідженнях, підходячи з різних позицій та точок зору, історики намагаються відобразити об'єктивну картину утворення, розвитку та розпаду Радянського Союзу, подати всеохопну картину його еволюції від 1917 до 1991 р., не оминаючи увагою Комуністичний Інтернаціонал, як невід'ємну складову радянської системи, особливо протягом 1930-1940-х рр. Проаналізувавши дослідження, варто зазначити, що в оцінці діяльності Комінтерну в цілому переважає думка, що він являв собою «штаб світової революції» та був повністю залежний від волі «володаря Кремля» Й. Сталіна.

На особливу увагу заслуговують роботи, присвячені постаті Й. Сталіна. При роботі над дисертаційним дослідження були використані дослідження А. Волкогонова[119-121], Е. Дурачинського[136], Ю. Жукова[139], М. Капченко[145, 146], О. Хлевнюка[214], Р. Такера[199], Л. Беладі та Т. Крауса[108]. Піддаючи комплексному аналізу та оцінці постать Й. Сталіна, іноді досить суб'єктивному (М. Капченко) автори сходяться в однозначних оцінках ступеню залученості Й. Сталіна до ключових подій 1930-1940-х рр.

Окремим питанням історії СРСР є проблема ідеології, а також мови тоталітарного режиму. Тому для відтворення більш повної картини впливу панівної в СРСР ідеології на суспільство засобами слова доцільно, на нашу думку, залучити роботи українських дослідників Л. Масенко та І. Ренчки.

У своїй науковій розвідці Л. Масенко[172], на основі лінгвістичного аналізу виступів радянських керівників та офіційних партійних документів розглядає лексику радянського тоталітаризму, як мову великого ошуканства, що створювала світ словесних фікцій, з одного боку, а також, як мову державного тероризму, з іншого. Надаючи певним словам та словосполученням позитивної/негативної оцінки (партія, соціалізм, комунізм/буржуазія, капіталізм, імперіалізм, фашизм тощо), тоталітарний режим СРСР вибудовував свою ідеологію та політику на дихотомії свій/чужий. Дане явище побутувало не лише у внутрішньому житті СРСР, але і засобом впливу через Комінтерн та комуністичні партії переносилося до політичної та соціальної сфери інших країн, де компартії виступали його пропагандистами.

На відміну від Л. Масенко., І. Ренчка у своїй роботі[186] акцентує увагу на впливові та наслідках радянської тоталітарної ідеології на національні мови СРСР, в першу чергу на українську мову. Особливу увагу приділено лексикографічним прийомам ідеологізації лексики різних тематичних груп (політичні партії, рухи тощо), що призводило до зміни їхньої оцінки мовцем, а також, поділяючи думку Л. Масенко, сприяло поглибленню дихотомного поділу світу на своїх/чужих.

Важливою проблемою історії СРСР, яка до сьогодні привертає увагу істориків, є сталінські репресії другої половини 1930-х рр. та Великий терор 1936-1938 рр., які не оминули Комінтерн та безпосереднім чином впливали не лише на його діяльність, але і на функціонування його секцій – комуністичних партій. В даному контексті привертають увагу роботи таких західних істориків, які Р. Конквест[151], Н. Верт[116], Н. Наймарк[178], Т. Мартін[170], Й. Баберовські[120], [103], А. Гетті[123] та ін.

Основна увага дослідників зосереджується на механізмах та характері терору в СРСР, його інституційній основі, категоріях населення, новаціях національної політики СРСР тощо. Разом з тим, дослідники проблеми, в певній мірі, розділяють тезу, що у розгортанні та проведенні Великого терору та репресій 1930-х рр. особливу роль відіграв Й. Сталіну, як ідейний натхненник, ініціатор та одна з ключових осіб, що проводили чистки та терор; підтримують точку зору про необхідність подолання розколу між «ревізійністською школою» та «школою тоталітаризму» при вивченні історії СРСР.

Російська історіографія теж не оминає увагою дослідження проблеми репресій та державного насилля в СРСР 1930-х рр. Маючи у своєму розпорядженні значніший масив архівних матеріалів, ніж їхні західні колеги, російські дослідники зосереджують свою увагу на причинах та витоках феномену Великого терору (О. Хлевнюк)[340, 341], ролі Й. Сталіна в керівництві органами НКВС під час підготовки та проведення масових репресій (В. Хаустов)[212, 339], протидії в середовищі Політбюро та партійної номенклатури репресіям, їхньому впливу на внутрішньополітичне життя СРСР (В. Рогінській, В. Роговін)[188, 189]

тощо. Разом з цим, російські історики, залишаючи за Й. Сталіним роль натхненника та ініціатора репресій і терору, вказують на те, що не маючи у своєму розпорядженні таких безумовних виконавців його волі, як нарком внутрішніх справ М. Єжов та партійні функціонери на місцях, терор не став би таким масовим і тотальним. Разом з тим, як західні, так і російські історики, досліджуючи чистки 1930-х рр., сходяться на тому, що III Інтернаціонал підпавши під сталінські чистки, як наслідок втратив значну частину свого персоналу та представників комуністичних партій, які перебували на території СРСР.

В українській історіографії серед нечисленних робіт, присвячених репресіям та терору 1930-х рр. варто виокремити ґрунтовну роботу українського історика С. Білоконя[109]. На основі значної кількості українських архівних матеріалів, монографічної та періодичної літератури, автор значну увагу приділяє джерелознавчому аспекту проблеми вивчення документів НКВС, подає ґрунтовну та систематизовану історіографію проблеми, реконструює механізми та характер терору в СРСР, причини та особливості терору на території УСРР/УРСР в проміжку 1917-1941 рр., акцентує увагу на репресіях проти окремих верств та національних меншин на території республіки. Не зважаючи на те, що автором досліджується терор переважно на території УСРР/УРСР, а також на певну суб'єктивність в оцінках мотивів, причин та масштабів репресивних заходів радянського керівництва проти різних верств населення України, монографія є одним з найґрунтовніших вітчизняних досліджень проблеми терору в СРСР та в УСРР/УРСР зокрема.

Окрім внутрішньополітичних катаклізмів в СРСР, період 1935-1943 рр. позначений такими подіями міжнародного життя, як громадянська війна в Іспанії 1936-1939 рр., початок Другої світової війни, радянсько-фінський конфлікт 1939-1940 рр. та ін. В цих подіях Комінтерн, як і СРСР, брав безпосередню та досить активну участь.

Варто зауважити, що роботи як західних, так і російських та вітчизняних дослідників з історії громадянської війни в Іспанії(Х. Томас[203], П. Вілар[253], Х. Грехем[237], Ю. Львунін[165], збірник за редакцією А. Скаби[196], М.

Мухамеджанов[313], В. Малай[169, 306], В. Теліцин[200], О. Іваницька[143] та ін.), відносин СРСР та країн Прибалтики(О. Зубкова[142], М. Мельтюхов[174, 175], Р. Крумм та Н. Ломагін[156], ін.), Другої світової(І. Кісельгоф[148], Д. Мерфі[246], Г. Городецький[126], В. Леонгард[163], А. Чубар'ян[220], А. Трубайчук[205, 206] та ін.), радянсько-фінської війни(О. Вехвіляйнен[117], О. Юссіла[229], Т. Саарела[251], В. Баришніков[104, 282], М. Баришніков[105, 106], та ін.), що використовувалися при написанні даного дисертаційного дослідження, є лише малою частиною в даному історіографічному масиві.

Бібліографія громадянської війни в Іспанії, як і інших вище вказаних проблем, є масштабною та відображає різноманітний досвід учасників та очевидців подій (радянський, іспанський, фінський, французький, німецький, британський та ін), різні підходи та бачення проблем європейської міжвоєнної та військової історії першої половини ХХ століття.

На основі даних досліджень окреслюється та закладається основа для подальшого осягнення та розуміння складних міжнародних процесів та подій, які призвели до громадянської війни в Іспанії, а в подальшому – до Другої світової війни, перебігу військових та політичних конфліктів, що відбувалися протягом 1939-1945 рр. в Європі, місця та ролі в них III Інтернаціоналу.

До другої групи досліджень проблеми слід віднести наукові розвідки, присвячені комплексному аналізу стратегії і тактики III Інтернаціоналу в 1935-1943 рр. В західній історіографічній традиції варто виділити роботи представників французької школи дослідження комунізму А. Крігель та С. Куртуа, роботу американського історика К. Маккензі та дослідження британських істориків К. Макдермота та Дж. Агню.

У роботі 1964 р. французька дослідниця А. Крігель[241], подає короткий загальний нарис історії трьох інтернаціоналів, зосереджуючи увагу переважним чином на ключових подіях. Окреме місце дослідниця відводить історії III Інтернаціоналу. Оперуючи доступними документами, що пов'язані з діяльністю III Інтернаціоналу в 1935-1943 рр., А. Крігель лаконічно та чітко повторює радянські тези, котрими пояснювали причини різкої зміни стратегії і тактики

Комінтерну після VII Конгресу та роль в цьому процесі Французької комуністичної партії (ФКП), причини підписання пакту Молотова-Ріббентропа та поділяє радянську позицію щодо офіційних причин розпуску Комінтерну в 1943 р. Враховуючи, що до 1957 р. дослідниця була членом французької компартії та вийшла з її складу тільки після початку десталінізації, стає зрозумілим відсутність критичного ставлення до офіційних радянських документів. Однак цінність роботи полягає в тому, що А. Крігель, не зважаючи на повторювання радянської версії подій, пов'язаних з діяльністю Комінтерну в 1935-1943 рр., створила його короткий узагальнюючий нарис, як базовий посібник для подальших досліджень та пошуків, а в 1971 р. заснувала аналітико – критичний журнал «Communisme», як базу для інтелектуальних розвідок та дослідження історії комунізму в ХХ столітті.

Іншим представником французької школи та співзасновником журналу «Communisme» є С. Куртуа. У своїй роботі, яка виступає збіркою статей [295-299], опублікованих С. Куртуа в журналі «Communisme» протягом 1990-х – 2000-х рр. за підсумками роботи в щойно відкритому архіві РЦЗВДНІ (РДАСП) автор, зосереджуючись в основному на історії ФКП з моменту заснування до початку 2000-х рр., не оминає увагою і впливи Й. Сталіна та Комінтерну на французьку компартію. В поле зору дослідника потрапляють проблеми утворення французької компартії, процеси більшовизації та сталінізації партії, місце та роль в історії ФКП таких постатей, як М. Торез, Ж. Дюкло та ін., практики показових процесів, роль і місце Комінтерну та ФКП в європейських подіях другої половини 1930-х рр., проблеми, пов'язані з діяльністю партії протягом 1939-1943 рр., залежність ФКП від Комінтерну та Й. Сталіна, «релігійний вимір» більшовизму тощо. Вказуючи, що саме «21 правило вступу до Комінтерну», прийняті на II Конгресі в 1920 р., стало основою для подальших процесів перенесення більшовицького досвіду на французький ґрунт. Дослідник констатує, як вирішальні фактори, вплив Й. Сталіна, ситуації в СРСР, роль представників Комінтерну в процесах більшовизації та сталінізації, показові процеси проти опозиції в кінці 1920-х – початку 1930-х рр. (справа Барбе-Селора в ФКП та ін.),

становлення такої постаті, як М. Горез тощо. Саме позиції та бачення Й. Сталіним майбутнього комунізму, СРСР та міжнародної ситуації є для дослідника одним з вирішальних впливів, як на Комінтерн, так і французьку компартію протягом досліджуваного періоду.

Робота американського історика К. Маккензі[168] присвячена стратегії і тактиці III Інтернаціоналу протягом 1919-1943 рр. У дослідженні проводиться аналіз діяльності Комінтерну та особливої ролі СРСР в боротьбі за «світову революцію», розкриваються етапи побудови світового інтернаціоналу комуністів, трансформації суспільства у відповідності з ідеологією тощо. Окреме місце відводиться взаємовідносинам СРСР з компартіями інших країн. Однак автор, беручи за вихідну точку концепт «світової революції» та розглядаючи еволюцію даної ідеї протягом вказаного періоду, зосереджується переважним чином на аналізі стратегії і тактики Комінтерну саме через призму даної ідеї, яка проходить червоною ниткою через всю його історію. Окрім цього, не маючи безпосереднього доступу до архівів, автор змушений послуговуватися при своєму аналізі виключно офіційними документами III Інтернаціоналу, опублікованими до 1991 р. в СРСР та закордоном.

У дослідженні британських істориків К. Макдермота та Дж. Агню[167] розглядається історія III Інтернаціоналу від утворення в 1919 р. до розпуску в 1943 р. Написана з використанням раніше не доступних документів, які у великій кількості були залучені до наукового обігу після 1991 р., у роботі прослідковується процес перетворення Комінтерну зі «світової комуністичної партії», що створювалася з метою боротьби за світову революцію в один з інструментів радянської зовнішньої політики, повністю підконтрольний Й. Сталіну. У своєму дослідженні, розглядаючи та аналізуючи роль Й. Сталіна в діяльності III Інтернаціоналу, британські історики висувають концепцію «відсутнього режисера», що стало значним вкладом у дослідження діяльності Комінтерну, значення позицій та бачення цілей, результатів цієї діяльності Й. Сталіним[167, с. 104-105].

Серед значного масиву радянської історіографії проблеми на особливу увагу заслуговує опублікований у 1969 р. в Москві короткий нарис історії Комінтерну[197]. У його створенні взяли участь не лише працівники Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, але і діячі Комінтерну, колишні працівники відділів тощо. На той час книга являла оригінальне дослідження діяльності Комуністичного Інтернаціоналу на всіх етапах його існування. Автори нариса, у своєму аналізі основних аспектів діяльності III Інтернаціоналу та його рішень, спиралися на значний масив раніше не опублікованих до цього документів. Не зважаючи на це, в роботі все ж підкреслювалося особливе значення традицій Комінтерну для комуністичного руху другої половини XX століття та присутня значна кількість ідеологічних трактувань.

Окрім цього, варто зацентувати на роботі Б. Ковалю[149] 1987 р., як одному з типових зразків радянського погляду на проблеми діяльності III Інтернаціоналу, значення досвіду Комінтерну та іноземних компартій, його секцій, в міжнародному робітничому русі першої половини XX століття. У своєму аналізі подій другої половини 1930-х – першої половини 1940-х рр. (VII Конгрес Комінтерну, політика народних фронтів, пакт Молотова-Ріббентропа тощо) автор виходить з традиційних для радянської історіографії Комінтерну позицій. Особливо привертає увагу спроба автора нівелювати значення магістральної тези в діяльності III Інтернаціоналу в 1939-1941 рр. – заперечення поділу капіталістичних держав на демократичні та фашистські з початком війни. Вказуючи на її помилковість, яку було швидко виправлено, автор не заперечує «імперіалістичних та реакційних»[149, с. 236] цілей Британії та Франції, а політику Комінтерну пов'язує з антифашистським характером виникаючого руху Опору в окупованих Німеччиною та її союзниками країнах, до якого він, на початковому етапі, не мав жодного відношення.

Розпад СРСР у 1991 р. та відкриття архівів Комінтерну стали поштовхом для появи в значній мірі позбавлених ідеологічних трактувань робіт з історії III Інтернаціоналу. Дослідження російських істориків Є. Толмачьова, Г. Адібєкова, О. Шахназарової, К. Ширині, Ф. Фірсова та ін. привнесли нові, більш об'єктивні,

трактування темних плям історії III Інтернаціоналу, які перебували у дискусійному полі західних дослідників проблеми.

У своїх наукових розробках російські дослідники торкаються проблем діяльності III Інтернаціоналу після відходу від справ В. Леніна, процесу сталінізації організації та ролі, яку в ній відігравав Й. Сталін, його ставлення до Комінтерну після VII Конгресу тощо (Є. Толмачьов)[202]; організаційної структури Комінтерну та її змін протягом існування організації міжнародного комуністичного руху (Г. Адібєков, О. Шахназарова, К. Шириня)[100]; проблем зв'язку III Інтернаціоналу з іноземними компартіями, діяльності структур і підрозділів Комінтерну, котрі займалися нелегальним фінансуванням та створенням пунктів зв'язку Комінтерну з компартіями, розробкою шифрів для повідомлень, виготовленням фальшивих документів, характером відносин Комінтерну з компартіями та ступенем незалежності останніх (Ф. Фірсов)[209] тощо.

До третьої групи варто віднести дослідження, які розглядають окремі напрямки діяльності III Інтернаціоналу протягом 1935-1943 рр.

Радянська історіографія є особливо багатою та ємкою. Однак, через значну ідеологічну перевантаженість та висвітлення історії Комуністичного Інтернаціоналу через призму офіційної партійної доктрини, а також закритість важливих архівних матеріалів з проблеми, варто виділити лише окремі роботи з історії Комінтерну чи окремих його секцій.

Дисертаційні дослідження, захищені в СРСР в 1970-1990-х рр., що торкаються окремих проблем діяльності III Інтернаціоналу в 1935-1943 рр., не зважаючи, на значну кількість ідеологічних кліше, представляють досить важливий історіографічний наратив, що засвідчує ступінь дослідженості проблем.

Серед дисертаційних досліджень варто виділити автореферат майора В. Амбарова[255]. У своїй роботі автор, на основі доступного джерельного та монографічного матеріалу, досліджує проблему військової агресії проти СРСР з початком Другої світової війни з боку «імперіалістичних» держав – Британії та

Франції. В. Амбаров відстоює тезу Г. Димитрова (читай – Й. Сталіна – *Авт.*) про війну, як «несправедливу, реакційну, імперіалістичну»[255, с. 10], висловлену Г. Димитровим у програмній статті «Війна і робітничий клас капіталістичних країн», опублікованій в №8-9 журналу «Коммунистический Интернационал» в листопаді 1939 р. Дана позиція автора впливає з недоступності щоденникових записів генсека Комінтерну, а також ідеологічної складової радянської історичної доктрини. У своєму аналізі, автор вказує, що війна, як така, була спрямована проти СРСР, хоча спочатку розгорілася всередині «імперіалістичного табору» та відстоює тезу про політику СРСР, як миролюбиву тощо.

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук К. Ширині «Стратегия и тактика Коминтерна в борьбе против фашизма и войны (1934-1939 гг.)» 1980 р.[272] є більш фактологічним, хоч і написаним в контексті пануючої радянської ідеології дослідженням. Маючи у своєму розпорядженні дещо більше архівних джерел, оскільки автор дослідження був співробітником Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, дослідник вказує на позитивний вплив рішень VII Конгресу Комінтерну (липень-серпень 1935 р.) на політику III Інтернаціоналу та компартій. Аналізуючи його рішення, автор робить обґрунтований висновок, що саме вони справили вирішальний вплив на уповільнення поширення фашизму в Європі, дозволили значно розширитися та зміцнити комуністичному рухові, піднятися компартіям на нову ступінь у своєму розвитку.

Окрім вказаних досліджень, варто виділити окремі роботи радянських істориків, в яких зверталася увага на такі аспекти в діяльності III Інтернаціоналу та компартій, як політика іспанської компартії протягом громадянської війни 1936-1939 рр.[270], боротьба німецької та французької компартій за єдиний робітничий та антифашистський фронт[266], інтелектуальна спадщина М. Тореза[265], діяльність компартії Великобританії в питаннях народного фронту[256], війни та миру напередодні та під час Другої світової війни[271], питання захисту СРСР від імперіалістичної агресії в діяльності Комінтерну[268], діяльність Комінтерну на захист СРСР в 1941-1943 рр.[261], англійська політика

Комінтерну[264], видання та розповсюдження підпільної преси німецькою компартією[267] та її боротьба проти милітаризації Німеччини в 1933-1939 рр.[269] тощо. В цілому, не зважаючи на те, що автори у своїх дослідженнях виходили з офіційних ідеологічних позицій, вони залишили значний історіографічний наратив, цінний для сучасного історика.

З відкриттям радянських архівів в 1991 р. та відкиненням, в більшій мірі, радянських ідеологічних догм та спадку, з'являються дисертаційні дослідження, котрі досліджують «темні плями» в діяльності III Інтернаціоналу, а саме: перегляд, у світлі нових документів, стратегії і тактики Комінтерну до 1935 р., поразка лівих сил в Німеччині після 1933 р., інтелектуальна спадщина Г. Димитрова, процес підготовки VII Конгресу та консолідації лівих сил проти фашизму і війни [260]; питання пропаганди в зовнішньополітичній діяльності СРСР та Комінтерну в 1939-1941 рр.[257]; місце Комінтерну в системі радянського закордонного радіомовлення в 1935-1943 рр.[258].

В українській історіографії варто виокремити дисертаційні дослідження вітчизняних істориків М. Держалюка[259] та О. Мальця[263].

Дисертаційне дослідження М. Держалюка[259] присвячене проблемі угорської політичної еміграції у міжвоєнній Європі. Окрема увага приділена лівій політичній еміграції, зокрема Комуністичній партії Угорщини (КПУ). Критично підходячи до розгляду проблеми, український дослідник вказує на значний авторитет угорських комуністів в СРСР, аналізує їхню ідеологію та політику на зламі 1920-1930-х рр., після VII Конгресу, зміни політичного керівництва компартії тощо. Окрема увага присвячена проблемі репресій в середовищі угорських емігрантів та представників компартії, інтелігенції, збройних формувань. У висновку автор доходить думки про згубність крайніх правих та лівих політичних режимів, виступає прихильником центристської форми державної влади[259, с. 29].

У роботі О. Мальця[263] досліджується організаційна структура та напрями діяльності міжнародних лівих організацій в першій третині XX століття. В одному з розділів дослідження автор приділяє увагу діяльності III

Інтернаціоналу в другій половині 1930-х років, зокрема його організаційній структурі, принципам функціонування, змінам в комуністичній ідеології, а також взаєминам Комінтерну з СРСР. Автор підсумовує, що станом на середину 1930-х рр. він перетворився на один зі «зручних інструментів, який повністю підпорядковувався СРСР»[263, с. 24].

Звертаючись безпосередньо до радянської історіографії, привертають увагу роботи таких радянських істориків, як Ю. Єгорова, О. Кравченко, Р. Варфоломеєвої, К. Ширині, збірник статей, підготований до 50-ліття VII Конгресу Комуністичного Інтернаціоналу в 1985 р. та збірник «Открывая новые страницы...» 1989 р., в якому окрема частина стосується дискусійних епізодів історії III Інтернаціоналу.

Вагомою для радянської історіографії є монографія К. Ширині «Стратегия и тактика Коминтерна в борьбе против фашизма и войны (1934—1939 гг.)»[222] 1979 р. В дослідженні дається характеристика ролі Комінтерну в розробці та втіленні нової стратегії і тактики міжнародного комуністичного руху на VII Конгресі Комінтерну влітку 1935 р., окрема увага приділена проблемі єдиного робітничого та широкого антифашистського народного фронту в 1936-1939 рр. Однак, увага автора зосереджена виключно на періоді 1935-1939 рр., значне місце в роботі відводиться аналізу стратегії і тактики Комінтерну та компартій через призму «історичних рішень VII Конгресу». Проте, не зважаючи на це, робота є чудовим прикладом комплексного підходу до вивчення історії Комінтерну та багатим інформативним джерелом при аналізі політики Комінтерну в 1935-1939 рр.

У своїх роботах, радянські історики акцентують увагу на кардинальній зміні політики Комінтерну та комуністичних партій, визначальній ролі на конгресі Г. Димитрова, М. Тореза, інших доповідачів тощо. Окрім цього, особливу увагу вони приділяють проблемі діяльності уряду народного фронту у Франції, його програмі, цілям, завданням та результатам. Однак, не маючи безпосереднього доступу до архівних документів, підпорядкованість панівній ідеології, що посилювало рівень суб'єктивності викладу матеріалу та підходів до аналізу

проблеми, роботи радянських істориків, все ж, зробили певний внесок до розуміння витоків нової політики, що була прийнята на VII Конгресі влітку 1935 р.[287], діяльності французької компартії в рамках політики уряду народного фронту в 1930-х рр. (Ю. Єгоров[138], О. Кравченко[152]), ролі постаті М. Тореза, як творця нової стратегії комуністичних партій в другій половині 1930-х рр.(Р. Варфоломеєва[284]).

На окрему увагу заслуговує збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої 50-літтю VII Конгресу Комінтерну 1985 р. Окрім радянських істориків, активну участь у конференції взяли також західні комуністичні. До підготовки збірника були залучені такі дослідники Комінтерну, як К. Шириня, Г. Адібєков, Л. Бабиченко та ін. Не зважаючи на упередженість та ідеологічне навантаження, збірник дає можливість ознайомитися з поглядами не лише радянських, але і західних комуністичних істориків з питань, які безпосередньо стосуються досліджуваного періоду, а також відображають спектр поглядів на рішення VII Конгресу, котра склалася в комуністичному таборі на середину 1980-х рр.

Окремо варто зацентувати на монографії українського історика М. Держалюка[132], яка розглядає проблеми діяльності угорських демократів, зокрема і лівого спрямування протягом 1920 – 1930-х рр. Значна увага автором приділяється діяльності закордонного бюро компартії Угорщини, проблемам стратегії і тактики компартії після VII Конгресу Комінтерну тощо.

Нариси історії окремих аспектів діяльності III Інтернаціоналу, представлені в збірнику «Открывая новые страницы...»[300, 336, 338, 343], в написанні яких взяли участь відомі радянські дослідники, спеціалісти з історії III Інтернаціоналу. В статтях зосереджується увага на найбільш дискусійних сторінках історії Комінтерну – виникнення III Інтернаціоналу, роль Й. Сталіна в політиці єдиного фронту, місце М. Бухаріна, К. Радека в Комінтерні, репресії, розпуск III Інтернаціоналу, характер та наслідки діяльності Г. Димитрова. Статті, вирізняються плюралізмом думок кінця 1980-х рр., є інформативним джерелом у вивченні проблеми.

Радянський історіографічний масив, що торкається проблеми громадянської війни в Іспанії 1936-1939 рр., опрацьований українським істориком М. В. Конновою в дисертаційному дослідженні 2004 р.[262]. У своєму дослідженні М. Коннова на основі комплексного вивчення широкого спектру історіографічних джерел проводить аналіз оцінок іспанських подій 1936-1939 рр., хибних або помилкових тверджень радянських іспаністів тощо. Поміж іншим, українська дослідниця окреме місце відводить аналізу, в контексті сучасної історичної парадигми та з урахуванням оновлено джерельної бази, ролі та місця III Інтернаціоналу в подіях громадянської війни в Іспанії, у формуванні та діяльності інтернаціональних бригад на території Іспанії в 1936-1939 рр. тощо.

У даному контексті варто виділити окремі роботи, які заслуговують на увагу в світлі проблеми ролі Комінтерну в громадянській війні в Іспанії. Зокрема, це робота С. Пожарської[183] та дослідження М. Мещерякова[177, 310, 311]

У своєму дослідженні[183] С. Пожарська робить спробу здійснити комплексний аналіз ідеології, стратегії і тактики соціалістів, а також досвіду соціалістичного уряду Іспанії. Автор підкреслює, що тенденція до єдності переважала в соціалістичному русі протягом громадянської війни, однак непослідовність та відступ від політичної лінії «дорого обійшлися республіці».

Дослідження М. Мещерякова[177], як і інші нариси автора, написані в пізніший період[310, 311] розкривають проблеми діяльності Комінтерну та його ролі в подіях іспанської громадянської війни. В монографії 1981 р., не зважаючи на слідування радянській ідеології, автор розкриває вклад Комінтерну в антифашистську боротьбу іспанського народу, піддає аналізу розробку Комінтерном ряду теоретичних проблем іспанського революційного руху, визначає роль та місце III Інтернаціоналу в іспанських подіях 1936-1939 рр. (інтернаціональні бригади, вплив на уряд народного фронту Л. Кабальєро тощо).

Серед західної історичної традиції варто виділити роботу американського історика С. Пейна[249]. У дослідженні автор висвітлює подробиці радянських стратегій в Іспанії, діяльність Комінтерну та роль компартій Іспанії з початку 1930-х рр., а також подій громадянської війни 1936-1939 рр. Спираючись на

досить широкий масив джерел, автор піддає критичному аналізу цілі, які переслідували радянська влада, Комінтерн та Й. Сталін, втручаючись в громадянську війну, позицію компартії Іспанії тощо.

Окремий історіографічний масив, як російський, так і західний представлений роботами, котрі торкаються проблеми сталінських репресій в Комінтерні та в середовищі іноземних комуністів протягом другої половини 1930-х рр.

Серед робіт західної історіографічної традиції варто виділити колективну роботу французьких істориків «Чёрная книга коммунизма»[160], в якій окремий розділ присвячено репресіям в III Інтернаціоналі та в середовищі іноземних комуністів. Особливу увагу автори звертають на причини та характер репресивних заходів, мету, яку переслідували репресії тощо. Зокрема, бажаною категорією, проти кого був спрямований терор, як вказують дослідники, стали чиновники центрального апарату, національні секції та прості комінтернівські функціонери, що дозволяє авторам зробити висновок – під удар потрапили всі, від Секретаріату ВККІ до представництв національних компартій[160, с. 283-284].

На окрему увагу заслуговує робота американського історика У. Чейза[232]. Автор, на основі значного об'єму документального матеріалу розкриває природу, характер, причини та наслідки сталінських чисток не лише в Комінтерні, але і в середовищі іноземних комуністів, в першу чергу німців, угорців, поляків та ін. Свої припущення автор підкріплює архівними документами, що в повному обсязі наводяться в роботі. Аналізуючи репресії в Комінтерні, автор характеризує організацію одночасно як агента, інструмент та жертву терору, вказуючи на одночасну залежність репресій в СРСР та III Інтернаціоналі від Й. Сталіна, Політбюро, Центрального комітету ВКП(б) та НКВС[232, с. 420], що призвело до жахливих наслідків як для Радянського Союзу, так і для Комінтерну.

Колективна робота німецьких істориків Б. Штудер та Б. Унфріда присвячена дискурсивним практикам та самоідентифікації «нової людини» в сталінському соціумі 1930-х рр. Окремо автори торкаються інституційної основи та характеру репресій, не лише в Радянському Союзі, але і в Комінтерні, як

частині апарату партії-держави СРСР. Як резюмують дослідники, основне завдання чисельних комісій, створених для проведення чистки в Комінтерні та емігрантському середовищі в проміжку 1936-1937 рр., полягало у «зміні персоналу Комінтерну, знищенні старих кадрів»[224, с. 81].

Російські дослідники сталінського терору в Комінтерні (М. Пантелєєв, Ф. Фірсов, О. Ватлін, Л. Бабиченко) зосереджують свою увагу на чистках комінтернівського апарату та терорі більше в самому Комінтерні, ніж в середовищі іноземних комуністів. Окремий аспект, який досліджують російські історики, є діяльність спеціальних комісій з перевірки партійних документів, таких як «комісія Москвіна»(Л. Бабиченко)[346], котрі займалися попереднім збором інформації, як підготовкою інституційної та документальної бази для подальшого терору в 1936-1938 рр. На основі глибоко дослідження чисток в апараті Комінтерну, російський історик Ф. Фірсов[382] висунув гіпотезу, що окрім трьох московських процесів, готувався четвертий, проти Комінтерну.

Окремий історіографічний масив представлений дослідженнями, в яких аналізується роль Комінтерну в подіях Другої світової війни.

Російська історіографія (М. Нарінській, Н. Лебедева, Ф. Фірсов, В. Баришніков, В. Смірнов, В. Мар'їна, В. Юнгблюд) звертає увагу на зв'язок III Інтернаціоналу із зовнішньополітичними розрахунками Кремля в 1939-1941 рр., діяльність Комінтерну в умовах війни Радянського Союзу з Німеччиною в 1941-1943 рр. та причинах розпуску Комуністичного Інтернаціоналу.

В ситуації кінця 1980-х – початку 1990-х рр., з'являється ряд робіт російських істориків, котрі в умовах гласності та ослаблення комуністичного режиму в СРСР, отримали більше доступу до архівних документів та змогу більш об'єктивно та вільно досліджувати діяльність III Інтернаціоналу в досить проблемний період першого етапу Другої світової війни. У своїх роботах Ф. Фірсов, М. Нарінській та В. Смірнов розглядають причини зміни політики Комінтерну після 1 вересня 1939 р., характер та зміст нової політики, її вплив на іноземні компартії, в першу чергу, на французьку компартію; виявляють характерні причини та наслідки зміни комінтернівської риторики[331-336] тощо.

В умовах встановлення плюралізму думок протягом 1990-х – 2000-х рр. в російській історіографії досліджуються проблеми діяльності III Інтернаціоналу під час радянсько-фінського конфлікту 1939-1940 рр. (В. Баришніков)[104-106, 282], причини розпуску III Інтернаціоналу та наслідки для іноземних компартій (В. Мар'їна, В. Юнгблюд)[307, 345]. Окремо вивчаються аспекти політики організації міжнародного комуністичного руху, пов'язані з відновленням та діяльністю польської компартії (Н. Лебедева, М Шумило)[302, 344] на окупованих Німеччиною територіях та рухом Опору (О. Красноженова, О. Тимофєєв)[293, 330] тощо. Особливу увагу привертає збірник статей «Война и политика, 1939-1941»[219]. Значна увага авторів присвячена окремим аспектам діяльності III Інтернаціоналу в 1939-1941 рр. в контексті радянської зовнішньої політики та радянсько-німецьких відносин на початковому етапі Другої світової війни. Дані дослідження роблять вагомий внесок у заповнення пробілів історичного знання щодо діяльності III Інтернаціоналу в 1939-1941 рр.

Західні історики, після розпаду СРСР отримали можливість ознайомитися з архівами Комінтерну і як результат – з'явилися публікації, пов'язані з діяльністю національних партій під час Другої світової війни. Зокрема, французькі історики С. Куртуа[233, 295-299, 354] та Р. Бурдерон[349-351] основну вагу звертають на діяльність французької компартії в умовах заборони під час «дивної війни» 1939-1940 рр., спробі співпраці з німецькою окупаційною адміністрацією, діяльністю компартії у французькому русі Опору.

Польські історик Р. Назаревіч[365] та П. Гонтарчук[236] займаються дослідженням «польського аспекту» в діяльності III Інтернаціоналу, проблемами відновлення компартії в 1941 р., її діяльності в рамках польського руху Опору та шляху до влади.

Англо-саксонські історики досліджують проблеми діяльності комуністичних партій у Великобританії (Дж. Ейден)[234] та США (Х. Клер, Дж. Хейнс)[239, 360], їхні структуру, характер діяльності, вплив на внутрішнє життя та політику національних урядів тощо.

1.2. Джерельна база дослідження.

Джерела, які були зібрані, систематизовані та застосовані для реалізації поставлених мети та завдань дисертаційного дослідження автором умовно поділені на наступні групи:

- неопубліковані документи з Російського державного архіву соціально-політичної історії (РДАСПІ);
- збірники документів;
- постанови, резолюції, пленуми Виконавчого комітету Комуністичного Інтернаціоналу (ВККІ), з'їзди ВКП(б), міжнародні договори;
- джерела особового походження (мемуарна та епістолярна спадщина, виступи радянських лідерів та діячів Комінтерну, твори художньої літератури);
- матеріали періодичних видань та преси (1936-1943 рр.).

Першу групу джерел представляють не опубліковані документи із Російського державного архіву соціально-політичної історії (РДАСПІ).

Під час роботи з фондом 495, описом 73 – «Секретаріат Генерального секретаря ВККІ Г. М. Димитрова. Матеріали і переписка Г. М. Димитрова», було уточнено реакцію III Інтернаціоналу на результати Мюнхенського договору (змови) 1938 р., виявлено окремі документи, пов'язані з чистками в апараті Комінтерну під час Великого терору 1936-1938 рр.

Під час роботи з фондом 505, описом 1 – «протоколи засідань ІКК ВККІ», було опрацьовано матеріали справ засідань ІКК щодо колишніх членів центрального комітету компартії Угорщини; опрацьовано документи, пов'язані з ліквідацією Комуністичної партії Польщі (КПП) в 1938 р.; протокол засідання ІКК у справі члена компартії Німеччини В. Мюнценберга.

Під час роботи з фондом 523, описом 1 – «Секретаріат Д. З. Мануїльського», були опрацьовані особисті документи Д. Мануїльського, пов'язані з подіями громадянської війни в Іспанії та її причинами, замітки щодо політики народного фронту, роздуми щодо завоювання гегемонії пролетаріату тощо.

У цілому, робота, проведена в РДАСПІ дозволила деталізувати окремі причини репресій в апараті Комінтерну та репресій проти окремих секцій III Інтернаціоналу, окреслити ставлення представників Секретаріату ВККІ до іспанських подій та поразки в громадянській війні, зокрема Д. Мануїльського, пояснити реакцію Секретаріату ВККІ та Г. Димитрова на результати Мюнхенського договору та поділу Чехословаччини.

Друга група джерел представлена тематичними збірниками документів з архіву РДАСПІ.

Варто зазначити, що інтенсивна робота над тематичними збірниками документів, що висвітлюють окремі проблеми діяльності III Інтернаціоналу, розпочалася майже одразу по відкритті архівів в 1991 р. Більшість опублікованих збірників є результатом плідної співпраці російських та західних істориків.

Збірники документів охоплюють історію діяльності Комінтерну, яка стосується як окремих країн та континентів, так і проблемних аспектів діяльності організації міжнародного комуністичного руху. Документи Комінтерну, найбільш значимі при аналізі функціонування дискурсивних моделей в 1935-1943 рр. ввійшли до окремих збірників: «Коминтерн против фашизма»[17], «Коминтерн и гражданская война в Испании»[21], «Политбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б) и Коминтерн:1919-1943 гг.»[6], «Коминтерн и Вторая мировая война» [7, 8], «Предатель – ты, Сталин!» Коминтерн и коммунистические партии в начале Второй мировой войны (1939 - 1941): утраченная солидарность левых сил»[9], «Коминтерн и Финляндия»[20], «Moscou – Paris – Berlin. Télégramme chiffrés du Komintern»[29], «Spain Betrayed. The Soviet Union in the Spanish Civil War»[32].

Збірники документів, видані за участі РЦЗВДНІ/РДАСПІ протягом 1990-2000-х рр. торкаються важливих проблем міжнародного комуністичного руху та діяльності Комінтерну. Серед таких проблем однією з домінант виступала боротьба з фашизмом. У збірнику документів «Коминтерн против фашизма»[17] висвітлюється процес еволюції поглядів комуністів та діячів III Інтернаціоналу на феномен фашизму через призму зміни міжнародної ситуації від 1920-х рр. до початку Другої світової війни. При дослідженні зміни дискурсивної моделі під час

VII Конгресу Комінтерну влітку 1935 р., важливо зацентувати на окремих документах збірника, котрі проливають світло на причини зміни моделі, а також дають можливість глибше зрозуміти її витoki, причини кардинального повороту в політиці Комінтерну влітку 1935 р.

На окрему увагу заслуговують збірники документів, присвячені подіям громадянської війни в Іспанії[22, 32]. Вони проливають світло на роль та місце Комінтерну в трагічних подіях 1936-1939 рр. У збірнику «Коминтерн и гражданская война в Испании»[22] за редакції російської дослідниці історії Іспанії та громадянської війни 1936-1939 рр. С. Пожарської, опубліковані кореспонденція з місця подій, різноманітні донесення та повідомлення, інструкції представникам ВККІ в Іспанії, стенограми засідань Секретаріату Комінтерну, а також звіти з політичних питань III Інтернаціоналу щодо Іспанії та іспанських подій тощо. Документи збірника дозволяють уточнити стратегію і тактику, місце Комінтерну в іспанських подіях, значення інтернаціональних бригад, а також окремі елементи перенесення прецесії симулякру внутрішнього ворога та репресій з території СРСР на іспанський ґрунт.

Збірник документів, присвячений іспанським подіям, «Spain Betrayed. The Soviet Union in the Spanish Civil War»[32], особливу увагу звертає на значення не тільки Комінтерну, але і СРСР в цілому в подіях іспанської громадянської війни. Окреме місце відведено очевидцям та учасникам конфлікту з радянської сторони (І. Еренбург, А. Марті, В. Антонов-Овсієнко та ін.), котрі відіграли значну роль в іспанських подіях. Документи збірника поглиблюють наше розуміння значення ролі СРСР та Комінтерну в 1936-1939 рр., а також тих процесів, котрі відбувалися на території Іспанії з появою там інтернаціональних бригад та представників НКВС.

Окремий корпус збірників документів присвячений подіям Другої світової війни[7, 8, 9, 29].

Збірник документів у двох томах «Коминтерн и Вторая мировая война»[7, 8], виданий протягом 1990-х рр. проливає світло на стратегію і тактику міжнародного комуністичного руху та Комінтерну протягом 1939-1943 рр.

Особлива цінність збірників полягає в тому, що колекція опублікованих документів дозволяє з високою достовірністю реконструювати причини та характер змін моделей III Інтернаціоналу в 1939 р. та в 1941 р. Окремо варто зауважити важливість опублікованих документів, як підтвердження впливу Й. Сталіна на позицію Комінтерну, який протягом 1939-1943 рр. не лише зріс, але і став майже абсолютним. Особливо, при накресленні дискурсивних моделей 1939-1941 рр. та 1941-1943 рр.

У ґрунтовному збірнику, який об'єднав документи, опубліковані протягом 1991-2008 рр. «Предатель – ты, Сталин!» Коминтерн и коммунистические партии в начале Второй мировой войны (1939 - 1941)»[9], німецький історик Г. Байерляйн робить спробу подати всеохопну картину ситуації в міжнародному комуністичному русі та Комінтерні в 1939-1941 рр. Використовуючи в заголовку фразу німецького комуніста, активного діяча III Інтернаціоналу в Західній Європі В. Мюнценберга «Зрадник ти, Сталін!», німецький історик вказує на визначальне місце Й. Сталіна при зміні стратегії і тактики міжнародного комуністичного руху та Комінтерну, як його «штабу». Документи, об'єднані в проблемні блоки з короткими коментарями автора, виступають як своєрідний «колаж», пов'язаний як з III Інтернаціоналом, так і з його відносинами з компартіями та з ЦК ВКП(б). Автор робить спробу наглядним чином подати драматичні, гротескні події, ритуали, процедури та механізми прийняття рішень в комуністичному русі та в середовищі партійних еліт, які мали місце протягом 1939-1941 рр.

У збірнику документів «Moscou – Paris – Berlin. Télégramme chiffrés du Komintern»[29] представлені шифровані телеграми, які відправляло керівництво III Інтернаціоналу комуністичним партіям країн Західної Європи протягом 1939-1941 рр. Документи збірника головним чином акцентують увагу на становищі компартії Франції в даний період, однак разом з цим дозволяють оцінити розмах та характер зв'язків III Інтернаціоналу з європейськими компартіями в 1939-1941 рр. Шифровані телеграми значно спрощували процес та механізми прийняття рішень іноземними компартіями, які, таким чином, отримували чіткі вказівки щодо стратегії і тактики, а також власної політичної лінії. Винятковий добір

документів, представлений у збірнику, дозволяє максимально широко поглянути на ситуацію в міжнародному комуністичному русі та в Комінтерні на початковому етапі Другої світової війни.

Окремий блок документів представляють збірники, які розкривають характер взаємодії, взаємовпливів та взаємовідносин між Комінтерном та радянською владою[6].

Збірник документів «Политбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б) и Коминтерн: 1919-1943 гг.»[6] висвітлює взаємодію Г. Димитрова, Секретаріату ВККІ, окремих секретарів з радянським керівництвом від часу утворення організації в 1919 р. до саморозпуску в 1943 р. Унікальна підбірка документів, а також коментарі укладачів та редакторів збірника, російських істориків Г. Адібекова, К. Андерсона та К. Ширині, проливають світло на досить складні та почасти заплутані стосунки керівництва Комінтерн з ЦК РКП(б)-ВКП(б), залежність організації від волі кремлівського керівництва, а також висвітлюють процес інтеграції Комінтерну та його структур в апарат партії-держави СРСР, сталінізацію Комінтерну.

Окремо в списку стоїть збірка «Коминтерн и Финляндия»[20], яка висвітлює взаємовідносини III Інтернаціоналу з фінською компартією. Збірник цінний документами, котрі пов'язані з радянсько-фінською війною 1939-1940 рр. Дані документи проливають світло не стільки на сам конфлікт, як на реакцію Комінтерну та європейських компартій, дають змогу оцінити колосальний обсяг роботи, який виконував Комінтерн та компартії зі збереження іміджу СРСР на міжнародній арені, з однієї сторони, та очорненню урядів Британії та Франції, котрих звинувачували у розширенні театру військових дій в Європі після вересня 1939 р., з другої сторони. Під час радянсько-фінської війни Комінтерном було розвинено та конкретизовано головний елемент, тезу моделі 1939-1941 рр. – про винуватість та причетність буржуазних урядів Британії та Франції до розв'язання та продовження війни в Європі, чому знаходимо підтвердження в документах збірника, що безпосередньо пов'язані з радянсько – фінською війною.

Окрему під-групу представляють збірники документів зовнішньої політики Архіву зовнішньої політики Російської Федерації (АЗП РФ)[13, 14, 18, 19],

збірники закритих рішень Політбюро ЦК ВКП(б) з європейських питань[5], збірник документів Головного управління державної безпеки НКВС[28], збірники документів з історії радянського радіо та радіожурналістики[11, 12], збірники документів та матеріалів з історії радянсько-німецьких відносин 1939-1941 рр.[25] та радянсько-югославських відносин[10], документи британської зовнішньої політики[31] та Польської робітничої партії (ППР)[30].

Використання даних збірників при написанні дисертаційного дослідження обумовлено необхідністю конкретизувати окремі аспекти зовнішньополітичної діяльності СРСР в досліджуваній період стосовно європейських держав, що мали безпосередній вплив на діяльність III Інтернаціоналу. Зокрема, використання Й. Сталіним радянських каральних органів в якості інструменту державного управління та укріплення власного режиму, залучення до справи розгортання національного терору та репресій на території СРСР проти іноземних комуністів та Комінтерну; фрагментарністю документів Комінтерну з питань стратегії і тактики в умовах загострення міжнародного становища в 1930-х рр. та назрівання Другої світової війни, а також потребою залучення додаткового документального масиву для з'ясування окремих аспектів та наслідків діяльності Комінтерну в 1935-1943 рр.

Окремою категорією документів є тексти постанов, резолюцій, протоколів засідань та пленумів III Інтернаціоналу, з'їздів ВКП(б)[35-40], а також міжнародні договори[41, 42].

Використання даних джерел при написанні дисертаційного дослідження обумовлено необхідністю аналізу та характеристики відкритих документів III Інтернаціоналу та ВКП(б), оскільки вони безпосереднім чином визначали та впливали на формування партійної лінії ВКП(б), характеризують діяльність, а також стратегію і тактику III Інтернаціоналу протягом 1935-1943 рр., відображають процес ухвалення та прийняття рішень всередині Комінтерну, є артефактами «тоталітарної мови» радянського режиму. Окрім цього, в даних документах, що були доступні загалу, зафіксовані ті політичні цілі та завдання, які безпосередньо закладалися в «оболонку» дискурсивних моделей, та

відповідно, стратегії і тактики III Інтернаціоналу, формували загальні цілі та завдання комуністичних партій, що входили до Комінтерну.

Щодо міжнародних договорів, їхнє опрацювання дозволяє уточнити стан міжнародних відносин, а також сприяє формуванню загального уявлення про ті «рамки», які накладали дані міжнародні угоди на діяльність СРСР та, відповідно, Комуністичного Інтернаціоналу в досліджуваний період.

Наступна група джерел, що були використані при написанні дисертаційного дослідження, є джерела особового походження, яку доцільно поділити на чотири під-групи – мемуарну літературу, епістолярну спадщину, виступи радянських лідерів та діячів III Інтернаціоналу, художню літературу.

При роботі з джерелами особового походження варто зважати на специфіку даного виду джерел. По-перше – значна суб'єктивність оцінок, позицій та вражень автора. По-друге – ступінь поінформованості автора та ступінь точності інформації, яку він передає. По-третє варто враховувати навмисність замовчування певних фактів чи подій, які не вписуються в точку зору автора певного джерела.

Мемуарна література представлена щоденниковими записами генерального секретаря Комінтерну в 1935-1943 рр. Г. Димитрова[55], спогадами німецької комуністки, дружини функціонера Комінтерну Г. Неймана М. Бубер-Нейман[43], спогадами британського публіциста, журналіста, письменника Дж. Оруела[51], щоденниковими записами радянського журналіста М. Кольцова[47], мемуарами іспанської комуністки, функціонера Комінтерну Д. Ібаррурі[46], італійського комуніста, учасника інтернаціональних бригад Л. Лонго(Галло)[48], радянського дипломата І. Майського[49], генерала Ш. де Голля[44], державного та військового діяча Фінляндії К. Г. Маннергейма[50], радянського розвідника Л. Треппера[52].

Протягом 1935-1943 рр. посаду генерального секретаря Комінтерну займав болгарин Г. Димитров. Починаючи з 1933 р. і до своєї смерті в 1949 р. Г. Димитров вів щоденник[55], який є одним з ключових джерел вивчення історії міжнародного комуністичного руху в цілому та Комуністичного Інтернаціоналу зокрема. Щоденникові записи проливають світло на внутрішні механізми

діяльності Комінтерну, включаючи процес прийняття рішень, постанов, директив, а також їхній вплив на діяльність Комінтерну. Використання щоденника Г. Дмитрова разом зі збірниками документів з історії Комінтерну та іншими документами, що стосуються періоду 1935-1943 рр. та взаємодоповнюють одне одного, сприяє формуванню більш повної, комплексної картини діяльності III Інтернаціоналу в даний період.

Спогади М. Бубер-Нейман[43], яка в 1930-х рр. проживала з чоловіком, Г. Нейманом, в Москві, в комінтернівському готелі «Люкс», проливають світло на життя комуністичних активістів в період сталінських репресій в СРСР. Будучи безпосереднім очевидцем подій, потрапивши в жорнова репресій сталінського, а пізніше і нацистського режимів, спогади М. Бубер-Нейман, не зважаючи на певну упередженість, є цінним джерелом з дослідження життя іноземних комуністів в СРСР, ставлення до сталінського режиму в середовищі німецьких комуністів, сприйняття їх з боку пересічних радянських громадян, керівництвом Комінтерну та ВКП(б), причин репресій в середовищі апарату Комінтерну та атмосфери в готелі «Люкс» під час сталінського терору тощо.

У своїх спогадах[51] безпосередній учасник громадянської війни в Іспанії, публіцист Дж. Оруел, розмірковує над проблемами світового соціалістичного руху, над лицемірством і шкодою, якої завдав сталінський тоталітарний режим під час громадянської війни, про інструменти, які використовував СРСР, щоб нівелювати революційний підйом в Іспанії, а також про саму війну, яка для пересічних учасників військових дій завжди залишається війною з її неодмінними супутниками – голодом, брудом, каліцтвами та смертю.

Окрім цього, на особливу увагу, в контексті даного дисертаційного дослідження, заслуговує аналіз Дж. Оруелом методів та засобів радянської пропаганди, преси та Комінтерну, в тому числі для спотворення та перекручування правди, маніпулювання думкою світової громадськості у власних цілях.

В «Іспанському щоденнику» радянський журналіст М. Кольцов[47], який висвітлював події громадянської війни в Іспанії для радянської щоденної газети

«Правда», як безпосередній очевидець та учасник іспанських подій, розкриває картину політичного життя та перебігу військових дій в Іспанії в проміжку між серпнем 1936 р. – липнем 1937 р., процес утворення уряду Л. Кабальєро восени 1936 р.

У збірці «Іспанські репортажі» радянського журналіста та учасника іспанських подій 1936-1939 рр. І. Еренбурга[54], який писав репортажі для радянської газети «Известия», знаходимо відомості про перебіг військових дій, патріотичне піднесення у боротьбі за збереження Республіки, настрої соціуму та романтизовані нариси буднів фронту та тилу, в яких автор «критикує та викриває» істинну природу фашизму у всіх його проявах. Окремо автор звертав увагу на події, пов'язані з обороною Мадриду, а також з діяльністю інтернаціональних бригад, які мали безпосереднє відношення до III Інтернаціоналу.

Щоденникові записи М. Кольцова та репортажі І. Еренбурга цінні з точки зору як безпосередньої участі авторів, так і ретрансляції подій громадянської війни в Іспанії в радянський інформаційний простір для формування сприйняття війни, як антифашистської, демократичної, справедливої зі сторони Іспанської республіки та загарбницької, реакційної, клерикальної зі сторони каудільйо Ф. Франко.

Доповнюють картину громадянської війни в Іспанії спогади іспанської комуністки, члена Секретаріату ВККІ Д. Ібаррурі[46], італійського комуніста, учасника інтернаціональних бригад Л. Лонго[48] та радянського дипломата І. Майського[49]. Засобом мемуарів Д. Ібаррурі, Л. Лонго та І. Майського розкривається «радянський дискурс» аналізу іспанських подій 1936-1939 рр., характеристика причин вступу комуністів до уряду Л. Кабальєро, міжнародного піднесення, викликаного створенням та діяльністю інтернаціональних бригад та лондонського Комітету по невтручанню.

Мемуари головнокомандувача фінської армії К. Г. Маннергейма[50] та генерала Ш. де Голля[44], в контексті дисертаційного дослідження, проливають світло на окремі епізоди радянсько-фінської війни 1939-1940 рр., її причини та

передумови, як їх розумів головнокомандуючий фінської армії; ставлення генерала Ш. де Голля до комуністичного підпілля на окупованій німцями французькій території, окремі аспекти їхньої ролі у французькому русі Опору тощо. Упередженість та суб'єктивність обумовлена їхнім особистим негативним ставленням до комуністичного руху. Однак, використання мемуарів дозволяє достовірніше реконструювати історичні обставини, в яких діяли Комінтерн та компартії Фінляндії та Франції.

Окремо варто виокремити спогади радянського розвідника, керівника розвідувальної організації «Червоний оркестр» («Червона капелла») Л. Треппера[53]. Не зважаючи на певний суб'єктивізм авторського бачення подій, очевидцем яких був Л. Треппер, у спогадах відображено реакцію активістів європейських компартій на зміни в діяльності Комінтерну після підписання пакту Молотова-Ріббентропа, бачення власних причин ліквідації компартії Польщі в 1937 р. тощо.

Епістолярна спадщина, використана при дослідженні стратегії і тактики III Інтернаціоналу в 1935-1943 рр., представлена листуванням Г. Димитрова з Й. Сталіним протягом 1934-1943 рр.[60], листуванням радянського керівництва в 1928-1941 рр.[58], Л. Кагановича з Й. Сталіним в 1931-1936 рр.[57], а також перепискою Й. Сталіна з президентами США та прем'єр-міністрами Великобританії під час німецько-радянської війни 1941-1945 рр.[56, 57].

Збірник листування генерального секретаря III Інтернаціоналу Г. Димитрова з генеральним секретарем ЦК ВКП(б) Й. Сталіним[60] дає можливість отримати унікальну інформацію щодо радянської зовнішньої політики, намірах Й. Сталіна, реконструювати його погляди на США, громадянську війну в Іспанії, французьку компартію тощо. Також, листування Г. Димитрова з Й. Сталіним підтверджує тезу про значну залежність Комінтерну від волі «володаря Кремля», а також проливає світло на окремі аспекти радянської бюрократії та боротьби за вплив і владу в середовищі Комінтерну. Аналіз листування сприяє об'єктивнішій оцінці ступеню втручання Й. Сталіна в справи Комінтерну, аналізу особистості Й. Сталіна, як творця власної версії III Інтернаціоналу.

Окремо варто виокремити епістолярну спадщину, представлену перепискою радянського керівництва, а також Л. Кагановича зі Й. Сталіним протягом 1930-х рр.[58, 59]. Цінність даних матеріалів полягає в тому, що вони дають можливість реконструювати процес прийняття рішень в середовищі вищого партійного керівництва Радянського Союзу, деталізувати та уточнити роль Й. Сталіна та механізм роботи радянського партійного апарату. Окремо варто наголосити на високій інформативності переписки Л. Кагановича зі Й. Сталіним, коли останній перебував у відпустках протягом 1931-1936 рр. Листування проливає світло на ступінь залученості Й. Сталіна до державних справ під час відпусток, його роль у прийнятті важливих політичних та економічних рішень, залежність членів Політбюро від думки «володаря Кремля» у схваленні рішень, механізми погодження та консультації представників Політбюро з Й. Сталіним під час його відсутності.

Окремо варто вказати на визначальну роль Й. Сталіна у справі першого московського показового процесу 1936 р., як «наглядача» за справами III Інтернаціоналу, що також зафіксовано в листуванні. Таким чином, епістолярна спадщина радянського керівництва є цінним джерелом не лише з дослідження механізмів влади в СРСР, але і ступеню залученості вищого керівництва Радянського Союзу та особисто Й. Сталіна до справ апарату Комінтерну.

Важливим джерелом, яке проливає світло на складні взаємовідносини Й. Сталіна із союзниками по Антигітлерівській коаліції, є збірники листування з президентом США Ф. Д. Рузвельтом та прем'єр-міністром Сполученого королівства В. Черчілем[56, 57]. Видані в СРСР, а отже цензуровані та концептуально складені в рамках радянського тоталітарного інформаційного дискурсу, збірники все ж залишаються важливим та цінним джерелом інформації не лише щодо взаємовідносин союзників, СРСР, Великобританії та США, але і дозволяють деталізувати причини та мотиви розпуску III Інтернаціоналу навесні 1943 р.

Наступну, третю, категорію джерел особового походження представляють виступи радянських лідерів та діячів III Інтернаціоналу[62-66].

У цьому контексті цінними джерелами є доповідь та заключне слово Г. Димитрова на VII Конгресі Комінтерну влітку 1935 р.[63] та програмна стаття, опублікована в листопадовому номері журналу «Коммунистический Интернационал» за 1939 р.[62]. Будучи чудово обізнаним з тими проблемами та викликами, котрі стояли перед комуністичним рухом та Комінтерном на середину 1930-х рр., особливо після приходу нацистів до влади в Німеччині в 1933 р., варто наголосити, що доповідь Г. Димитрова на VII Конгресі Комінтерну заклала основи для остаточної зміни стратегії і тактики Комінтерну та переходу до політики антифашизму та народних фронтів. Взята за основу оболонки дискурсивної моделі III Інтернаціоналу в 1935-1939 рр., доповідь Г. Димитрова сформувала дійсні цілі та завдання, які переслідували комуністичні партії протягом другої половини 1930-х рр. та сприяла приховуванню безпосередніх цілей, закладених в ядро моделі 1935-1939 рр.

Разом з тим, програмна стаття «Война и рабочий класс капиталистических стран»[62], яку розцінюють як своєрідну директиву секціям Комінтерну у зв'язку з початком Другої світової війни, закріпила перехід до нової моделі 1939-1941 рр. Втілюючи в статті погляди на війну, озвучені Й. Сталіним в розмові 7 вересня 1939 р., Г. Димитров, скоріше за все, розуміючи наслідки статті для міжнародного комуністичного руху та Комінтерну, продемонстрував себе надійним та особисто відданим комуністом, який чуйно дослухається до слів та порад Й. Сталіна.

Окрім цього, при написанні роботи, були використанні: брошура Л. Кагановича[64], в якій автор розкриває розуміння ним чистки, її причин, необхідності та завдань; виступ народного комісара іноземних справ В. Молотова на V сесії Верховної ради СРСР 31 жовтня-2 листопада 1939 р.[65], в якому дається характеристика нової війни, як імперіалістичної зі сторони Британії та Франції, а також закріплюється поворот до співпраці з Німеччиною; збірник «О Великой Отечественной войне Советского Союза»[66], що представляє собою виступи по радіо, промови, накази та інтерв'ю іноземним журналістам Й. Сталіна та виступає «офіційною» версією діяльності та поглядів «вождя народів» протягом німецько-радянської війни 1941-1945 рр.

Остання, четверта, підгрупа матеріалів особового походження представлена матеріалами художньої літератури сучасників, що були написані під впливом подій громадянської війни в Росії та є відображенням становлення і розвитку радянської влади (М. Островський)[70], громадянської війни в Іспанії (Е. Хемінгуей)[72], особистих трактувань щодо дійсної суті та мотивів Великого терору 1936-1938 рр. (А. Кестлер, О. Солженіцин)[67, 71]. як реакція на більшовицьку ідеологію та політику СРСР, оформлена в художню форму (Дж. Оруел)[68, 69].

Використання при написанні дисертаційного дослідження творів М. Островського, Е. Хемінгуея, А. Кестлера, О. Солженіцина та Дж. Оруела обумовлено тим, що автори були безпосередніми очевидцями, подекуди учасниками подій, що переосмислюються в художній формі. Їхня причетність до комуністичного руху(М. Островський), національних компартії(А. Кестлер та О. Солженіцин) чи крайніх лівих течій(Дж. Оруел) поступово призвела до розчарування у відстоюваних ідеях, до необхідності критичного переосмислення власного досвіду та «сповіді», що знаходить вираження в художній формі, непрямій критиці та іронії щодо пануючого в СРСР режиму.

Не зважаючи на те, що твір М. Островського[70] є багато в чому автобіографічним та змальовує події громадянської війни в Росії, становлення радянської влади, комсомолу та виховання «нової людини», автор та безпосередній очевидець подій звертає увагу, зокрема, на такі моменти внутрішньополітичного життя країни, як внутрішньопартійна боротьба всередині РКП(б) (постать Л. Троцького, «робітничая опозиція»), наводить цінні характеристики опозиції більшовицькому режиму, оцінку їхньої діяльності, тощо. До певної міри, авторські бачення та оцінки є складовою історичної пам'яті, пов'язаної з витоками боротьби проти опозиції більшовицькому режиму в період приходу до влади Й. Сталіна, консолідації та укріплення особистої влади «вождя».

Американський письменник Е. Хемінгуей, як безпосередній учасник громадянської війни в Іспанії, основну увагу звертає на партизанські дії республіканців в тилу франкістів. Цінність роману, як історичного джерела,

полягає в тому, що за основу одного з персонажів, Каркова, автор взяв радянського кореспондента, з яким познайомився в Іспанії, М. Кольцова, пізніше репресованого. Окрім цього, автор зумів передати ставлення інтербригадівців до А. Марті, політичного комісара Комінтерну, що керував Інтернаціональними бригадами в 1936-1938 рр. та за свої жорстокі методи з наведення порядку та слідування партійній лінії відомий, як «м'ясник з Альбасете». Окрім цього, автору вдалося, хоч і відносно, реконструювати мотиви терору, що був перенесений з СРСР до Іспанії[72, с. 332-369].

Позиція А. Кестлера[67], члена німецької компартії до 1938 р., є реакцією на московський процес проти Л. Каменєва та Г. Зінов'єва, а також на зникнення в Москві відомих німецьких антифашистів, в тому числі брата його дружини. Це призводить до розриву письменника з компартією. Під впливом враження від Радянського Союзу, який автор відвідав у 1932 р., московських процесів, а також терору проти німецьких комуністів, про який здогадувався А. Кестлер, він пише твір, присвячений епосі Великого терору в СРСР, як революція та репресії 1930-х рр. знищують власних творців, що піддали сумніву вірність обраного шляху.

Досвід репресій та табірної життя відображені О. Солженіциним[71]. Автор піддає критичному переосмисленню досвід сталінського терору та в художній формі зображає стан радянського суспільства, атмосферу страху та підозрливості, що панувала в 1930-х рр. Не зважаючи на те, що головна цінність твору полягає в особистому досвіді табірної життя О. Солженіцина, вступні глави влучно реконструюють атмосферу сталінських репресій та чисток 1930-х рр.

Твір Дж. Оруела[68] за словами самого автора, виступає безпосереднім наслідком досвіду громадянської війни в Іспанії, описаний в «Данині Каталонії»[51] та продовженням «Колгоспу тварин»[69], досить різкої сатири автора на тоталітарний режим в СРСР. За словами самого Дж. Оруела «кожний серйозно написаний мною з 1936 р. рядок прямо чи опосередковано був проти тоталітаризму та за демократичний соціалізм, як я його розумію»[316]. У своєму творі автор вводить поняття «новомова» на позначення, як вказує українська

дослідниця Л. Масенко, не тільки засобу вираження мисленнєвої діяльності та ідеології, але і яка мала унеможливити всі інші форми думок[172, с. 10]. Сам автор визначав причини створення «новомови» для «звуження мислення, і звівши вибір слів до мінімуму, цієї мети було досягнуто»[68, с. 282]. Введення спеціального поняття на позначення специфічної мови тоталітарних режимів корисне не лише для мовознавців та лінгвістів, але і для істориків при аналізі партійних та інших документів, в тому числі документів Комінтерну, адже дозволяє ретельніше та більш систематично виявляти та аналізувати мовні кліше, які використовувалися в документах III Інтернаціоналу для позначення ворогів радянського режиму та національних компартій, їхніх антагоністів тощо. Це, в свою чергу, покликано сприяти більш об'єктивному аналізу природи та характеру радянського тоталітарного режиму та Комінтерну, як складової частини даного режиму.

Таким чином, використання творів художньої літератури при написанні дисертаційного дослідження розширює рамки джерельної бази та дозволяє залучити, окрім мемуарної літератури, переосмислений та виражений в художній формі досвід очевидців подій, як протест/реакцію на несправедливість тоталітарного режиму чи травматичний досвід пережитого.

Окрему групу джерел представляють тогочасні газетні публікації. При роботі над дисертаційним дослідженням використовувалися матеріали радянської газети «Правда»[74-85], лондонської та нью-йоркської робітничої газети «Daily Worker»[86-91; 92-94], окремі випуски газети французької компартії «L'Humanité»[95-96] та друкованого органу іспанських комуністів «Mundo obrero»[97]. Варто вказати, що важливість використання подібних джерел обумовлюється тим, що на їхніх сторінках друкувалися важливі документи, прийняті на з'їздах національних комуністичних партій, постанови, резолюції з'їздів, пленумів тощо. Окреме місце відводилося передовиці. Окремо варто зауважити, що через пресу ВКП(б), національні компартії та III Інтернаціонал поширювали необхідну, як лідерам радянської держави, так і Комінтерну, «офіційну» версію та інтерпретацію подій міжнародного та

внутрішньополітичного життя в СРСР та країнах Західної Європи. В досліджуваний період комуністична преса, поряд з радіо, відіграє одну з провідних ролей в якості медіума – ретранслятора партійної лінії та партійної версії подій. Окрім цього, використання тогочасної преси дозволяє прослідкувати зміни партійної лінії протягом 1935-1943 рр., характеризувати ставлення компартій до нових моделей та парадигм міжнародного комуністичного руху, а також аналізувати процес, в ході якого компартії приймали/не приймали нові моделі.

Газети, виступаючи важливим елементом впливу на робітництво, формували ставлення членів європейських компартій не тільки до власних урядів, але і до СРСР та його ролі на міжнародній арені.

1.3. Методологія та теоретико-методологічні засади дослідження.

Зі специфіки історіографії та джерельної бази досліджуваної проблеми впливають методологічні принципи та методи, використані автором при написанні дисертаційного дослідження.

Зокрема, були використані наступні методологічні принципи: історизму, об'єктивності, термінологічний та системний.

Принцип історизму реалізований через аналіз конкретно-історичних обставин діяльності III Інтернаціоналу та їхню взаємопов'язаність. Зокрема, при аналізі діяльності, стратегії і тактики Комінтерну протягом 1935-1943 рр., впливу Й. Сталіна та факторів міжнародної ситуації. Дискурсивні моделі Комінтерну в 1935-1943 рр. аналізуються автором не тільки предметно, але і як невід'ємна складова зовнішньої та внутрішньої політики СРСР, а також міжнародної ситуації в Західній Європі протягом даного періоду.

Системний принцип реалізовано в стратегії наукового дослідження, а саме через комплексний підхід до розгляду проблеми дискурсивних моделей III Інтернаціоналу в 1935-1943 рр., аналізі зародження, функціонування та відмирання моделей в їхніх хронологічній послідовності, зовнішнім та внутрішнім впливам/чинникам при формуванні моделей, взаємозв'язку стратегії і

тактики Комінтерну з подіями внутрішньополітичного життя та зовнішньополітичними векторами СРСР, міжнародним становищем тощо.

Принцип об'єктивності реалізований в процесі аналізу історіографічної бази, опрацьованої автором в рамках дисертаційного дослідження. Під час роботи автор критично підійшов до характеристики теоретичних поглядів радянських, російських, західних та українських істориків щодо проблеми діяльності III Інтернаціоналу, стратегії і тактики Комінтерну під час проведення політики народного фронту та антифашизму, ступеню залученості до громадянської війни в Іспанії, Великого терору в СРСР, подій, пов'язаних з початковим етапом Другої світової війни 1939-1941 рр. та німецько-радянської війни 1941-1945 рр. Проаналізовано джерельну базу дослідження, розділено на групи та виявлено характерні особливості кожної з груп, які розкривають проблему стратегії і тактики Комінтерну в досліджуваний період.

Термінологічний принцип реалізовано через залучення до аналізу проблеми стратегії і тактики III Інтернаціоналу в 1935-1943 рр. ряду термінів, які до цього не використовувалися при аналізі даної проблеми, а саме: прецесія, симулякр, *dissuasion*, медіум, рецесія, дискурсивна модель. Залучення таких термінів, як прецесія, симулякр, *dissuasion*, медіум з вокабуляру французького філософа-постмодерніста Ж. Бодрійяра дозволяє розширити поле інтерпретацій стратегії і тактики III Інтернаціоналу в 1935-1943 рр. завдяки залученню постмодерного філософського дискурсу, а також доповнити наявні характеристики радянського тоталітарного режиму, як режиму, що створював фікції та приховував правду.

Окрім цього, при написанні дисертаційного дослідження використані такі загальноприйняті історичні терміни та поняття, як: народний фронт, фашизм, нацизм, комунізм, антифашизм, троцькізм, імперіалістична війна, Велика Вітчизняна війна СРСР тощо.

Використання загальноприйнятих історичних термінів та понять при аналізі стратегії і тактики III Інтернаціоналу обумовлено вимогою історичної достовірності та доцільності.

На основі характеристики принципів, на яких побудовано дисертаційне дослідження, доцільно виділити методи, які були використані при роботі над проблемою стратегії і тактики III Інтернаціоналу в 1935-1943 рр.

Історичний та логічний методи, як взаємодоповнюючі, реалізовані через розгляд стратегії і тактики III Інтернаціоналу в 1935-1943 рр. у всій її складності та багатоманітності, як єдиний процес розвитку організації міжнародного комуністичного руху, її складових, у взаємодії та під впливом чинників внутрішньополітичного становища в СРСР та зовнішньополітичної ситуації в Європі, фактору впливу Й. Сталіна.

Метод періодизації (діахронний) реалізовано через виокремлення в діяльності III Інтернаціоналу 1935-1943 рр., трьох під-періодів: 1935-1939 рр., 1939-1941 рр., 1941-1943 рр. В даній періодизації, що є загальноприйнятою при дослідженні історії Комінтерну після VII Конгресу та відображає стан діяльності та розвитку організації міжнародного комуністичного руху в другій половині 1930-х – першій половині 1940 –х рр., автор спирається на періодизацію голландського історика Ю. Рояна, який також виділяє три під-періоди в діяльності Комінтерну після 1935 р.: 1935-1939: політика народного фронту; 1939-1941: антиімперіалістична політика; 1941-1943: антифашистська війна[377, с. 36].

Історико – типологічний метод дозволив впорядкувати історію діяльності III Інтернаціоналу відповідно до обраного автором підходу, виділити окремі дискурсивні моделі, прослідкувати процес їхнього зародження, функціонування та причини зміни протягом кожного конкретного під-періоду в 1935-1943 рр. Окрім цього, даний метод дозволив виділити в контексті кожної моделі характерні особливості та цілі, як індивідуальні, для кожного під-періоду окремо, так і спільні, що закладалися в оболонку та ядро відповідних моделей.

Метод текстології реалізований при аналізі та характеристиці документів Комінтерну, резолюцій, постанов, директив, щоденника Г. Димитрова, специфічної мови документів тощо. Метод текстології дозволив виокремити в кожному з під-періодів діяльності III Інтернаціоналу оболонку та ядро моделі, що відображали, відповідно, явні та приховані цілі, які переслідував III Інтернаціонал

протягом 1935-1943 рр., однак які завжди діяли синхронно. Окрім цього, використання методу текстології при аналізі документів Комінтерну та щоденнику Г. Димитрова дозволило залучити до аналізу проблеми постмодерний філософський дискурс, зокрема французького філософа-постмодерніста Ж. Бодрійяра, розглядаючи дискурсивні моделі III Інтернаціоналу, в першу чергу, 1935-1939 рр. та 1939-1941 рр. через призму поширення симулякрів та прецесії «внутрішнього ворога» щодо національних урядів країн Європи в 1939-1941 рр., що було апробовано під час Великого терору 1936-1938 рр. в СРСР.

Метод історико – політичного аналізу реалізований при зіставленні та аналізі документів Комінтерну, зовнішньої політики СРСР та інших міжнародних документів, щоденника Г. Димитрова, інших видів джерел задля глибшого відтворення (реконструкції) етапів та особливостей діяльності III Інтернаціоналу в 1935-1943 рр., враховуючи стан міжнародних відносин, особливості внутрішньої та зовнішньої політики СРСР, європейських країн тощо. Окрім цього, метод історико – політичного аналізу реалізовано в процесі аналізу обставин репресій в СРСР та в Комінтерні, причин та передумов Великого терору 1936-1938 рр., його впливу та наслідків для III Інтернаціоналу окремо та міжнародного комуністичного руху загалом.

У результаті опрацювання історіографічної та джерельної бази проблеми, застосування загальнонаукових, загальноісторичних та спеціальних історичних принципів та методів в процесі розкриття основних складових, шляхів та засобів реалізації стратегії і тактики III Інтернаціоналу, особливостей його діяльності протягом досліджуваного періоду, ступеню залежності від офіційної позиції Політбюро ЦК ВКП(б) та особисто Й. Сталіна здійснена спроба авторського трактування вищезазначених дискусійних проблем із застосуванням важливих положень філософського підходу Ж. Бодрійяра.

Щоб отримати змогу більш об'єктивної реконструкції, насамперед, стратегії і тактики Комінтерну та компартій в проміжку 1935-1943 рр., так і механізмів впливу Й. Сталіна на III Інтернаціонал, автором застосовано важливі положення філософського підходу французького філософа-постмодерніста Ж. Бодрійяра,

висловлені в його праці «Симуляція та симулякри»[111]. Зважаючи на те, що предметом аналізу Ж. Бодрійяра виступає постмодерне суспільство у всій його складності та суб'єктивності, а також те, що існують суттєві відмінності між суспільствами міжвоєнного(модерне) та післявоєнного(постмодерне) часу, застосування окремих понять та визначень з філософського глосарію Ж. Бодрійяра (насамперед прецесія, медіум, аналіз поняття та стадії розвитку образу від реального до симулякру, як спотворення і викривлення реальності) до аналізу проблеми є виправданим з точки зору проведеного аналізу документів III Інтернаціоналу, його стратегії і тактики, а також дискурсивних моделей, характерних для досліджуваного періоду. Це дало змогу розширити поле можливих трактувань окремих процесів внутрішньополітичного життя СРСР в другій половині 1930-х рр. (проблеми Великого терору, чисток та репресій тощо), об'єктивніше розглянути механізми впливу керівництва ВКП(б) (Й. Сталін, Л. Каганович, А. Жданов та ін.) на діяльність III Інтернаціоналу, формування моделей, їхню реалізацію тощо.

Автор, виходячи з поняття дискурсу, як «мови істини, дисципліни, раціональності, утилітарної цінності та знання»[235, с. 216], [342, с. 423-424], вважає за доцільне ввести поняття «дискурсивна модель» III Інтернаціоналу, як поняттєвий апарат Комінтерну, який використовувався його лідерами для окреслення ідеологічного поля діяльності компартій, що впливало з бачення міжнародного становища діячами III Інтернаціоналу та особисто Й. Сталіним; визначало стратегію і тактику компартій у відповідності з методами та цілями, що закладалися в оболону та ядро відповідної моделі.

У рамках досліджуваного періоду функціонувало кілька дискурсивних моделей, для яких характерна власна риторика, смислова наповненість, які визначалися міжнародною ситуацією чи зовнішньополітичними цілями СРСР та Й. Сталіна, та відповідно мета, завдання та методи реалізації стратегії і тактики Комінтерну та комуністичних партій протягом 1935-1943 рр.

Таким чином, проаналізувавши стан джерельної бази та історіографії проблеми стратегії і тактики III Інтернаціоналу в 1935-1943 рр., варто підсумувати:

- в радянській/пострадянській, російській та західній історіографії приділяється значна увага питанням діяльності III Інтернаціоналу, в першу чергу, в 1935-1939 рр., що обумовлено, на думку автора, наявністю значної кількості документів та великим ступенем дискусійності проблем, пов'язаних зі стратегією і тактикою Комінтерну в зазначений період. Зокрема, особливу увагу історики приділяють підготовці, проведенню та наслідкам VII Конгресу Комінтерну; ролі, яку відігравали директиви та розпорядження Секретаріату ВККІ французькій компартії в умовах політики народного фронту, а також іспанській компартії в умовах громадянської війни в Іспанії 1936-1939 рр. та діяльності уряду народного фронту; ступеню залучення Комінтерну до справи формування інтернаціональних бригад; наслідкам Великого терору 1936-1938 рр. для керівництва та національних секцій Комуністичного Інтернаціоналу; місця Секретаріату ВККІ та національних компартій у захисті СРСР після підписання пакту Молотова-Ріббентропа 23 серпня 1939 р.; причини розпуску III Інтернаціоналу в 1943 р.;

- з іншого боку, малодослідженими або такими, котрі залишаються в широкому дискусійному полі, залишаються періоди діяльності III Інтернаціоналу, пов'язані з початковим етапом Другої світової війни (1939-1941 рр.) та німецько-радянської війни до розпуску Комінтерну (1941-1943 рр.), що обумовлено, на думку автора, другорядністю та підпорядкованістю III Інтернаціоналу цілям та завданням радянської зовнішньої політики, а також умовами, в яких діяв Комінтерн в зазначений період. Варто зауважити, що малодослідженими залишаються проблеми нелегальної діяльності комуністичних партій в окупованих Німеччиною та її союзниками, країнах; їхній зв'язок з Комінтерном; характер впливів III Інтернаціоналу та наслідки на діяльність компартій в національних рухах Опору; відносини між Г. Димитровим та Й. Сталіним в 1939-1943 рр.; характер та значення діяльності Секретаріату ВККІ під час німецько-

радянської війни; становище організації міжнародного робітничого руху на момент її розпуску тощо;

- джерельна база, опрацьована під час роботи над дисертаційним дослідженням, відзначається значним різноманіттям залучених архівних джерел, документів, епістолярної, мемуарної та літературної спадщини, що торкаються різноманітних проблем діяльності Комінтерну в 1935-1943 рр. та взаємодоповнюючи одне одного, сприяють реконструкції більш достовірної картини діяльності III Інтернаціоналу в зазначений період;

- однак, варто зазначити закритість частини фондів РДАСП, що є перешкодою при подальшому вивченні та аналізі певних проблем, що пов'язані з історією III Інтернаціоналу та його діяльністю в 1935-1943 рр.

- на основі опрацьованої історіографічної та джерельної бази охарактеризовано основні принципи та методи, розкрито та обґрунтовано теоретико-методологічні засади дослідження.

РОЗДІЛ 2 ДИСКУРСИВНА МОДЕЛЬ ІІІ ІНТЕРНАЦІОНАЛУ В 1935-1939 РР.

Період діяльності ІІІ Інтернаціоналу від VII Конгресу 25 липня – 20 серпня 1935 р. до підписання пакту Молотова-Ріббентропа(або пакту Сталіна-Гітлера) 23 серпня 1939 р., в умовах, коли назріла необхідність перегляду стратегії і тактики, є досить складним, контроверсійним та суперечливим. Характерними ознаками результативної діяльності Комінтерну та компартій є поширення політики антифашизму та народного фронту в Європі, зближення комуністів з європейською соціал-демократією та демократичними урядами, участь у політиці національних урядів, боротьба за збереження миру в Європі та світі, відмова від сектантських положень 1920-х рр. В цей час комуністи «успішно залучаються <...> до демократії»[113, с. 131].

З іншого боку, як вказує український історик С. Віднянський, з утвердженням тоталітарного режиму в СРСР загострюється протистояння демократії та тоталітаризму, яке не зважаючи на поширення антифашистського руху призведе до Другої світової війни[140, с. 393]. Відбувається повне підпорядкування, відстоювання та захист Комінтерном зовнішньополітичної лінії, яка імпонувала генеральному секретарю Центрального Комітету (ЦК) ВКП(б) Й. Сталіну, захист СРСР від потенційної військової загрози, як батьківщини всіх трудящих світу, репресії та дискредитація в очах частини міжнародного робітничого руху, особливо серед представників ІІ Інтернаціоналу та частини лівого політичного спектру європейських країн, з якими комуністи намагалися знайти спільні точки дотику задля досягнення політичних цілей в рамках політики, запровадженої на VII Конгресі. В цей час Комінтерн виступає як контрольований інструмент в руках Й. Сталіна, частина партії-держави СРСР, один із зовнішньополітичних інструментів, свого роду «ідеологічний блок»[238, с. 102]. Відповідно, на представників ІІІ Інтернаціоналу, які знаходилися в Москві, поширювалися ті ж вимоги, за якими жила ВКП(б) та Союз РСР в цілому. Поряд з цим дуалізм, закладений в резолюціях VII Конгресу, дозволяє припустити думку

про існування двох вимірів в діяльності Комінтерну та компартій – тимчасового, що зазнавав змін, та постійного.

Період 1935 – 1939 рр., на нашу думку, характеризується трьома головними формативними поняттями дискурсивної моделі: антифашизм, народний фронт, рух за мир та на захист СРСР. До першого виміру, або оболонки моделі належать політика антифашизму та народних фронтів. Центральним елементом виступає доповідь та резолюція за підсумками VII Конгресу генерального секретаря ВККІ Г. Димитрова «Наступ фашизму та завдання Комуністичного Інтернаціоналу в боротьбі за єдність робітничого класу проти фашизму»[38, с. 9-25] та частково резолюція за доповіддю П. Тольятті (Ерколі) «Про завдання Комуністичного Інтернаціоналу в зв'язку з підготовкою імперіалістами нової світової війни»[38, с. 26-34]. Окрім цього, до оболонки можна віднести рух Амстердам-Плейль, як частину загальноєвропейського антивоєнного та антифашистського руху, спрямованого на попередження нової війни в Європі. Заклики до підтримки цього руху також містяться в резолюціях VII Конгресу[38, с. 31]. До другого виміру, або ядра моделі, сформованого та оформленого на VII Конгресі, варто віднести резолюції за доповідями Д. Мануїльського[38, с. 35-42] та П. Тольятті, в яких основний акцент робиться на «боротьбі за мир та на захист СРСР»[38, с. 30]. В подальшому, не менш важливу роль відіграла постанова ВККІ від 1 квітня 1936 р., яка розвинула оборонні завдання комуністів проти фашизму.

Більшість істориків, аргументовано, центральним елементом політики Комінтерну в даний період вважають доповідь Г. Димитрова. Саме він, а також М. Торез, Д. Мануїльський, П. Тольятті, В. Пік та ін., інтелектуально доопрацювали та текстуально оформили нове бачення та ставлення Комінтерну до соціал-демократії та лівого спектру європейського політикуму. У своїй доповіді Г. Димитров, окрім завершення формування образу світового імперіалізму, як контрнарративу комуністичному «кращому світові»[371, с. 25], сформував образ комуніста, який бореться за демократію проти фашистської диктатури, готовий йти на компроміси та домовленості (тимчасові або короткострокові) з лівими партіями та буржуазією задля досягнення спільної мети.

Саме з часу VII Конгресу відбувається політичний злет Г. Димитрова, що пояснюється не лише інтелектуальним внеском генсека Комінтерну під час VII Конгресу. Російський історик О. Ватлін причину такого злету, насамперед, вбачає в зміні обов'язків керівництва Комінтерну, які відбулися після 1935 р. – секретарі Секретаріату ВККІ «повинні <...> слідкувати за розвитком зовнішньої політики СРСР, приймаючи правильні рішення»[285, с. 11]. Однак, варто зауважити, що значну роль у формуванні політичних цілей керівництвом Комінтерну відігравав Й. Сталін. Втручаючись у справи III Інтернаціоналу лише в окремих випадках, він, як зазначають британські дослідники К. Макдермот та Дж. Агню посів місце «відсутнього режисера»[167, с. 104-105], коригуючи або вербально окреслюючи контури та цілі політики Комінтерну у відповідності до зовнішньополітичної ситуації, необхідності чи доцільності.

Як зазначають радянські дослідники Б. Лейбзон та К. Шириня, «якщо до виникнення фашистської небезпеки компартії боролися проти всіх форм класового панування буржуазії, то тепер Комінтерн, враховуючи нові обставини <...> зосередив всі сили проти фашизму, захищаючи буржуазну демократію»[162, с. 208], виступаючи в невластивій для них ролі, за вдалим висловом українського історика С. Кульчицького[278, с. 520]. Однак, варто конкретизувати, що мають на увазі радянські історики, та зрештою, і діячі Комінтерну, під поняттям «буржуазна демократія». Радянський багатотомний словник подає наступне визначення: «Буржуазна демократія – політичний лад, при якому парламентаризм є прикриттям диктатури буржуазії»[273, с. 239]. Як вказує українська дослідниця І. Ренчка, більш показовим при визначенні загального поняття «демократія» є «антонімічне протиставлення» двох видів демократії, «буржуазної» та «народної», а також ілюстративні цитати на позначення двох видів демократії, що, як зазначає автор є зразком «набуття визначенням багатозначності під впливом ідеології»[186, с. 78], тобто ідеологізацію поняття. Відсутність «антонімічного протиставлення» (станом на 1935 р.) однак, не заперечує того факту, що як діячі III Інтернаціоналу, так і радянські історики, під визначенням «буржуазна демократія» розуміли «диктатуру буржуазії», яка, проте, була менш

небезпечною за фашизм, в якому Комінтерн вбачав більш сильного та підступного ворога.

Зміна стратегії і тактики ознаменувалася також тим, що у своїй політиці Комінтерн вбачав суттєву різницю між буржуазними урядами та фашистськими диктатурами, що дозволило проводити між ними відповідні обґрунтовані водорозділи. Окрім цього, прийнявши досить гнучку модель, III Інтернаціонал тим самим, як вказує американський історик К. Маккензі, дозволив комуністам експлуатувати патріотичну символіку, перейняти прапор захисників національної незалежності, та найголовніше – вступати в союзи з іншими партіями на основі фронтів або урядів, в яких вони могли брати участь[168, с. 193].

Звертаючись до проблеми буржуазної демократії та антифашизму, необхідно зацентувати увагу на тлумаченні поняття французьким істориком Ф. Фюре, з якого витікають та тісно пов'язані такі явища, як народний фронт, рух за мир, на захист СРСР.

Як зазначає дослідник, в комуністичному світі існувало два прояви антифашизму. В умовах гітлерівської загрози для Комуністичної партії Німеччини(КПН) фашизм був лише однією з версій капіталістичної диктатури: істинну антифашистську боротьбу здатні проводити лише комуністи, оскільки лише вони усвідомлюють необхідність викоринити капіталізм і буржуазію. Решта - тільки видимість боротьби, яка має на меті відволікати народні маси від пролетарської революції. Соціал-демократія виступає основним знаряддям цієї диверсії. Другий різновид антифашизму уникає спроб об'єднати всіх, хто не є комуністом. Для нього характерне розрізнення ліберальної демократії і фашизму та захист першої, хоча б тимчасовий, пліч-о-пліч з буржуазними партіями та соціал-демократією[211, с. 340-341]. Г. Димитров, привносячи поняття антифашизму та інтегруючи його в комуністичний світогляд, звільняє комуністичний рух від звуженого, сектантського розуміння класової боротьби, що був характерний для періоду 1929-1934 рр. Саме через абстрактне заперечення зла та відсутність конкретного змісту, вказує Ф. Фюре, «антифашизм», що став новим обличчям демократії, дозволяє об'єднати демократів та комуністів. Комуністи

отримують необхідні їм демократичні ярлики, при цьому ні на крок не відступаючи від своїх переконань. У період Великого терору відданість антифашизму та заперечення фашизму зробить з більшовиків прихильників демократичної свободи. В той час, коли радянський тоталітарний режим черпає сили в ненависті, він усіма своїми недоліками вшановує чесноти антифашистської боротьби та залякує супротивників тим, що будь-яка антирадянська діяльність чи пропаганда є першим кроком до фашизму, тим самим формуючи позитивний образ СРСР в рамках обраної моделі, що є невід'ємним від великого комінтернівського повороту 1934-1935 рр., який по-своєму зображає та підтримує переорієнтацію зовнішньої політики Країни Рад[211, с. 363-364]. Надалі, історик підводить до головної тези – глибинний сенс антифашистського дискурсу, який розробив Комінтерн, полягає в тому, що він прийняв запропоновану А. Гітлером біполярну картину світу, трансформувавши її у зброю боротьби проти нацизму. Нацистська Німеччина підштовхнула Й. Сталіна до співпраці із західними демократіями. Виходячи з прагматичного бачення ситуації, СРСР стає природним, хоча і ситуативним, союзником демократії. Навіть більше - за логікою ідеології, він сам стає демократичною країною. Не такою, як Франція, де комунізм ще не переміг, а ще демократичнішою, оскільки в СРСР перемогли капіталізм. Складається враження, що антифашизм реалізовується одразу в двох площинах: з одного боку, він повинен об'єднати проти нацистської Німеччини та фашистської Італії не тільки представників лівих сил, комуністів та соціалістів, але також демократів та патріотів, тобто всіх, кого комуністичний глосарій визначав як «народні маси». Інша площина – в необхідності зробити ядром антифашистського руху робітничий клас, а керівниками - комуністичні партії. Адаже остаточне знищення фашизму, як пізньої форми капіталу, покладе кінець пануванню останнього. З самого початку ця стратегія носила оборонний характер – розбити фашизм за допомогою максимально широкого об'єднання демократичних сил[211, с. 384-386]. Таким чином, антифашизм як основне формотворче поняття одночасно можна трактувати як невід'ємний елемент оболонки та ядра нової дискурсивної моделі, оскільки два інші поняття, народний

фронт і боротьба за мир, на захист СРСР природно пов'язані та в певній мірі витікають з визначення антифашизму, даного на VII Конгресі Комінтерну.

Однак, тимчасовість та залежність від політичних цілей, закладених в оболонку моделі, які переслідували комуністи, а власне Москва через Комінтерн та ВККІ, односторонність та акцент на революційному підйомі, який сприятиме реальному приходу лівих (в першу чергу комуністів) до влади, дозволяють припустити, що центральний елемент був лише оболонкою моделі, тактичною хитрістю. Головним елементом, ядром моделі, виступає боротьба за мир, проти підпалювачів війни, в першу чергу проти Німеччини, Польщі та Японії, та найголовніше – на захист СРСР, що виражено в двох резолюціях за підсумками VII Конгресу – у резолюції за доповіддю П. Тольятті та у резолюції за доповіддю Д. Мануїльського. Історики, як радянські/російські, так і західні, що досліджують даний період, основну увагу акцентують на доповіді Г. Димитрова, відносячи інші до другорядних. Проте, їхній розгляд дозволяє розширити поле можливих трактувань та пояснень рішень, прийнятих на VII Конгресі.

Резолюція за доповіддю П.Тольятті підсумовується тим, що «на даному історичному етапі <...> нагальні інтереси робітників та трудящих всіх країн вимагають того, щоб політика робітничого класу, боротьба за мир, боротьба проти імперіалістичної війни <...> велись з позицій захисту Радянського союзу»[38, с. 34]. Резолюція за доповіддю Д. Мануїльського є більш конкретною: «Всіма силами та засобами допомагати укріпленню СРСР, боротися проти ворогів СРСР. <...> допомога СРСР, захист <...> та сприяння його перемозі над усіма іншими ворогами повинні визначати дії кожної революційної організації пролетаріату, кожного справжнього революціонера, кожного соціаліста, комуніста, безпартійного робітника, трудящого селянина, кожного чесного інтелігента та демократа»[38, с. 41-42]. Апелюючи до почуття справедливості, резолюція об'єднує в одне ціле лівих та демократів, зобов'язуючи їх до захисту «істинної демократії», яку уособлює Радянський Союз. Це дозволяє припустити, що головним елементом у резолюціях визначалися не антифашизм та народний фронт, а саме захист СРСР. Дані резолюції були доповнені на засіданнях

Секретаріату ВККІ 23 березня – 1 квітня 1936 р. Думки, висловлені на цих засіданнях[17, с. 417-425], були оформлені у постанові президії ВККІ від 1 квітня 1936 р.[27, с. 421-434]. Як вказують російські дослідники Н. Комолова, М. Корчагіна, К. Шириня та В. Дам'є, ця постанова сприяла виробленню компартіями контурів політики національного фронту проти агресії[217, с. 111] та подальшій еволюції рішень конгресу. Посилення обороноздатності західних демократій, боротьби за мир та проти фашизму, особливо Чехословаччини та Франції, головних союзників СРСР, напряду входили до ядра моделі Комінтерну після 1935 р. та посилювали його, визначаючи стратегію і тактику. Разом з цим, це доводить тезу Дж. Оруела: «політика Комінтерну була повністю підпорядкована обороні СРСР»[51, с. 72].

Ще одне питання, яке постає у зв'язку з новою моделлю поведінки Комінтерну, це питання глибини здійсненого повороту. З часу VII Конгресу, на думку російського історика Я. Драбкіна, Й. Сталін починає дистанціюватися від цієї організації та розцінювати її виключно як засіб, інструмент захисту СРСР від імперіалістичної загрози. Один із найстаріших лідерів Соціалістичного робочого Інтернаціоналу Ф. Адлер, якого цитує історик, одразу по закінченні VII Конгресу, розцінив його рішення не як «принциповий поворот до визнання «демократії в капіталістичних країнах», а всього лише як перехід до нової, «більш гнучкої тактики»[217, с. 70]. Прагматичні заклики Й. Сталіна до боротьби з фашизмом були більше маневром для забезпечення зв'язку між антифашистською боротьбою та державною політикою СРСР. Окрім цього, довіра до комуністів підірвалася жахливою практикою показових процесів та терору, що набрав небаченого до того розмаху. Австрійський соціал-демократ О. Бауер писав: «Звинувачення на московських процесах підірвали довіру до Радянської Росії»[217, с. 114-115].

Перебуваючи у складі Президії ВККІ, Й. Сталін ввів туди, окрім Д. Мануїльського, довірених осіб – М. Єжова та М. Тріліссера[6, с. 722-723], чим ще більше посилив вплив та контроль зі сторони ВКП(б) та державних структур СРСР, в першу чергу органів внутрішньої безпеки, над Комінтерном та його функціонерами. Відмежування Й. Сталіна від Комінтерну та рішень останнього

конгресу найбільш показово проявилось в «Короткому курсі історії ВКП(б)», де матеріалам VII Конгресу не надано жодної уваги. Таким чином, одночасно відбувався процес дистанціювання Й. Сталіна від Комінтерну та поглиблення його інтеграції до структур СРСР.

Доповідь Г. Димитрова на VII Конгресі сформувала оболонку моделі, яка приховуючи собою ядро, в той же час виступала його невід’ємним елементом. У випадку зміни зовнішньополітичної ситуації, політичної кон’юнктури чи цілей радянського керівництва, стара оболонка, яка не відповідала реальному становищу речей чи міжнародній ситуації, могла бути замінена на іншу, яка відображала б поточні інтереси та бачення Й. Сталіним зовнішньополітичних цілей та орієнтирів, вигідних СРСР.

Таким чином, припущення щодо існування двох вимірів, змінної оболонки та постійного ядра моделі, дає можливість запропонувати дескриптивну теорію (від лат. *describere* – записувати; від англ. *descriptive* – описовий) творення та еволюції дискурсивних моделей стратегії і тактики Комінтерну протягом 1935 – 1943 рр. Виступаючи керованим інструментом в руках Й. Сталіна, інтегрований в апарат партії-держави СРСР, проте маючи певний простір для самостійних дій та вироблення самостійних рішень в звуженому полі сталінського догматизму, Комінтерн був творцем дискурсивних моделей або оболонок, які покликані були забезпечити функціонування ядра та досягнення головної цілі – захист СРСР від нової війни та інтервенції.

Обираючи саме дескриптивний підхід та роблячи спробу запропонувати «дескриптивну теорію», автор, слідом за французьким філософом – неомарксистом Л. Альтюсером, визнає, що поза всяким сумнівом:

- 1) дескриптивна теорія є початком будь якої теорії;
- 2) дескриптивна форма, яку має теорія, через свою суперечливість вимагає певного розвитку, щоб остання змогла подолати свій дескриптивний етап[281].

Таким чином, характеризуючи період 1935 – 1939 рр., автор виходитиме з наступних позицій: нерозривного зв’язку партії-держави СРСР та III

Інтернаціоналу, який знаходився в інтелектуальному полі сталінської догматичної версії комунізму; на VII Конгресі було сформовано нову дискурсивну модель поведінки III Інтернаціоналу, оболонкою якої виступала політика антифашизму та народних фронтів, а ядром – боротьба за мир, на захист СРСР від нової потенційної війни; всі успіхи антифашизму та народного фронту були спрямовані на забезпечення цілей та завдань, закладених у ядро. Протягом даного періоду ядро функціонувало на двох рівнях – зовнішньому, безпосередньо пов'язаному з оболонкою, та внутрішньому, вираженому через Великий терор, як процес формування моделі «прецесії ворога» всередині держави та за її межами (в Іспанії) з метою ліквідації опозиції правлячому режимові, консолідації та упокорення населення на різних рівнях шляхом масового терору за різними «лініями» і стиснення партії-держави до держави-партії; як тільки оболонка стає непотрібною або не життєздатною, відбувається зміна моделі, відповідно – стратегії і тактики, та розпочинається новий етап у діяльності Комінтерну.

2.1. Вплив рішень VII Конгресу Комуністичного Інтернаціоналу на діяльність урядів народного фронту у Франції та Іспанії.

Ідея співпраці комуністичної партії з соціал-демократичними партіями проти фашизму з'явилася дещо раніше її текстуального оформлення у виступі Г. Димитрова на VII Конгресі. Головною заслугою Г. Димитрова, в більшій мірі, є її інтелектуальне доопрацювання, остаточне текстуальне оформлення та включення до комуністичного світогляду у вигляді нової оболонки дискурсивної моделі, прийнятої на VII Конгресі.

Призначення Г. Димитрова генеральним секретарем Комінтерну навесні 1934 р. ознаменувало необхідність зміни стратегії III Інтернаціоналу, виробленої на VI Конгресі 1928 р. У зв'язку з цим, 11 травня 1934 р. Г. Димитров приймає в себе генсека ФКП М. Тореза, щоб повідомити про зміну моделі: боротьба проти фашизму та зближення із соціалістами[297, с. 103]. Після повернення в Париж, М. Торез організовує загальнонаціональну конференцію ФКП в м. Іврі 23-26 червня 1934 р. Конференція стала подією, яка передувала появі гасла народного фронту,

в ході якої були вироблені досить сміливі рішення[138, с. 47] та закінчено попереднє оформлення нової лінії поведінки комуністів в процесі вироблення майбутньої моделі, що буде прийнята на VII Конгресі Комінтерну влітку 1935 р.

Як наслідок політичного повороту ФКП після конференції в Іврі, ідея співпраці між комуністами та демократичними партіями лівого спрямування, що буде реалізована в політичній програмі народного фронту, розвивається у виступі представника французької компартії А. Вассара у липні 1934 р. на засіданні французької комісії ВККІ. Хоча мова велася все ще про єдиний фронт та політику антифашизму, була висловлена позиція, яка на думку радянських істориків Ю. Єгорова[138] та О. Кравченко[152], яку поділяє автор роботи, була продиктована виключно потребою часу: «Один з найважливіших моментів нашої Антифашистської акції у Франції полягає в тому, щоб точно визначити нашу позицію по відношенню до <...> демократичних партій та угруповань <...> ми повинні зайняти позитивну позицію, яку можна висловити у наступній формулі: «В той момент, коли фашизм загрожує демократичним свободам, ми, комуністи, виступаємо на захист цих демократичних свобод, які були в боях завойовані робітниками». Наша позиція по відношенню до демократичних партій повинна зводитися до того, що ми бачимо, який внесок ці партії можуть зробити у справу захисту демократичних свобод. Це <...> єдино правильна постановка питання, і тому <...> наша партія повинна якнайшвидше покінчити з академічними, високопарними вченими роздумами про те, що являє собою буржуазна демократія <...> [партія] повинна критикувати, засуджувати чи боротися з демократичними партіями, в тому числі, з соціал-демократією, але в залежності від підтримки, яку ці партії забезпечують її акціям у Франції, або від тих труднощів, які вони створюють у неї на шляху»[17, с. 345-346]. У виступі підкреслювалося, що комуністам потрібно покінчити з заявами про те, що партія веде боротьбу за знищення буржуазної демократії, тому що подібні заяви «політично помилкові». Окрім цього, у листі до Й. Сталіна від 1 липня 1934 р., як вказує російський історик Ф. Фірсов, Г. Димитров, окреслюючи основні ідеї майбутньої доповіді на VII Конгресі Комінтерну, запропонував перетворити тактику єдиного фронту «в

дійсний фактор розгортання масової боротьби проти наступу фашизму»[336, с. 363-364].

Наступним кроком стала стаття М. Кашена в газеті «L'Humanité» від 24 жовтня 1934 р.[95, с. 1], де з'явилося гасло народного фронту. Перед цим, того ж дня М. Торез, якого опікав представник Комінтерну при французькій компартії Е. Фрід, запропонував партії радикалів, що зібралася на з'їзд в Нанті, створити спільний антифашистський народний фронт, до якого могла б долучитися соціалістична партія. «Наш лояльний заклик до всіх прихильників свободи не залишився без відгуку з боку трудящих радикалів <...> Ми впевнені, що події найближчого майбутнього дозволять перед лицем фронту реакції та фашизму створити Народний фронт свободи, праці та миру» – пише «L'Humanité» від 26 жовтня 1934 р.[96, с. 1].

Щоправда, італійський комуніст Дж. Черетті вказує, що вранці 24 жовтня М. Торез прийняв в Іврі делегацію Комінтерну, до складу якої входили член Президії та Секретаріату ВККІ П. Тольятті, секретар ВККІ К. Готвальда, власне Дж. Черетті та Е. Фрід. П. Тольятті намагався вмовити генерального секретаря ФКП не їхати до Нанту та не виступати зі своєю ініціативою. Однак, як засвідчують архіви, керівник ФКП, обмежуючись буквальним виконанням чітких вказівок Москви, робив це з бездоганною майстерністю та ігноруючи прохання П. Тольятті зайшов у своїй сміливості до пропозиції радикалам[161, с. 141]. Тільки 9-10 грудня 1934 р. доповідь М. Тореза про досвід боротьби партії за єдиний робітничий та народний фронт отримала офіційне схвалення нової політики, висловлене ВККІ[287, с. 75], [152, с. 109], куди він був запрошений стосовно експерименту, поставленого ФКП[211, с. 358].

Керівництво Комінтерну спочатку негативно поставилося до співпраці компартії з радикалами та соціалістами. Воно дало згоду залучити до антифашистського фронту лише ту частину партії радикалів, що була налаштована найбільш радикально та готовою до співпраці з комуністами. Як вказує Ф. Фірсов, в директиві Політкомісії Політсекретаріату ВККІ від 5 жовтня 1934 р. П. Тольятті (Ерколі), який в той час знаходився у Франції, та Е. Фрід

(Клеману) зазначалося: «З вашою пропозицією щодо залучення до антифашистського фронту радикальних груп, не згодних з політикою їхніх партій та які на ділі борються проти фашизму та національного уряду згодні. [Зустріч] Ракамона з Даладьє вважаємо неправильним кроком, радимо не повторювати переговорів...»[209, с. 162]. Ж. Ракамон – діяч французького комуністичного руху, у 1926 – 1936 рр. секретар УЗКП (Унітарної Загальної Конфедерації Праці), Е. Даладьє – прем'єр – міністр та міністр іноземних справ в досліджуваний період.

Більш категоричним був характер депеші від 31 жовтня того ж року, адресованої Ерколі, Клеману та Політбюро ЦК ФКП. Вона попереджувала про опортуністичну загрозу, яка, на думку ВККІ, загрожувала партії у зв'язку з висуненням гасла «народний фронт» та використовувався термін «антифашистський фронт трудящих». По суті, до рішень VII Конгресу, такий фронт розумівся лише як єдиний фронт комуністичної та соціалістичної партій із залученням до них профцентрів та певних категорій населення[36, с.202].

На VII Конгресі Комінтерну, що відбувся у Москві 25 липня - 21 серпня 1935 р., рішення якого були попередньо узгоджені зі Й. Сталіним, генсек Комінтерну Г. Димитров у своїй доповіді підкреслив, що Франція подала приклад «як потрібно боротися проти фашизму»[63, с. 44], [287, с. 76]. Таким чином, як вказує український історик А. Трубайчук, відбулося узагальнення досвіду ФКП щодо створення єдиного робітничого і широкого народного фронту, розроблено нову стратегію і тактику Комінтерну та компартій[206, с. 177]. Компартії отримали установку на боротьбу за збереження демократичних свобод, домагатися створення широкого антифашистського народного фронту на базі пролетарського єдиного фронту. Важливим в діяльності компартій стало згуртування всіх лівих сил в Європі задля захисту загальнодемократичних принципів. Це гасло висувалося не заради увічнення буржуазно-парламентського ладу, як зазначає український історик М. Держалюк, а в ім'я розгрому фашизму, створення передумов задля завоювання влади робітничим класом[132, с. 185](однак, за наявності в країні передреволюційної чи революційної ситуації, з якою не здатна впоратися влада).

Г. Димитров наголошував на необхідності залучити до народного фронту партії та організації, до яких у значній кількості входить трудове селянство та основні маси дрібної буржуазії міста[209, с. 164]. Навколо єдиного фронту робітничого класу, що є становим хребтом усієї антифашистської коаліції, складається антифашистський народний фронт, де комуністи тимчасово стають головними спадкоємцями буржуазно-демократичної спадщини: ось такою була оболонка нової моделі, яку висунув VII Конгрес Комінтерну, а текстуально та змістовно доопрацював і оформив Г. Димитров. Французький досвід 1934-1935 рр. відтепер слугував прикладом для лідерів Комінтерну. Народний фронт приходить на місце тактики «клас проти класу»[211, с. 360]. Відтепер мова йшла про добровільний союз рівноправних партнерів. Комуністи не вимагали від соціал-демократів відмовитися від власних поглядів, як і самі не збиралися поступатися принципами[202, с. 44]. Таким чином, відбулося «примирення» між соціал-демократами та комуністами в рамках політики антифашизму та народного фронту. З іншого боку, рішення VII Конгресу можна характеризувати, як опосередковане підтвердженням того, що ставка виключно на комуністичні партії себе не виправдала.

Хоча, український історик, іспаніст О. Іваницька, дещо суб'єктивно, вказує на те, що рішення VII Конгресу щодо політики народного фронту були «постфактумною акцією»[143, с. 90], аргументуючи це апробуванням даної політики ФКП в 1934 р., варто вказати, що VII Конгрес, все ж, став переломним моментом в історії Комінтерну, ознаменувавши перехід до нової, менш антагоністичної та більш гнучкої політики по відношенню до соціал-демократів та національних урядів країн Західної Європи та світу. Цей корінний перегляд політики III Інтернаціоналу породжує велику кількість запитань, одним з яких є як її сприйняв Й. Сталін.

Російський історик Є. Толмачьов[202], оцінюючи ставлення керманіча СРСР до Конгресу, вказує на замовчування рішень останнього конгресу Комінтерну, відсутність згадок про нього в «Короткому курсі історії ВКП(б)», у Звітній доповіді Й. Сталіна на XVIII з'їзді ВКП(б), підкресленням в усній та

друкованій пропаганді того часу незмінності політики III Інтернаціоналу тощо[202, с. 46]. Це засвідчує всю неоднозначність та складність політичної гри Й. Сталіна та одночасно окреслює його ставлення, як до демократичних урядів Європи, з однієї сторони, так і до Комінтерну, його ролі та місця в структурі партії-держави, з іншої, яким остаточно став Союз РСР по закінченню «великого перелому» кінця 1920-х – початку 1930-х рр. Проте не варто забувати, що зміна моделі відбулася не лише під тиском зовнішніх обставин. Одним з головних чинників було схвалення Й. Сталіним даного повороту та зміни моделі стратегії і тактики Комінтерну.

Проте нова модель мала і свої недоліки, і напевно головний з них полягав у тезі про можливість створення дійсного уряду антифашистського народного фронту. Не відмовляючись від революційної концепції приходу до влади, створення уряду за участі комуністів пов'язувалося з наявністю в державі політичної кризи, коли правлячі прошарки не в змозі впоратися з розмахом масового руху, що ставив за мету революційну зміну політичного режиму. У такій ситуації «комуністи повинні висувати *корінні* революційні гасла (наприклад, контроль над виробництвом, банками, розпуск поліції, заміна її озброєною робітничою міліцією), направлені на ще більшу дестабілізацію економічної влади буржуазії та збільшення сил робітничого класу, на ізоляцію угодовських партій та підведення мас впритул до революційного захоплення влади»[27, с. 373]. Проте, як зазначає американський дослідник К. Маккензі, до функцій уряду не входило руйнування капіталізму. Такий уряд мав очистити капіталізм від «фашизму», як такого та його «економічної основи». Результатом подібного очищення мала стати «демократія нового типу», яка посіла б проміжне місце між буржуазною та радянською демократією[168, с. 189]. Можливість створення такого уряду пов'язувалося з передреволюційною ситуацією та розглядалася як засіб впливу на ситуацію задля наближення революції та встановлення радянської влади. Ця ж позиція була повторена М. Торезом в доповіді на зборах комуністів Паризького району 7 жовтня 1935 р.[284, с.184]. Не розглядався варіант перемоги партій, об'єднаних в антифашистський фронт, на парламентських виборах та створення

уряду, не чекаючи передреволюційної чи революційної ситуації, а використовуючи легітимні демократичні механізми. Це і було, як видається вірним, головним слабким місцем даної моделі.

Між тим, грандіозна антифашистська демонстрація в річницю взяття Бастилії 14 липня 1935 р. продемонструвала, що народний фронт сформувався. Разом з тим, М. Торезу вдалося «легітимувати» французький триколор та «Марсельезу» перед ФКП, які до цього сприймалися як символи буржуазії[296, с. 223], що свідчило про перейняття французькими комуністами традицій Французької революції 1789 р.[297, с. 110].

Враховуючи майбутні парламентські вибори, Комінтерн наперед надав партії директиви з цього питання. 16 жовтня 1935 р. Секретаріат ВККІ доручив угорському комуністу Е. Гере та секретарю, політичному комісару Комінтерну, який пізніше братиме участь у Громадянській війні в Іспанії А. Марті написати лист, «який повинен містити поради з питань участі в уряді Народного фронту, з питань політичної єдності, роботи в <...> профспілках, профспілкової єдності та небезпеки заборони партії. Лист остаточно затвердити Мануїльському»[209, с. 164]. На той час Д. Мануїльський був одним з найвпливовіших керівників Комінтерну, секретар ВККІ, голова делегації ВКП(б) в Комінтерні. Лист застерігав ФКП не вступати до уряду народного фронту через відсутність політичної кризи в країні, масової підтримки зі сторони народу, потенційно можливого опору зі сторони буржуазії тощо, результатом чого стало б розчарування робітників та втрата авторитету ФКП[287, с. 78]. На разі не відомо, чи встиг лист дійти до адресата, але скоріше за все, що ні, оскільки М. Торез виступив із заявою, що ФКП, зважаючи на фашистський наступ, готова прийняти відповідальність за уряд Народного фронту[209, с. 165]. В січні 1936 р. була підписана та опублікована його програма.

Даний уряд не відповідав рішенням VII Конгресу Комінтерну, як свого роду перехідний уряд на шляху до подальшої революції та встановлення радянської влади. У Франції на весні 1936 р., на думку керівництва Комінтерну, не склалося ситуації, що вимагала входження комуністів до нього. Тому не було причин

ставити це питання перед Й. Сталіним. Більше того, проблема входження ФКП до уряду вирішувалася, виходячи з позиції, пов'язаної з оцінкою безпосередньої ситуації та інтересами радянської зовнішньої політики в інтерпретації Й. Сталіна. Радянська історіографія, зокрема Р. Варфоломєєва, відстоює позицію, що комуністи не ввійшли до уряду Л. Блюма, створеного після парламентських виборів 1936 р., оскільки не були впевнені в своєму домінуванні[284, с.184], з чим варто погодитися.

Оскільки, протягом 1937 р. значних змін в політиці уряду народного фронту та позиції ФКП не відбулося, варто зацентувати на 1938 р. Навесні у Франції вкотре розпочалася урядова криза. На той час уряд знаходився на межі розпаду. Секретаріат ВККІ вкотре попередив керівників ФКП не приймати пропозицію ввійти в уряд. В директиві вказувалося: «У зв'язку з урядовою кризою ми знову застерігаємо партію від спроб залучити комуністів до уряду. Враховуючи міжнародне становище та становище у Франції, потрібно боротися за уряд народного фронту без комуністів»[209, с. 173]. Проблема уряду французького народного фронту розгорнулася на фоні загострення міжнародної ситуації, Мюнхенського договору 1938 р. та в значній мірі нейтральної кампанії Комінтерну в підтримку та допомогу компартії Чехословаччини у зв'язку з поділом країни[1, Л. 21; 25-26; 31; 41-42; 68; 84]. Не зважаючи на те, що, на думку українського історика С. Віднянського, підписання Мюнхенського договору підштовхнуло Й. Сталіна до укладення в майбутньому німецько-радянської торговельно-кредитної угоди від 19 серпня 1939 р., пакту Молотова-Ріббентропа від 23 серпня 1939 р. та Договору про дружбу та кордон від 28 вересня 1939 р.[280, с. 141], для Комінтерну питання ФКП було важливішим.

За кілька днів М. Торез відправив нову депешу, в якій вмотивовано виклав власну думку щодо бачення політичного становища країни. Лідер ФКП, усвідомлюючи неможливість входження комуністів до уряду, вказував на поспішність підготовки політичними колами Франції утворення уряду національної єдності, що може взагалі не відбутися або відбутися без комуністів та проти них. Наголошуючи на необхідності прямого входження представників

ФКП до складу нового уряду, аргументуючи це необхідністю як внутрішньої, так і зовнішньої ситуації у Франції, керівник компартії, серед іншого, наголошує на тому, що «необхідно врахувати, що у випадку зриву національної концентрації країна постане перед гітлерівською загрозою роз'єднаною, недостатньо озброєною та схильною до ризику поразки у випадку війни. Прийняття пропозицій <...> посилить опір Гітлеру, полегшить боротьбу народного фронту. Чекаємо на відповідь. Її відсутність будемо вважати схваленням політики участі комуністів в уряді[60, с. 38]. Розуміючи необхідність входження комуністів до уряду, аргументуючи її у своїй директиві, М. Торез все ж не ризикує без дозволу ВККІ, а власне Й. Сталіна, залучати ФКП до нового уряду[323, с. 150]. Політична кон'юнктура початку 1938 р. ще більше не сприяє прийняттю самостійних, неузгоджених рішень, які, щонайменше, можуть викликати незадоволення у Москві.

До весни 1939 р. в керівництві Комінтерн склалася думка, що ФКП потрібно взяти рішучий курс на повалення уряду Е. Даладьє та створення уряду національної оборони. 2 квітня у «Робочих матеріалах щодо завдань Народного фронту у Франції»[17, с. 456-458] були викладені пропозиції, щодо реанімування «народного фронту», проти створення уряду «суспільного порятунку», за допомогою якого хочуть «укріпити позиції реакції та фашизму»[17, с. 456]. Зазначалося, що «Народний фронт <...> повинен рішуче протидіяти цим спробам буржуазії та <...> сам перейти у наступ»[17, с. 457]. Велася мова як про укріплення обороноздатності держави, співпрацю з урядами Британії та США, допомогу Іспанії, так і про внутрішньополітичну реалізацію програми соціальних перетворень. Наприкінці документу пропонувалося створити «уряд єдності, залучивши до нього всі антигітлерівські сили», «ставити інтереси оборони вище партійних». Водночас, ФКП «не ставить питання про участь в уряді», але «буде підтримувати [його]»[17, с. 458]. 20 квітня 1939 р. Г. Димитров та Д. Мануїльський надіслали лист Й. Сталіну з обґрунтуванням такої установки. Автори листа визнали, що народний фронт у Франції пав та залишилося мало шансів на створення уряду народного фронту. Автори листа пропонували

створити уряд оборони, який має проводити політику колективної безпеки, встановлення єдиного фронту проти агресорів, політику, що відповідає інтересам французького народу[60, с. 43]. В листі зазначалося, що ФКП повинна наполягати на утворенні уряду, який створив би такі політичні умови, за яких робітничий клас був би зацікавлений у посиленні озброєння, уряду, який надав би гарантії того, що зброя не буде використана проти трудящих[6, с. 774-778]. Таким чином, намагаючись перенести акцент на посилення обороноздатності країни та проведення політики колективної безпеки, автори листа намагалися пристосувати політику ФКП до нових умов, зберігаючи та експлуатуючи старі поняття. Проте поза урядом антифашистська риторика залишалася дієвою лише на локальних рівнях, забезпечуючи партії авторитет і вплив в середовищі робітників та прихильників політики антифашизму, протистояння агресору до підписання пакту Молотова-Ріббентропа та початку Другої світової війни.

В Іспанії склалася ситуація, в якій виникла «унікальна форма народного фронту»[374, с. 259]. Це дозволило Комінтерну та СРСР перенести не лише оболонку, але і частково поширити на іспанську територію ядро нової моделі в набагато більшій мірі, ніж це було у Франції.

Звертаючись до історії громадянської війни в Іспанії, головну увагу варто звернути на те, як функціонувала оболонка дискурсивної моделі Комінтерну в Іспанії та які специфічні риси даного процесу.

У контексті іспанських подій варто одразу виділити чотири основні елементи моделі, які в своїй хронологічній послідовності є характерними рисами розвитку подій в Іспанії: питання створення уряду народного фронту за участі комуністів; проблема інтернаціоналізації конфлікту, Договір про невтручання в іспанські справи та участь в ньому СРСР; питання збройних формувань та регулярної армії Іспанської республіки; репресії проти РОУМ та радянського персоналу в Іспанії. Їхній тісний взаємозв'язок формує такий варіант дискурсивної моделі, для якої характерне тісне взаємопроникнення ядра та оболонки.

На відміну від Франції, де уряд народного фронту діяв у рамках демократичних інститутів та стабільної політичної системи, в Іспанії було реалізовано сценарій, який диктували умови громадянської війни та революції. Як зазначає французький історик А. Крігель, це дозволило III Інтернаціоналу експериментувати як з формулою, так і з формою іспанського народного фронту, проте розвиток подій та постійні конфронтації в уряді зробили неможливим досягнення успіху в справі створення дієвого та стабільного уряду, задля перемоги в громадянській війні. На це, в значній мірі, також вплинула невизначеність цілей, які переслідував Комінтерн та Комуністична партія Іспанії (КПІ)[241, с. 114]. Дж. Оруел був недалеко від правди, коли писав, що «світ був сповнений рішучості відвернути революцію в Іспанії. Серед інших, Комуністична партія, за підтримки Радянського Союзу, робила все, щоб попередити революцію»[51, с. 65]. Подібне пояснення природи громадянської війни та революції в Іспанії знаходимо у щоденнику Г. Димитров. Генсек Комінтерну наводить слова Й. Сталіна під час розмови з іспанськими письменниками Р. Альберті та М.-Т. Леон 20 березня 1937 р.: «Людям та всьому світу потрібно сказати правду – іспанці зараз не спроможні на пролетарську революцію. Радянська позиція в Іспанії – об'єднання всіх капіталістичних держав та перемога над фашизмом»[55, с. 60]. Відмова від революції, її попередження та акцент на боротьбі з фашизмом відповідала тим інтересам, які переслідував СРСР та Комінтерн на міжнародній арені. Прагнення уникнути війни проти СРСР заступило місце ідеї світової революції, що найяскравіше проявилось під час іспанських подій 1936-1939 рр.

Від ідеї створення народного фронту, як зазначають російські дослідники С. Пожарська та О. Саплін, яка була викладена в документі від 8 лютого 1935 р.[22, с. 99-104], [217, с. 122], до входження комуністів в уряд після січневих виборів 1936 р., яке відбудеться тільки у вересні, пройде тривалий час, протягом якого компартії отримають нову дискурсивну модель, в рамках якої діятимуть. Легенда про троянського коня, наведена британським істориком Х. Томасом зі звіту про VII Конгрес, опублікованого Комуністичною партією Великобританії (КПВ)[203,

с. 90] є частиною цієї моделі та співзвучна з афоризмом «ворог мого ворога мій друг», коли необхідність у союзниках заступає програмні цілі, декларовані комуністами раніше.

В Іспанії ліві партії об'єдналися на основі укладеного 15 січня 1936 р. Виборчого пакту лівих сил або Пакту про народний фронт. Як вказують російські історики М. Мещеряков та М. Новіков, КПІ від самого початку за вказівками Й. Сталіна мала орієнтуватися не на революційні дії та радикальні соціальні перетворення, а на проведення демократичних перетворень задля «повної перемоги демократичних та революційних сил над фашизмом та контрреволюцією»[311]. Ця орієнтація була підтверджена рішенням Секретаріату ВККІ від 27 грудня 1936 р.[27, с. 454], після входження комуністів до уряду.

Питання входження комуністів до уряду з'явиться лише після початку повстання генерала Ф. Франко 18 липня. На засіданнях ВККІ наприкінці липня та в директивах, які надсилалися КПІ (директива від 20 липня[32, с. 9], лист Г. Димитрова Х. Діасу[22, с. 113-114], директива від 24 серпня[6, с. 740], [32, с. 13-14], лист-відповідь Х. Діаса[209, с. 168]) КПІ рекомендувалося не входити до уряду, «щоб зберегти єдність народного фронту» та брати участь в уряді тільки в крайньому випадку і тільки «в цілях придушення повстання»[60, с. 46]. Як зазначає Ф. Фірсов, питання про входження до уряду було піднято у зв'язку з вимогою відставки уряду Х. Хіраля у повідомленні Х. Діаса та Луїса від 1 вересня[209, с. 168-169]. Радянський історик М. Мещеряков, апелюючи до свідчень Х. Діаса вказує, що входження комуністів до уряду народного фронту відбулося самостійно та лише з тієї причини, що відмова могла мати вагомі політичні та військові наслідки[177, с. 17]. Подібна думка прослідковується і в щоденнику очевидця подій, радянського журналіста М. Кольцова, в записі від 2 вересня 1936 р.[47].

Однак, на засіданні Політбюро ВКП(б), як вказує у щоденнику Г. Димитров, зі Й. Сталіним була узгоджена директива, яка дозволяла двом комуністам увійти до уряду Х. Хіраля за умови «перетворення уряду в уряд Нац[іональної] Оборони»[55, с. 28], [203, с. 249]. Х. Діасу була відправлена відповідна директива.

Проте, через відставку уряду Х. Хіраля, комуністи ввійшли до уряду, сформованого Л. Кабальєро. Однак, не лише вхід, але і вихід комуністів з уряду відбувався з волі Й. Сталіна, якщо він вважав це необхідним. Підтверджуючу інформацію знаходимо в щоденнику Г. Димитрова[55, с. 73]. Як вказує Ф. Фірсов, вказівки «хазяїна» у вигляді директиви Комінтерну були передані делегатам КПІ, які відправлялися до Іспанії[209, с. 232] Таким чином, ступінь самостійності дій як Комінтерну, так і КПІ був досить звуженим та значна частина рішень потребували особистої санкції Й. Сталіна[203, с. 249].

Протягом серпня 1936 р., доки вирішувалося питання формування уряду та входження комуністів до нього, відбувся обмін посольствами між Іспанією та СРСР. До Іспанії були відправлені послом М. Розенберг, генеральним консулом до Барселони – В. Антонов-Овсієнко[361, с. 164-165]. Разом з ними прибули військові радники, серед них М. Штерн, відомий під псевдонімом Клебер. Перебування військових радників Комінтерну мало залишатися в цілковитій таємниці.

Варто зауважити, що входження комуністів до уряду Л. Кабальєро стало одним з факторів, які посилили допомогу Республіці з боку СРСР. 29 вересня 1936 р. на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) було прийнято відповідне рішення[191, с. 28-29]. З жовтня 1936 р. республіканці почали отримувати військову допомогу[165, с. 147] відповідно до розробленого плану сприяння республіканській Іспанії, що отримав кодову назву «Операція Х». Надалі Комінтерн та державні структури СРСР діяли синхронно, як один організм[217, с. 129].

Майже від самого початку громадянської війни воюючими сторонами були закладені основи для її подальшої інтернаціоналізації – уряд Республіки звернувся до прем'єра Франції Л. Блюма, а Ф. Франко – в Берлін та Рим. Керівництву Комінтерну було досить добре відомо про ступінь інтернаціоналізації конфлікту. За свідченнями постійного заступника міністра іноземних справ Великобританії Р. Вансіттарта, «російський аспект в Іспанії» був вирішальним чинником, що визначив реакцію Німеччини[31, с. 758-760]. Разом з цим, великі держави, в

першу чергу Франція та Великобританія, не надто прагнули бути втягнутими в іспанську війну. Тому 2 серпня 1936 р. уряд Франції направив країнам Європи та США пропозицію укласти пакт про невтручання в іспанські справи. 5 серпня заступник наркома закордонних справ М. Крестинський повідомив тимчасово повіреного у справах Франції в СРСР Ж. Пайєра про прийняття пропозиції[14, с. 383], закріплене рішенням Політбюро від 17 серпня[5, с. 339]. Як зазначає американський історик Т. Метьюз «головними мотивами політики Й. Сталіна були не ідеалізм, не мораль і тим паче не любов до Іспанії. Він шукав *detante*, згоди, з Англією та Францією, як противаги нацистській Німеччині»[244, с. 154].

Проте часте порушення Договору про невтручання в іспанські справи дало можливість СРСР, залишившись в Комітеті, обмежитися формальним виконанням договору, проводячи, здебільшого, послідовну політику захисту та допомоги республіканській Іспанії. У цьому напрямку було зроблено два кроки: заява С. Кагана, тимчасового заступника І. Майського від 7 жовтня[14, с. 464] та лист І. Майського лорду Плімуту, голові Комітету, від 25 жовтня[14, с. 514; 75, с. 1], які зі сторони СРСР формалізували виконання Договору про невтручання в іспанські справи. Як вказує російська дослідниця В. Малай, інтернаціоналізація війни не стала збудником для об'єднання антифашистських сил. Солідарність з Іспанією коштувала СРСР ізоляції на європейській політичній арені та в Комітеті[306, с. 29-30]. Окрім цього, як зазначає американський історик С. Пейн, радянська преса, починаючи із серпня публікувала щоденні повідомлення, в яких звинувачувала міжнародний фашизм (Німеччину та Італію) у розпалюванні та підтримці війни[249, с. 126]. Це стало одним із важелів, що сприяли мобілізації населення СРСР на допомогу Республіці у її боротьбі проти фашизму та агресії. Численні мітинги та маніфестації солідарності з Іспанією збирали значну кількість учасників. На заводах та підприємствах збиралися кошти. Те ж саме робила і антифашистська преса у світі. Тому телеграма, направлена Й. Сталіним Х. Діасу, в якій допомога іспанцям у звільненні від фашистів визначалася як справа «всього прогресивного людства»[74, с. 1] тільки посилила поляризацію сил та розкрила ідеологічні орієнтири СРСР. Оскільки, саме з діяльністю СРСР та Комінтерну в

Європі та, зокрема, в Іспанії європейські лідери безпосередньо пов'язували ідеологічний аспект конфлікту[169, с. 110].

Окрім ідеологічного аспекту, розширення втручання Комінтерну в іспанські справи та поглиблення інтернаціоналізації конфлікту відбулося 14 жовтня 1936 р., коли до Альбасете почали прибувати перші іноземні добровольці, з яких 22 жовтня розпочалося формування інтернаціональних бригад[136, с. 364].

У своїх спогадах італійський комуніст Л. Лонго (Галло) з піднесенням описує потік добровольців на допомогу Іспанській Республіці напередодні формування інтербригад. «Добровольці всіх країн, демократичних та фашистських, спаяні єдиними почуттями та єдиною волею», «Заклик до солідарності з іспанським народом почули у всіх куточках землі» і т.д.[48, с. 47-52]. «Добровольці свободи» - так охрестив Л. Лонго тих, хто прибував, щоб приєднатися до інтернаціональних бригад. Він був не далеким від правди. Радянський журналіст І. Еренбург в грудні 1936 р., змальовуючи багатонаціональність добровольців, що вступали до інтербригад, занотував: «Вони прийшли сюди з різних кінців світу. Вони не можуть розмовляти одне з одним: лише співають та сміються»[54]. Участь комуністів у громадянській війні надовго стане символом інтернаціональної солідарності[386, с. 52].

Матеріальне забезпечення інтернаціональних бригад відбувалося в рамках «Операції Х» та забезпечувалося Союзом РСР. Як вказує російський історик В. Теліцин, командний склад теж навчався в СРСР. Так, в листопаді 1936 р. по лінії Народного комісаріату оборони пройшли курс навчання тридцять чоловік, майбутні командири рот і батальйонів[200, с. 137]. Керівником інтербригад став французький комуніст, член Секретаріату ВККІ А. Марті. З початком формування інтернаціональних бригад, втручання Комінтерну отримало не тільки ідеологічний, але і військово-політичний вимір, що поглибило інтернаціоналізацію конфлікту та посилило його ідеологічну поляризацію, зробивши неможливим будь-який компроміс. Як зазначає британська дослідниця Х. Грехем, інтернаціональні бригади стали елементом сталінського «*reactive emergency planning*» – швидкою відповіддю в катастрофічній ситуації літа-осені

1936 р. Зі свого боку, III Інтернаціонал забезпечив діяльність важливого організаційного механізму, який дозволив систематично відправляти до Іспанії військових експертів з числа лівих, задля попередження поразки Республіки восени 1936 р.[237, с. 48]. Окрім того, прохання республіканського уряду щодо поставок зброї та амуніції, знаходили відгук лише в Москві, в той час як Лондон і Париж не звертали на них уваги, буквально дотримуючись Договору про невтручання, що лише сприяло поглибленню інтернаціоналізації та поляризації конфлікту[217, с. 130].

Формування інтербригад, що перебували під цілковитим контролем КПІ та Комінтерну, актуалізувало питання збройних формувань, яке стало певним водорозділом всередині партій народного фронту. Насамперед воно стосувалося створення регулярної армії та централізації командування. Спроба Х. Діаса об'єднати позиції комуністів та анархо-синдикалістів на шпальтах «Mundo obrero»[97] не увінчалися успіхом, тому незабаром, як зазначають дослідники С. Пожарська та О. Саплін, компартія перейшла від позиції «окрім міліції повинна бути створена регулярна армія» до позиції «регулярна армія повинна бути створена на основі міліції», яка зустріла супротив майже всіх партій, що входили до складу уряду. Проте до кінця вересня вдалося наблизити позиції всіх учасників уряду до спільного знаменника та виробити спільну точку зору: ядром регулярної армії мають стати загони поліції[217, с. 134]. Однак, цей компроміс не зміг відвернути нової політичної кризи. Багато дослідників вважають, що одним з каталізаторів її наростання став виступ по радіо 1 січня 1937 р. Д. Ібаррурі щодо необхідності «підкорятися та виконувати» рішення уряду[182, с. 417]. Керівництво Інтернаціоналу було поінформовано щодо наростання негативних тенденцій, проте в інтерпретації своїх інформаторів, в першу чергу І. Степанова, який надіслав інформаційний лист до ВККІ 17 березня 1937 р.[22, с. 213-223], в якому критикував Л. Кабальєро. Проте ця критика поділялася не всіма функціонерами Комінтерну.

Травневі події в столиці Каталонії – Барселоні, що переросли у збройне зіткнення між комуністами та POUM (*Partido Obrero de Unificación Marxista* –

Робітничча партія марксистського об'єднання – *Авт.*), тільки підлили масла у вогонь. 15 травня розпочалася урядова криза. Новий уряд було доручено формувати Х. Негрину[183, с. 166]. На фоні політичної нестабільності та війни відбувається перенесення радянських репресивних практик на іспанську землю, «як відображення терору, що охопив СРСР»[107, с. 442] – розгортаються репресії та терор проти опонентів комуністів.

Як вказує російський історик М. Мухамеджанов, Комінтерн поширював в країні атмосферу тотальної підозрливості та пошуку ворогів серед однодумців[313, с. 105]. З травневих подій у Барселоні розпочинаються відкриті репресії проти представників POUM, на яку поклали всю відповідальність за безлад. Як вказує Дж. Оруел, очевидець та безпосередній учасник, «події зображувалися <...> як заздалегідь підготовлене, заплановане повстання проти уряду <...> як «п'ята колона Франко», «троцькістська» організація, яка співпрацювала з фашистами»[51, с. 194]. Заголовки британської газети «Daily Worker» від 11 травня[86] та 21 червня[87] тільки підтверджують це. «Читаючи комуністичну пресу, неможливо не прийти до висновку, що вони свідомо використовують повне незнання читачами фактів, прагнучи одного – прищепити їм упереджене ставлення до подій»[51, с. 202]. Протягом декількох місяців після барселонських подій «Правда» публікувала статті про очищення тилу від троцькістсько-фашистський провокаторів та шпигунів»[76, с. 1], [77, с. 5], [78, с. 5], [79, с. 5], замовчуючи протести зарубіжної преси.

Проте ще до подій у Барселоні, протягом 1936-1937 рр. Й. Сталін, В. Молотов, Г. Димитров, П. Тольятті, Х. Діас, Д. Ібаррурі та ін. неодноразово звинувачували POUM у шпигунстві на користь Ф. Франко та фашистських держав[311]. У спогадах, опублікованих в СРСР в 1962 р. щодо барселонських подій травня 1937 р., Д. Ібаррурі не лише називає POUM анархо-троцькістами, що вже є досить показовим, враховуючи масову істерію навколо троцькізму, як явища, але і вказує, що барселонські події були інспіровані агентами Ф. Франко в Барселоні[46, с. 364]. Схожу позицію висловлює у своїх мемуарах радянський дипломат І. Майський[49, с. 125-128]. Це підтверджується науковими розвідками

С. Пожарської та О. Сапліна, які вказують, що в багатьох документах Комінтерну відображено маніакальну одержимість Й. Сталіна та наближених до нього осіб, в тому числі керівників та функціонерів Комінтерну, списувати на троцькізм всі провали та невдачі[217, с. 138].

Варто зазначити, що звинувачення проти РОУМ досить часто стали повторюватися у прокомуністичній пресі починаючи з 1937 р. Вони стали частиною офіційної антитроцькістської кампанії, яка через московські процеси та завдяки перебуванню агентури НКВС на території Іспанії, змогла поширитися за межі СРСР. Валенсійська газета «Frente Rojo», як зазначає Дж. Оруел, давала наступне визначення троцькізму: «Це офіційна політична організація, фашистська терористична злочинна банда, яка саботує зусилля народу»[51, с. 207]. Воно перегукується з попередніми оцінками діяльності Л. Троцького та його послідовників, які знаходимо у другій частині твору відомого радянського письменника М. Островського «Як гартувалася сталь». У творі, що був написаний та опублікований в першій половині 1930-х рр., характеризується боротьба проти «робітничої опозиції» та засуджується постать Л. Троцького. Однак, автор не проводить жодних паралелей між Л. Троцьким, його послідовниками та фашизмом, апелюючи лише до критики та засудження троцькізму всередині СРСР[70, с. 307-308].

Прив'язка до такої організації автоматично перетворювала будь-кого із союзника на ворога. На відміну від британського журналіста, радянський словник 1979 р. подає наступне визначення троцькізму: «ворожа марксизму-ленінізму і міжнародному комуністичному рухові ідейно-політична дрібнобуржуазна течія, що прикривала свою опортуністичну сутність ліворадикальними фразами»[275, с. 286]. Окремо варто зауважити визначення «троцькіст», яке отримало розповсюдження під час московських судових процесів. Дж. Оруел наводить три показові інтерпретації: «1. Ті, хто подібно Троцькому, виступають за «світову революцію», проти «соціалізму в одній країні», революціонер-екстреміст; 2. Член організації, яку очолює Троцький; 3. Фашисти, які прикриваються революційними фразами, а в дійсності виступають проти СРСР, передусім розколюючи,

підриваючи єдність лівих сил»[51, с. 213-214]. Оперуючи таким різноманіттям визначень одного поняття, а радше категоріями людей, які підпадають під дане поняття, до троцькістів можна зарахувати та усунути будь-якого не вигідного політичного опонента. Доказовість немає значення, як це було у випадку з жертвами Великого терору 1936-1938 рр. в СРСР.

Реалізацією репресій займалася іспанська контррозвідка, яка знаходилася під контролем представника НКВС в Іспанії О. Орлова. Ідеологічне прикриття (виправдання) репресій забезпечували Комінтерн та КПІ[311], в тому числі радянський журналіст М. Кольцов, який знаходився в Іспанії. Як зазначає російський історик В. Роговін, свідчення роботи М. Кольцова знаходимо в романі Е. Хемінгуея «По кому дзвонить дзвін», де образ М. Кольцова втілено в Каркові[189]: «ми страчуємо та знищуємо виродків, накип людства. Ми їх ліквідуємо. Але не убиваємо»[72, с. 364]. Однак, сам М. Кольцов не був причетний до репресій на території Іспанії, хоча, без сумніву, міг про них здогадатися. Репресії охопили не тільки РОУМ. «Символи перших днів дружби – М. Розенберг, В. Антонов-Овсієнко, М. Кольцов та ін. таємниче зникли, коли повернулися на батьківщину»[253, с. 169], [223, с. 136-137]. Боротьба з «троцькістсько-зінов'євськими шпигунами та вбивцями» поширилася і на інтернаціональні бригади, де, як зазначає М. Мещеряков, розпочалося справжнє «полювання на відьом». Заохочувалися таємні донесення, на зборах виявляли троцькістів, збирався компромат на тих, хто був пов'язаний з керівниками компартії, заарештованими на території СРСР[310].

Напевно, найголовніша роль в розгортанні репресій на території Іспанії належить А. Марті, направленому ВККІ до Іспанії із завданням організації інтербригад. Проте, основну увагу він повинен був приділити політичній роботі. За результатами місії А. Марті називали «альбасетським м'ясником», «палачем», «інквізитором»[72, с. 616]. Методи А. Марті критикував П. Тольятті, який в той час також знаходився в Іспанії. Він наполягав на його відкликанні з країни[61, с. 165]. Влітку 1937 р. А. Марті відкликали, хоча наприкінці року він повернувся, проте в справі інтербригад уже не втручався[310].

Поширення репресій за межі СРСР дає можливість припустити, що їхній зв'язок з масовими репресіями в СРСР та долями республіканської Іспанії був більш тісний, ніж може здатися на перший погляд. Окрім цього, московські процеси негативно вплинули і на думку світової спільноти та сприйняття нею СРСР. Яскравим підтвердженням слугують матеріали переписки відомих французьких письменників Р. Роллана до Ж.-Р. Блока від 3 березня 1938 р.[312, с. 166]. Наслідки могли бути ще катастрофічнішими, якби не специфічні політичні умови в Європі та світі 1930-х рр., «коли будь яка критика проти СРСР сприймалася як реакція та фашизм»[353, с. 15].

Атмосфера репресій вплинула і на представників Комінтерну. Звіт М. Штерна, підписаний М. Фред, розкриває атмосферу взаємної недовіри в середовищі тих, хто входив до сфери впливу Комінтерну[22, с. 324-390]. Як вказує російський дослідник В. Роговін, серед репресованих були М. Кольцов, Берзін та Сташевський, а також славнозвісний захисник Мадриду генерал Клебер[189], якого свого часу «називали людиною, яка врятувала Мадрид в 1936 р.»[196, с. 174].

На фоні поширення терору, панування атмосфери підозріливості, як в уряді, так і серед комінтернівців, політичних криз та відсутності єдності серед партій народного фронту, в першу чергу між комуністами та соціалістами, залежність від радянської допомоги, поразки на фронті, ліквідація та вивід інтербригад та, у підсумку – змова генерала С. Касадо проти уряду Х. Негріна на весні 1939 р. призвели до логічного завершення громадянської війни – поразки Республіки. 1 квітня 1939 р. генерал Ф. Франко оголосив про завершення війни. Підсумовуючи наслідки громадянської війни в Іспанії, секретар ВККІ Д. Мануїльський записав у своїх нотатках: «закінчили війну погано»[4, Л. 13].

Таким чином, як у Франції, так і в Іспанії була застосована на перший погляд подібна дискурсивна модель стратегії і тактики. Разом із тим, різниця полягає в тому, що внутрішньополітична ситуація в країнах змусила Комінтерн пристосовувати модель до конкретних умов. В результаті було створено два варіанти: перший, французький, функціонував у рамках правової системи III

Республіки, та другий, іспанський, в умовах, близьких до тих, які розглядалися в резолюціях VII Конгресу – в умовах громадянської війни та революції.

Спільною рисою в обох випадках був централізований контроль у питанні участі комуністів в уряді. Відповідні рішення приймалися особисто Й. Сталіним у залежності від політичної ситуації. У Франції Комінтерн та ФКП обмежилися виключно підтримкою уряду Л. Блюма, тоді як в Іспанії компартія не просто вступила до уряду Л. Кабальєро, але і брала активну участь у внутрішньому житті країни та громадянській війні. Іспанський варіант показовий тим, що на його ґрунт вдалося перенести не лише оболонку нової моделі, але і ядро, в першу чергу його репресивну частину. Цьому сприяли громадянська війна, глибока інтернаціоналізація конфлікту, допомога Іспанській Республіці зі сторони СРСР та наявність комуністичних збройних формувань, – інтернаціональних бригад, – які брали активну участь у конфлікті. Поширення репресій не тільки в середовищі інтербригад, які були органічно пов'язані з СРСР, але і на іспанську політичну систему (проти троцькістів та РОУМ) дає підставу припустити їхній більш глибокий та тісний зв'язок з СРСР.

Проте обидва варіанти не досягли головної мети – створення постійного уряду антифашистського народного фронту, який в кінцевому підсумку мав привести до «демократії нового типу» та реалізації програмних установок, вироблених на VII Конгресі. Серед головних причин невдач урядів народного фронту варто виокремити нерішучість керівництва Комінтерну та компартій у питаннях: входження чи не входження комуністів до уряду, їхніх умов, постійній нетабільності та політичних кризах, які призводили до падіння або відставки таких урядів.

2.2 Репресії в апараті Комінтерну в контексті політики та практики Великого терору 1936-1938 рр.

Проблемі репресій та Великого терору (термін, уведений американським дослідником Р. Конквестом[151]) 1936-1938 рр. на території СРСР та в Комінтерні присвячено значний наратив досліджень як російських, так і західних істориків. У

спробах знайти відповідь на запитання про витoki та причини терору, дослідники стикаються з абсурдністю ситуації, театралізованістю процесів та вкрай напруженою атмосферою страху та взаємних підозр під час чисток, яка панувала в СРСР. Ілюстрацією слугує цитата зі щоденника Г. Димитрова: «Чому такий великий галас на суді. Незбагненно. Серед населення створено атмосферу крайнього схвилювання, взаємних підозр, доносів <...> Троцькізм розбитий – чому така кампанія?»[55, с. 51]. Саме таке враження викликав суд над троцькістсько-зінов'євською групою у Г. Димитрова, та у його друзів, Л. Фейхтвангера та М. Остен, які з кінця 1936 р. перебували у Москві. Запис від 18 грудня 1936 р., коли Л. Фейхтвангер та М. Остен побували на суді, свідчить про нерозуміння ними причин суду та вироків – розстрілу, відсутності доказів, окрім признань звинувачених, в ситуації, «коли радянський режим настільки могутній, що йому не варто боятися людей, що сидять у в'язницях»[55, с. 44]. Очевидно, «режим» в особі Й. Сталіна, не мислив себе без «перманентних чисток, терору, постійної війни проти власного народу»[119, с. 203]. Пошук ворогів, пристосуванство, мобілізація схвалення та ворожості, навіювання страху – все це стало частиною сталінської політичної культури[102, с. 16]. Окрім цього, варто зауважити абсурдність, масовий страх, недовіру та підозрливість; абсолютну незахищеність, тотальну прецесію симулякрів, коли образ уявного ворога передує, стимулює пошук та породжує ворога «реального», якого насправді не існує.

Саме прецесія, передування подоб-об'єктів, що симулюють, передають, зображають або представляють реальність та *dissuasion* (апотропія), як доцільно припустити, закладалися в основу репресій 1936-1938 рр. Саме прецесія та *dissuasion* простежуються в ході репресій над представниками Комінтерну, розпуску Комуністичної партії Польщі (КПП), розправи над старими партійцями братніх компартій, які коли-небудь були в опозиції до існуючого режиму чи знали занадто багато та могли бути ненадійними[378, с. 48].

Проблема системного аналізу кожного з елементів, пов'язаного з Великим терором 1936-1938 рр., не втрачає своєї актуальності, не зважаючи на потужний

масив опрацьованих джерел, і залишає поле для нових підходів та інтерпретацій. Зважаючи на це, доцільно прослідкувати причини, основні етапи та наслідки чисток в III Інтернаціоналі та репресій проти іноземців (поляків, латишів, естонців, німців та ін.), як представників національних меншин СРСР, що мали зв'язок із закордоном, як складовий елемент Великого терору, частину великої прецесії симулякрів у період з 1936 по 1938 р. Прецесія симулякрів, як те, що не може виникнути та існувати відірвано від реальності в усій її складності та багатогранності потребує системного, багатофакторного аналізу причин та мотивів Великого терору 1936-1938 рр., ліквідації КПІ у 1937 р.

Великий терор, як глобальне явище, «що став можливим завдяки тоталітаризму»[130, с. 246] охопив територію Союзу РСР, всі прошарки суспільства, включаючи іноземців та політемігрантів, всі структури і рівні соціуму та державного апарату. Вивченням Великого терору, виявленням його причин та дії на суспільні структури та партію займалося і займається багато відомих дослідників, як західних, так і російських та українських. Незважаючи на протиріччя, як вказує російський історик О. Хлевнюк, всі вони сходяться в одному – терор був серією централізованих та керованих з Кремля акцій, головним ініціатором та двигуном яких був Й. Сталін[340]. Підсумовуючи їхні досягнення, російський дослідник А. Медушевський[309] виділяє сім основних підходів (психологічний, інституціональний, функціональний, соціологічний, фактор особистості, багатофакторний аналіз, відмова від раціонального пояснення даного феномену) які, проливаючи світло на Великий терор та дошукуючись причин даного явища, намагаються дати відповідь на одне запитання – чому таке сталося. Окрім цього, «при вивченні механізмів репресій 1936 – 1938 рр. виявляються певні протиріччя»[309] у трактуваннях. Вони пов'язані передусім з такими питанням, як та звідки виникла ідея Великого терору, яка його інституційна основа, як він розвивався, стихійно чи під контролем Й. Сталіна, і насамкінець, де проходить межа між терором та іншими формами насилля, притаманними сталінській системі управління. Найбільш комплексно питання репресій охоплюється через застосування саме багатофакторного аналізу.

Великий терор, як і в цілому сталінську репресивну систему неможливо пояснити, висуваючи на перший план ту чи іншу складову. Як внутрішні(ліквідація «п'ятої колони»[173, с. 60-61] тощо), так і зовнішні(активізація фашистських організацій та страх загрози нової війни[358, с.186]) причини та чинники впливали на характер та сутність сталінської політики і управління.

Акцентуючи увагу на соціальних, політичних чи особистісних чинниках, більшість теорій, на думку автора, обходять увагою питання оболонки, в якій розгорнулися репресії та якою, на думку автора, виступала тотальна прецесія симулякрів та *dissuasion*. Варто звернути увагу на те, що український аналог поняття «*dissuasion*» – апотропія, максимально наближений, проте не точний аналог грецького терміну. Тому автор даної роботи схиляється до використання оригінального поняття, яке застосовує французький філософ Ж. Бодрійяра – «*dissuasion*», яке одночасно поєднує в собі такі значення, як «втрата переконань, зневіра, відмовляння» і одночасно «залякування, відлякування», а також «стримування, утримування, запобігання»[111, с. 215].

За період з вересня 1936 р. по листопад 1938 р., коли органи НКВС очолював М. Єжов, з яким пов'язують початок Великого терору, розгорнулися безпрецедентні репресії, які охопили все населення: від керівництва Політбюро ЦК ВКП(б) до пересічних радянських громадян. Великий терор включав у себе більше десятка операцій, спланованих на самому високому рівні Й. Сталіним та М. Єжовим. Як зазначає російський історик О. Хлєвнюк, документи фіксують у «великому терорі» дві нерівнозначні частини: перша, порівняно невелика, це знищення еліт, друга – так звані «масові операції»[341]. Французький історик Н. Верт, розділяє масові операції проти «ворогів» на дві «лінії»: «куркульську лінію»(визначена оперативним наказом № 00447 від 30 липня 1937 р.[28, с. 273-281], який можна розцінювати, як «чітке керівництво до дії»[154, с. 323]) та «національну лінію»(включала всіх громадян іноземних країн, які вважалися ворожими до СРСР, радянських громадян, що мали будь-які зв'язки з першими)[116, с. 237], що в сукупності є суттю «Великого терору»[341], його феноменом – «від нього не міг уберегтися ніхто»[134, с. 592]. Дані «лінії» сукупно

мали охопити село та місто[198, с. 243]. Основними подіями, до яких було прикуто увагу тогочасних західних спостерігачів, були три показові московські процеси («політичні спектаклі»[120, с. 492], як їх охарактеризував російський історик Д. Волкогонов) – «справа 16-ти», 1936 р., «справа 17-ти», 1937 р. та «справа 21-го», 1938 р., організовані Й. Сталіним проти «старих більшовиків» та друзів В. Леніна (Л. Троцький, Г. Зінов'єв, Л. Каменєв, М. Крестинський, О. Риков, Г. П'ятаков, К. Радек, М. Бухарін та ін.)[362, с. 283]. Протягом цих процесів вони змушені були зізналися у скоєних злочинах: організації терористичних центрів, що мали на меті скинення радянської влади, вбивств її керівників, реставрації капіталізму, вчиненні актів шкідництва, руйнуванні військової потуги СРСР, поділ СРСР між іноземними державами та відділення від Росії України, Білорусії, Грузії, Вірменії, радянського Далекого Сходу. Саме з цього часу «троцькізм» стає абсолютною ересю, закріпившись в радянському інформаційному дискурсі[370, с. 204].

Ця сцена, чудова прецедентна ворога, «операція по *dissuasion* будь-якого реального процесу за допомогою його операційної копії, ідеально дескриптивного, метастабільного, програмованого механізму, який надає всі знаки реального, оминаючи будь-які перипетії»[111, с. 7] була необхідною для того, щоб приховати інше – масові репресії проти людей будь-яких соціальних категорій. Яскравою ілюстрацією слугують слова О. Солженіцина, які характеризують стан радянського соціуму в розпал репресій: «політичні арешти декілька десятиліть відрізнялися <...> тим, що схоплювали людей ні в чому не винних, а тому і не готових ні до якого спротиву. Складалося загальне відчуття приреченості <...> люди, ідучи на роботу, кожного дня прощалися із сім'єю, тому що не були впевнені, що повернуться ввечері – навіть тоді вони майже не [чинили супротиву] <...> Чого і вимагалось. Смирна вівця вовку по зубам»[71, с. 27-28].

Основним інструментом, який прищеплював правильне сприйняття московських процесів на території СРСР та частково поза його межами, стала преса. В одному з листів М. Єжова та Л. Кагановича Й. Сталіну від 17 серпня 1936 р. доповідалося, що «в «Правде» та «Известиях» друкуються щоденні звіти

про процес у розмірі однієї шпальти. В інших газетах друкуються звіти <...> розміром до половини шпальти. Висновок звинувачення та промова прокурора друкуються повністю. Всі звіти розсилаються через ТАРС, який має для цього необхідний апарат»[59, с. 630], [215, с. 159], [139, с. 241]. Особливу увагу звернули на пресу при підготовці суду в 1937 р. у справі Г. П'ятакова, К. Радека та ін.[141, с. 135]. За допомогою преси, яка виступала в ролі медіума(від лат. *medium* – букв., той, що знаходиться по середині), ретранслятора «правильного» бачення та сприйняття подій, Й. Сталіну та наближеним до нього представникам Політбюро та НКВС було не важко прищепити необхідне бачення та переконати населення у справедливості та необхідності того, що відбувається[320, с. 208-212]. Преса «була відлунням різних елементів, з яких складався увесь процес сталінських перетворень»[298, с. 337] протягом 1930-х рр. Мова медіума, не лише газет, але і офіційних документів, а також специфічний лексикон більшовизму, що поширювався серед населення СРСР, стала одним з головних інструментів радянського тоталітарного режиму, за допомогою якого влада маніпулювала громадською думкою, почуттями комуністичних активістів та громадян, проводила операцію з приховування дійсної реальності та надавала їй привабливих рис. На таку функцію мови звернув увагу британський публіцист Дж. Оруел, охарактеризувавши її терміном «*newspeak*» – «новомова» у творі «1984»[68, с. 282]. Однак, не лише мова, але і спосіб її використання, специфічне творення слів, як зауважує Дж. Оруел, застосовувалося свідомо, оскільки скорочені слова, аббревіатури тощо «звужують і дещо змінюють значення відповідних слів <...> «Комінтерн» – це слово, яке можна вимовити навіть не задумуючись, тоді як «Комуністичний Інтернаціонал» – це фраза, яка майже відразу змушує над нею замислитися»[68, с. 289]. Мова в радянському дискурсі, як зазначає українська дослідниця Л. Масенко, виступає саме «як маніпулятивний інструмент приховування правди»[172, с. 228].

Однією з ілюстрацій мови медіума, а також масовості репресій та *dissuasion* виступають слова Й. Сталіна занотовані в щоденнику Г. Димитрова від 7 листопада 1937 р.[55, с. 65]. Окрім вищезазначеного, це є демонстрацією

особистого ставлення та, в значній мірі, ставлення партії, яку він очолював, до людини, як до особистості, індивіда. Як влучно висловився німецький письменник А. Кестлер, «Партія <...> постійно говорить про винуватість та зраду»[67, с. 190]. Згодом, під час Великого терору, прецесія та *dissuasion* розшириться до кордонів всього Радянського Союзу. Непомітний для іноземних спостерігачів, цей процес впливатиме на свідомість радянський громадян усіх ланок суспільства, стискаючи партію-державу до розмірів держави-партії.

Варто зауважити, що ідея держави-партії проста та впливає із розуміння комуністичних перетворень 1930-х рр. українським істориком С. Кульчицький. У своїй роботі 2008 р.[157] дослідник запропонував досить незвичну хронологію комуністичної революції: 1918 – 1938 рр., обґрунтовуючи це процесом комуністичних перетворень, який тривав протягом двадцяти років. Окрім цього, прихід більшовиків до влади аргументується через захопленням ними рад, що дозволило їм стати державною партією. Після приходу до влади та придушення основних осередків контрреволюції партія більшовиків стає партією-державою. Поняття партії-держави передбачає, що всі державні установи та інституції контролюються однією партією – ВКП(б). Іншими словами – партія розрослася до розмірів держави. Досягнувши власних меж, під впливом механізмів проведення Великого Терору 1936-1938 рр. розпочинається механічний процес внутрішнього згортання партії-держави до розмірів держави-партії, коли не просто всі рішення, а вся держава вміщується та концентрується в одній особі або в керівному центрі – Політбюро ЦК ВКП(б). Як вказує С. Кульчицький, «сталінський режим постійно та наполегливо апелював до пролетарських мас, присягаючись у вірності їхнім інтересам та позиціонуючи себе в ролі колективного слуги народу, а завдяки заглибленню в натовп мав можливість маніпулювати як свідомістю, так і діями мас»[158, с. 576]. Консолідована страхом та обмеженим доступом до інформації, така модель існуватиме до 1985-1989 рр., коли процес перебудови, гласність та демократичні вибори підірвуть фундамент такої держави та влади, яка впаде під вагою власних проблем та протиріч. Але позаяк дана проблема не входить до

теми дисертаційного дослідження та виходить далеко за хронологічні межі, обмежимося викладом ідеї у загальному вигляді.

Таким чином, 1936-1938 рр. стануть останнім, найвищим, актом в політичній боротьбі, яка позбавить Й. Сталіна його головних суперників, кривавим завершення «епохи дискусій»[179, с. 72].

Одним із основних інструментів, на основі якого НКВС отримувало матеріали для проведення репресії, була «чистка». Чистка та показовий процес в зазначений період, як і дві інші складові тоталітарної тріади контролю, феномени критики і самокритики та біографії і автобіографії, що створювали можливість «високої драми викриття класових ворогів»[210, с. 118], перетворилися на один з елементів терору, певною мірою на його інформаційну основу. За словами народного комісара шляхів сполучення Л. Кагановича, «чистка є вираженням самокритики партії, її найвищою формою»[64]. На відміну від нього, німецька комуністка, дружина функціонер Комінтерну Г. Неймана М. Бубер-Нейман у своїх спогадах пропонує наступне визначення чистки: «Це повинно було стати захисним механізмом проти «шахраїв, бюрократів, нечесних, нестійких комуністів та меншовиків»[43, с. 231-232]. Однак, в період Великого терору чистки стали методом, що тримав у страху всіх членів партії. В 1936 р. чистка виконувала, в певній мірі, попередню роботу для НКВС: бажаний звинувачувальний матеріал проти заарештованих набирався раніше в процесі чистки.

Як вказує дослідниця Л. Масенко, частота вживання слова «чистка» призвела до його кодифікації у відповідному дегуманізованому значенні в радянських словниках[172, с. 106]: як «перевірка якої-небудь організації з метою звільнення її від ворожих, шкідливих або непотрібних елементів»[276, с. 335]; «партчистка» – «скорочення: партійна чистка – перевірка партії з метою звільнення від чужих, шкідливих елементів»[274, с. 80]. На сьогоднішній день термін «чистка» найчастіше вживається для позначення Великого терору 1936-1938 рр. Однак, важливо розуміти, що друга половина 1930-х рр. заключала в собі не лише чистки. Чистки, перевірки партійних документів тощо стали лише

частиною «апокаліптичного театру жахів», за вдалим висловом Н. Наймарка[178, с. 85], який охопив СРСР у другій половині 1930-х рр.

Німецькі історики Б. Штудер та Б. Унфрід пов'язують витoki «великої чистки» 1937-1938 рр. безпосередньо з убивством С. Кірова у 1934 р. Якщо до цього часу «чистка» означала періодичне «самоочищення» партії від усякого роду «недостойних елементів» в ході кампанії перевірки (згідно трактувань Л. Кагановича та М. Бубер-Нейман), то в 1937 р. вона отримала нову властивість. Із репресивного дисциплінування та залякування чистка в процесі Великого терору перетворилася у винищення, своєрідну сліпу децимацію. Показово, що протягом терору причини виключення з партії ставали все більш «політичними» – зв'язок з «ворожими елементами», «троцькізм», «шкідництво» та «шпигунство»[224, с. 78-79]. Проте, події розгорталися дещо по іншому, якщо розглядати московські процес. В даному випадку була не сліпа децимація, а планомірне знищення. Перший процес тільки запустив механізм, який привів до другого процесу, що ідейно та органічно був пов'язаний з першим та до третього, пов'язаного з попередніми. Усі матеріали сфабрикованих справ надсилалися Й. Сталіну, який за необхідності доповнював їх, вказуючи на «недостатньо розкриті» слідством, на його думку, моменти. Звинувачені на першому процесі свідчили не лише один проти одного, а й проти інших, надаючи необхідний матеріал для нового процесу. Підтвердження знаходимо в листі Л. Кагановича та М. Єжова Й. Сталіну від 20 серпня 1936 р. щодо допитів підсудних по першому процесу[59, с. 638]. Окрім даного листа, низка документів підтверджує думку, що на першому московському показовому процесі були закладені основи для наступних процесів 1937 та 1938 рр.[59, с. 631; 634; 636-638; 676-678], [58, с. 342-346; 357-360].

Окремо варто зауважити щодо К. Радека та Г. П'ятакова, які писали статті з різким засудженням Л. Троцького, Г. Зінов'єва та Л. Каменєва, вимогами їхнього розстрілу, надруковані в радянських газетах 21 серпня. Між публікаціями та їхнім арештом пройшло менше місяця – першого заарештували 16 вересня, другого на чотири дні раніше – 12 вересня.

Разом з цим, до середини 1930-х рр. відбулося суттєве посилення режиму перебування на території СРСР для представників братніх компартій. Значна частина комуністів, які працювали в Комінтерні, розглядалася тепер як вербувальна база для іноземних розвідок. Протягом першої половини 1930-х рр. було створено умови, щоб у випадку зміни курсу в каральній політиці швидко розгорнути масові операції в середовищі комінтернівців[212, с. 56]. Остаточо, місце та участь Комінтерну було вирішено незадовго до початку Великого терору, на грудневому пленумі ЦК ВКП(б) у 1935 р. В рішеннях пленуму щодо перевірки партійних документів було піддано критиці не сумлінне та орієнтоване на загальні показники проведення перевірки в сфері діяльності Комінтерну, в результаті чого в партію вдалося проникнути «відкритим ворогам, включаючи <...> шпигунів іноземних розвідок». «Вони проникли під виглядом політемігрантів та членів братніх комуністичних партій». У цьому напрямку було сформульовано ряд постанов щодо посилення контролю над членами партії-іноземцями, покликаних викрити ворога[383, с. 66-69]. Цим рішенням Комінтерн було втягнуто у вир безперервних перевірок, які наближували кульмінацію Великого терору.

У січні 1936 р. було створено комісію, яку очолив секретар, член Президії ВККІ та високопоставлений працівник НКВС (з 1935 р.) М. Москвін (М. Тріліссер). Вона розпочала перевірку всіх особових справ працівників Комінтерну. Окрім цього, робилася спроба охопити нею також політемігрантів, що не працювали в Комінтерні, включаючи тих, хто жив на периферії[346, с. 35-39]. Результатом політики М. Москвіна стала «ліквідація кадрів», як її вдало охарактеризували після його смерті разом з ліквідацією «команди» М. Єжова (листопад 1938 р.) їхні противники у Відділі кадрів.

У чистках нового типу з самого початку фіксувалося звинувачення та вирок. Як зазначає Б. Унфрід, постановка завдань та діяльності численних комісій, створених у 1936-1937 рр. для проведення чистки в Комінтерні та в емігрантському середовищі була досить простою: зміна персоналу Комінтерну, знищення старих кадрів. Один із секретарів Комінтерну, Д. Мануїльський

визначав, як одне із завдань, створення захисної системи, «яка призведе до самовикриття агентів класового ворога»[346, с. 80]. Вирішальна різниця між чистками та терором 1936-1938 рр. полягала в тому, що логіка останнього залишалася прихованою від потенційних жертв, особливо від іноземців. Ціль полягала у ліквідації емігрантського середовища, і чистка означала тепер максимальне вигнання іноземців, до яких стали зараховувати також кадри братніх компартій. Однак, це не могло декларуватися відкрито, без узгодження з офіційною ідеологією. Такі дії зашифровувалися, як вказує Б. Унфрід, в заданому стереотипі уявлень, у основному в образі ворога, пов'язаного із закордоном[224, с. 81]. У часи терору 1936-1938 рр. викриття іноземців було бажаною ціллю. Вони потрапляли в котел репресій та терору, в якому, списані в якості політичного фактору, були придатними як людський матеріал для системи знищення[368].

1937 р., який вважають апогеєм терору, в першу чергу для партійної номенклатури[194, с. 172], став для Комінтерну надзвичайно складним. Після лютнево-березневого пленуму ЦК ВКП(б), на якому Й. Сталін дав сигнал для початку масового терору[103, с. 156], обґрунтувавши політику масових репресій концепцією про загострення класової боротьби на шляху просування до соціалізму[155, с. 104], як вказують історики Ф. Фірсов та І. Яжборовська, в коло репресій було втягнуто і Комінтерн[338, с. 388]. Фактично, пленум можна розцінювати, як схвалення курсу на чистку партійно-державного апарату від «п'ятої колони» напередодні нової світової війни[225, с. 305]. Відтепер, Й. Сталін був не просто диктатором, він тримав у своїх руках життя власних соратників[373, с. 320]. Окрім цього, причини репресій проти керівного складу секцій Комінтерну доцільно шукати в рішеннях VII Конгресу, який фактично визнав, що ставка виключно на комуністичні партії себе не виправдала. У зв'язку з цим, як вказують дослідники В. Хаустов та Л. Самуельсон, М. Москвін зазначав, що численні апарати ряду компартій, фінансування через ВККІ найбільших заходів, не принесли бажаних результатів: в багатьох країнах Європи так і не було створено масових комуністичних партій, а партії, які існували, він характеризував

як рахітичні, що мали «велику голову на тоненьких, як сірники, ніжках»[212, с. 185].

Під удар потрапили всі служби – від Секретаріатів до представництв комуністичних партій. Протягом січня-вересня 1937 р. Комісія Секретаріату ВККІ в складі М. Москвіна, В. Флоріна та Я. Анвельта, а за нею спеціальна Контрольна комісія, створена в травні 1937 р. в складі Г. Димитрова, М. Москвіна, та Д. Мануїльського, ухвалили рішення про виключення 256 членів національних компартій, що перебували на території СРСР[160, с. 284]. Протягом першої половини 1937 р. з апарату Комінтерну звільнили кожного шостого працівника (102 людини із 606 працюючих) з наступними формулюваннями: «Викритий як ворог партії та народу», «Як ворог народу» тощо[100, с. 191]. У становищі, коли жертвами репресій стало багато помітних працівників Комінтерну, активність керівних органів ВККІ знизилася. Ілюстрацією слугує наступний факт: між двома засіданнями ВККІ у 1938 р. пройшло чотири з половиною місяці (16 серпня та 26 грудня відповідно)[100, с. 193].

Варто зазначити, що у ситуації, коли багатьох іноземних комуністів та функціонерів Комінтерну було піддано репресіям та терору, Г. Димитров та окремі функціонери Секретаріату ВККІ, ризикуючи власним становищем та життям, намагалися допомогти частині репресованих комуністів[166, с. 281]. Не завжди вдало, в окремих випадках їхні прохання ставали причиною перегляду справ та амністії репресованих[332, с. 165-171], [343, с. 413-414].

Арешт керівників КПП – генсека Ю. Ленського (Лещинського) та ін. можна розцінювати, як початок репресій в середовищі комінтернівців. У цілому, НКВС надавало перевагу тим, чиї національні компартії були загнані в підпілля та у їхньому випадку навряд чи могли виникнути якісь «дипломатичні ускладнення»[43, с. 250], [151, с. 672]. Заарештовані керівники польської секції КПП дали свідчення, які стосувалися керівних кадрів ВККІ. Одним з перших функціонерів III Інтернаціоналу був заарештований Б. Мельников, який керував всією технічною роботою з підготовки працівників Комінтерну для виконання різноманітних завдань закордоном, в тому числі забезпечення документами,

спецзасобами, організацію радіозв'язку, шифрувальної справи. Він керував Відділом міжнародних зв'язків (ВМЗ), а потім Службою зв'язку (СЗ) Комінтерну, яка виявилася «найбільш засміченою»[6, с. 749]. Саме ця служба відправляла кур'єрів в комуністичні партії закордоном, організовувала пункти зв'язку в різних країнах світу. Пізніше відбулися арешти керівників, які відповідали за нелегальні канали зв'язку між партіями Комінтерну в різних країнах.

Окремо варто зауважити щодо голови адміністративно-політичного відділу ЦК ВКП(б) О. П'ятницького, заступника завідуючого відділом партійної пропаганди та агітації ЦК ВКП(б) В. Кноріна, які працювали в Комінтерні до 1935 р. та ін. Їм висунули звинувачення в тому, що вони ставили собі за мету: дезорганізацію Комінтерну та поступове захоплення апарату ВККІ; об'єднання троцькістських та інших опозиційних сил всередині компартії з метою паралізувати її роботу; організацію систематичних виступів проти політики та нелегальної діяльності ВККІ, його партій в капіталістичних країнах; проведення антирадянської пропаганди; усунення та дискредитація окремих керівників Комінтерну; боротьбу за керівництво в окремих компартіях, вихід цих партій з Комінтерну та входження їх в IV Інтернаціонал[212, с. 186]. Слідчі НКВС висунули версію про їхній зв'язок із сином Л. Троцького Л. Сєдовим, що відбувався через члена німецької компартії В. Мюнценберга, який знаходився в Парижі. Між ними відбувався обмін грошми, які отримував В. Мюнценберг від ВККІ та інформацією про становище міжнародного комуністичного руху. Ще одним «шкідницьким» актом була організація спротиву новому керівництву ВККІ, яке очолював Г. Димитров напередодні та в ході VII Конгресу Комінтерну. Виступ секретаря англійської компартії Г. Полліта на захист О. П'ятницького на Президії VII Конгресу був розцінений угорським комуністом Б. Куном, помічником начальника 4-го управління штабу РСЧА (Робітничо-селянська Червона армія) А. Абрамовим-Міровим та Ф. Мерінгом, як розкольницький. Зовнішнім фактором, що посилював репресії по відношенню до діячів Комінтерну, стала поразка комуністів на парламентських виборах в Німеччині та прихід до влади націонал-соціалістів, очолюваних А. Гітлером в 1933 р.

Приклад справи проти В. Мюнценберга, представника КПН та одного з її засновників, інших творців політики антифашизму, є досить показовим з точки зору усунення політичних опонентів в досліджуваний період. В. Мюнценберг досить рано долучився до лав соціалістичної партії, яку залишив після знайомства з В. Леніним в Цюриху. Активний антимілітарист, входить до організації спартаківців. Незабаром, у 1919 р., В. Ленін запрошує В. Мюнценберга в Москву. Досить швидко після цього він опинився серед представників цілої мережі різноманітних товариств, які займалися пропагандою радянського досвіду. Основними соціальними категоріями, на які була націлена пропагандистська діяльність В. Мюнценберга були інтелектуали, митці та культурна еліта. Як писав про нього німецький есеїст М. Шпербер, «він підштовхував письменників, філософів, митців різного роду засвідчувати власними підписами свою належність до передових лав найрадикальніших борців <...> він, таким чином, мав у своєму розпорядженні цілу низку інтелектуалів, які лише чекали <...> знаку, аби разом з ним вирушити в дорогу; напрямок руху обирав він сам»[252, с. 92]. Дослідник комунізму Ф. Фюре характеризує В. Мюнценберга в період антифашистського повороту, як людину, яка стала чимось на кшталт «світового підпільного міністра пропаганди Комінтерну, вплив якого насамперед відчувався в Західній Європі»[211, с. 347]. В. Мюнценбер, цей представник «радянської культурної дипломатії»(*Soviet cultural diplomacy*)[355, с. 543], звик жити на периферії комуністичного руху та привертати до себе увагу харизмою та вмінням агітатора отримувати симпатиків поза межами комуністичного руху. Це викликало певні підозри в Москві.

До 1936 р. В. Мюнценберг залишався вірним послідовником та прихильником Й. Сталіна і радянської зовнішньої політики, не зважаючи на його конфлікт з німецьким комуністом В. Ульбріхтом щодо подальшої долі німецького народного фронту(*Volksfront*). Результатом цього конфлікту стає поступове віддалення В. Мюнценберга від Комінтерну та його перехід протягом 1936 р. в опозицію до сталінського режиму. В жовтні 1936 р. Г. Димитров пропонує В. Мюнценбергу очолити Відділ пропаганди, але отримує відмову. Якби він

погодився, «проблема Мюнценберга» скоріше за все вирішилася в рамках Великого терору. Проте він залишився в Парижі. Варто зауважити, що в цей час члени Інтернаціональної контрольної комісії (ІКК), котра займалася перевіркою членів Комінтерну, іноземних компартій та в тому числі, їхніх партійних документів, розглядають так звану «справу Мюнценберга» щодо витрат грошей Комінтерну В. Мюнценбергом в Берліні та Парижі протягом 1934-1935 рр.[2, Л. 26-27]. В. Ульбріхт знав про можливу долю В. Мюнценберга, якщо той з'явиться в Москві, про що пізніше зізнається німецькому юристу та колишньому пруському міністрові фінансів О. Клепперу[352, с. 12].

Інше підтвердження знаходимо в щоденнику Г. Димитрова за 11 листопада 1937 р., де міститься запис його бесіди зі Й. Сталіним, який називає В. Мюнценберга троцькістом та пропонує заманити його до Москви, щоб заарештувати[55, с. 69]. 21 березня 1938 р. В. Пік, за погодженням Кремля, направляє Г. Димитрову проект постанови про виключення В. Мюнценберга зі складу ЦК КПН[354, с. 35]. У 1939 р. В. Мюнценберг приймає рішення вийти зі складу КПН, остаточно пориваючи зі сталінською версією комунізму. Знайдений мертвим в лісі *Le Caugnet* на околиці поселення *Montagne* 22 жовтня 1940 р.[213, с. 100].

Перехід від репресій до масового терору в Комінтерні пов'язаний з арештами колишніх керівників Відділу міжнародних зв'язків Б. Мельникова, а за ним і А. Абрамова-Мірова. На момент арешту обоє відповідальних за нелегальну роботу Комінтерну працювали в РУ РСЧА. Заарештовані до весни 1937 р., колишні члени компартії Угорщини та Польщі Л. Мадьяр та Хавкін (Вальтер) дали свідчення щодо існування антикомінтернівської організації. Після ознайомлення у квітні 1937 р. з матеріалами допиту Л. Мадьяра Й. Сталін дав вказівку М. Єжову заарештувати Б. Мельникова та його «оточення», що і було зроблено. Наприкінці травня Й. Сталін отримує зізнання Б. Мельникова, в якому той вказує А. Абрамова-Мірова, як співучасника «контрреволюційної організації». За санкцією Й. Сталіна та пропозицією М. Єжова А. Абрамова-Мірова заарештовують.

Як зазначають дослідники проблеми В. Хаустов та Л. Самуельсон, свідчення Б. Мельникова та А. Абрамова-Мірова призвели до арешту керівників пунктів зв'язку у Варшаві, Парижі, Стокгольмі та Копенгагені. До початку липня 1937 р. було заарештовано понад 20 чоловік. За ними заарештували В. Кноріна та О. П'ятницького. За особистою вказівкою Й. Сталіна було також заарештовано Б. Куна. Пояснення причин арештів знаходимо у щоденнику Г. Димитрова від 7 листопада 1937 р.[55, с. 62-64]. За підсумками роботи слідчих НКВС у ВККІ була «сформована» та «викрита» «контрреволюційна правотроцькістська організація», в якій головну роль відігравали ряд керівників Комінтерну. На роль лідера було призначено О. П'ятницького[212, с. 188]. Нові історичні дослідження, в першу чергу наукові розвідки Ф. Фірсова, зв'язок між частиною підсудних на перших двох процесах напряму та Комінтерном, а також запис слів Й. Сталіна у щоденнику Г. Димитрова від 11 лютого 1937 р. «Ви всі там в Комінтерні працюєте на руку противника»[55, с. 52], дозволяють припустити, що планувалося повномасштабне фізичне знищення Комінтерну та політичної еміграції в СРСР в цілому. Сигналом мав стати четвертий великий показовий процес – проти Комінтерну[382], [380].

Не минули арешти і представників інших братніх компартій в Комінтерні, які проживали в московському готелі «Люкс». Уже після першого судового процесу, за свідченнями М. Бубер-Нейман, частина тих, хто проживав у готелю «Люкс» знайшли собі “важливу роботу”: «вони стали агентами ГПУ та доносили на своїх земляків»[43, с. 249]. В апараті Комінтерну поширюється підозріливість та шпигуноманія, які охопили радянське суспільство. Серед заарештованих комуністів були Г. Найман, Г. Реммеле, Ф. Шульц, Г. Шуберт, Л. Фліг, Г. Зускінд, В. Хірш, Г. Еберлейн, всі колишні члени Політбюро КПН. Всього близько 60% німецьких комуністів, які проживали в СРСР, було піддано репресіям[385, 591]. Заарештовано близько 200 італійських та 100 югославських комуністів тощо[160, с. 198]. Окрім цього, ліквідовано значну частину «старої гвардії» компартії Югославії разом з її генеральним секретарем М. Горкічем[181, с. 96-110]. Щодо угорської компартії, окрім Б. Куна(розстріляний в Москві 29 серпня 1938 р. за

звинуваченням у створенні фашистської організації, яка ставила за мету повалення радянської влади в СРСР, за антикомінтернівську та антибільшовицьку політику[132, с. 130]), як вказує український історик М. Держалюк, заарештували та стратили всіх членів уряду Угорської радянської республіки(32 чоловіка), представників соціалістів та комуністів, які перебували в СРСР. Окрім цього, близько 90% представників угорської політичної, військової, трудової, творчої еміграції було заарештовано, вислано з європейської частини СРСР, знищено[259, с. 23-24].

Якщо говорити про терміни, які відділяли виключення з партії від арешту, то вони варіювалися: як зазначають автори «Чорної книги комунізму», О. Вальтер, виключена зі складу Секретаріату Г. Димитрова 16 жовтня 1938 р. була заарештована через два дні, в той час як Я. Боровський(Л. Коморовський), виключений зі складу ВККІ 17 липня, був заарештований лише 17 жовтня 1937 р. Деяких заарештовували прямо на робочому місці, як от польського комуніста А. Краєвського, відповідального за службу преси та пропаганди. Багатьох заарештовували після їхнього повернення зі закордонних відряджень. Не оминули репресії і тих, хто сам брав у них участь. Зокрема, М. Москвін був затриманий 23 листопада 1938 р. та страчений 1 лютого 1940 р., Я. Анвельт помер від катувань. П'ятдесят чиновників, серед них дев'ять жінок, було розстріляно[160, с. 284]. На думку російського історика М. Пантелєєва, чистки, в тому числі в середовищі комінтернівців, мали конкретну мету – викоринити будь-яку опозицію сталінській диктатурі[369, с. 48].

Що стосується Комуністичної партії Польщі, то остання неофіційно була ліквідована 28 листопада 1937 р. Офіційно постанова Президії ВККІ та постанова Секретаріату ВККІ були проведені та затверджені Президією ВККІ лише 16 серпня 1938 р., протоколом №27(Б) та 337(Б) відповідно[3, Л. 1-4]. Ці документи – певного роду ширма, як вказує радянський історик О. Латишев, що прикривала сталінську політику щодо польських комуністів[300, с. 408], були прийняті *post factum*, коли лідери та керівна верхівка ЦК КПП були ліквідовані. Цим подіям передувала поступова ліквідація керівної верхівки компартії, без якої вона не

змогла би повноцінно функціонувати. Серією постанов та каральних операцій, НКВС за згодою Й. Сталіна піддали репресіям не тільки польських комуністів, але і представників польської національності та політемігрантів, які проживали на території СРСР.

Як зазначає російський історик В. Рогінський, витоки причин повної ліквідації польської компартії варто шукати в першій половині 1920-х рр., коли її керівництво виступило на підтримку лівої опозиції в РКП(б)[188]. З цього часу Й. Сталін відчував особливу недовіру до поляків. Перші репресії проти польських комуністів розпочалися ще з кінця 1920-х рр., коли партія розкололася на «праву» та «ліву» фракції. Становище КПП в кінці 1920-х рр. особливо хвилювало керівництво ВКП(б) та Комінтерн, оскільки в Польщі вбачали важливого союзника в новій імперіалістичній війні, а КПП розцінювали як надзвичайно важливу партію-союзника. Для подолання фракційного розколу, у серпні 1928 р. В. Молотов, який за дорученням Й. Сталіна в цей час займався найважливішими комінтернівськими справами, запропонував власний план вирішення фракційної боротьби в КПП та формування нового ЦК[6, с. 543–545]. Заходи, запропоновані В. Молотовим, в кінцевому рахунку призвели до переходу влади в КПП до рук «лівих». Втручання Комінтерну та Й. Сталіна у справи польської компартії мало місце, проте не настільки радикальне, як засвідчує «Бюлетень опозиціонера» за 1938 р., де вказується, що «Комінтерн за допомогою ГПУ «вирішив» спір між правим угрупованням ЦК Польської компартії (А. Варський, В. Костшева та ін.) та лівим (група Ю. Ленського), відправивши в заслання більшість правих»[73].

Одночасно розпочалися репресії проти активістів Комуністичної партії Західної України(КПЗУ), пов'язані з гострою кризою партії у зв'язку зі згортанням політики українізації на території УСРР. Як зазначає український історик М. Панчук, 18 лютого 1928 р. за поданням меншості КПЗУ ВККІ виключив керівників партії Й. Крілика, Р. Кузьму та їхніх прихильників зі складу компартії. В той же час, березневий пленум Комуністичної партії (більшовиків) України (КП(б)У) переглянув попередню діяльність компартії Західної України під кутом зору перманентної зради та націоналізму. Формальний край кризи

поклав III з'їзд КПЗУ(червень-липень 1928 р.), який пройшов під гаслами боротьби проти «розкольників-шумськістів». З'їзд обрав нове ЦК, а партію очолив М. Заячківський(Косар), який весною 1928 р. нелегально прибув до Львова з УСРР[279, с. 508]. Одночасно розгорнулися репресії і проти активістів компартії Західної Білорусії.

Оголосивши агентами Й. Пілсудського польських «правих», в 1933 р. серед них пройшли масштабні арешти. В 1933-1934 рр. було розстріляно декілька членів ЦК КПП та комуністичних депутатів польського Сейму. За підсумками проведених акцій група Ю. Ленського заявила про «знищення провокаторів» та «очищення атмосфери» в КПП. Після цього виключно Кремль визначав політику польських комуністів, які спочатку зайняли ультраправу позицію, потім різко змінивши її на тактику народного фронту.

Новий етап репресій, цього разу проти етнічних меншин в СРСР, в тому числі польської меншини, яка проживала в прикордонних районах Білоруської та Української РСР, розпочинається з середини 1930-х рр., майже одразу після «приручення» КПП. Це пов'язувалося зі зміною режиму функціонування прикордонних територій, як реакцію Союзу РСР на постання тоталітарних (фашистських) та авторитарних режимів у Німеччині та Центрально-Східній Європі, в тому числі Польщі («режим санації» Й. Пілсудського), а також зближення на міжнародній арені Німеччини з Польщею. Офіційна радянська пропаганда, використовуючи фразу з листа Л. Кагановича Й. Станіну від 11 серпня[59, с. 274], робила наголос на перетворенні не тільки УСРР, а і всього Союзу РСР на «форпост» перед обличчям закордонних впливів. Репресії за національною ознакою пояснювалися тим, як зазначає американський історик Т. Мартін, що прикордонні етнічні меншини, серед них і поляки, «мали транскордонні етнічні зв'язки з чужою національною державою»[170, с. 426-427]. Одним з показових фактів було те, що етнічні чистки охопили не лише прикордонні райони, але і поширились всередині країни, охопивши всю територію СРСР. Репресії по відношенню до етнічних поляків, які обіймали різні посади в партійному та радянському апаратах, органах НКВС та РУ РСЧА розпочалися

наприкінці 1936 – на початку 1937 р.[160, с. 186]. У 1936 р. Комісія партійного контролю та НКВС розпочали чистку в середовищі політичних емігрантів, роблячи акцент на поляках. Як зазначає російський історик В. Хаустов[339], ця чистка швидко переросла в кампанію масових арештів. З початком «масових операцій» Великого терору влітку 1937 р. терор проти верхівки – закордонних комуністів – злився з етнічним терором, який спрямовувався проти власних громадян діаспорних національностей, що вилилося в масову кампанію терору проти нової категорії ворожих національностей. Громадянська війна в Іспанії та страх «п'ятої колони» всередині Союзу РСР лише посилили сприйняття Й. Сталіним етнічного фактору, як загрози безпеки СРСР[357, с. 464]

Частина арештів представників польської компартії були наслідком кампанії по ліквідації на той час не існуючої Польської організації військової (ПОВ) та різного роду «шпигунсько-диверсійного контингенту», які ставали все активнішими[114, с. 70]. Про це свідчить той факт, що 11 серпня 1937 р. Політбюро схвалило оперативний наказ наркома №00485[28, с. 301-303], [308, с. 125], в наслідок чого розпочалися масові арешти політичних біженців та польських емігрантів[221, с. 433]. 13 серпня наказ був підписаний М. Єжовим, з визначенням тих, хто має бути заарештований[26, с. 348]. У жовтні 1937 р. категорії, вказані в наказі, було розширено[317, с. 27]. Станом на 1 листопада 1937 р., як вказує український історик С. Білокінь, по «польській лінії» було заарештовано 19030 громадян, 4885 з яких засуджено до розстрілу[109, с. 556]. У 1938 р. НКВС арештовувало поляків, як і представників інших національностей, винятково за національною приналежністю[283, с. 40-41].

Протягом 1937 р. були заарештовані майже всі польські комуністи, які знаходилися в СРСР. Деякі з них обіймали посади в структурах та підрозділах III Інтернаціоналу, що створювало необхідність виключити їх з комінтернівського апарату та засудити. Досить характерним є документ засідання сесії ІКК від 22 листопада 1937 р. Польські комуністи, які входили до складу ІКК (Ф. Гржегожевський, А. Краєвський та Г. Валецький) були виключені з власних компартій як «вороги народу» та заарештовані органами радянської влади.

Засідання сесії ІКК прийняло рішення виключити зі свого складу заарештованих органами радянської влади та виключених зі своєї партії польських товаришів, як «ворогів народу». Подібна логіка репресій є досить простою – спочатку людину клеймлять, як «ворога народу», виключають з партії та НКВС її арештовує. Докази з'являться, як тільки в них виникне необхідність. Вирок передує слідству. Дійсна прецесія симулякра. Як зазначає американський історик У. Чейз, даний документ «символізує долю багатьох поляків, які проживали на території СРСР»[232, с. 286].

В період «чистки», що розпочалася з червня 1937 р. було знищено дванадцять членів керівництва КПП, які знаходилися на території СРСР, в тому числі генерального секретаря Ю. Ленського та 70-літнього А. Варського – одного із засновників соціал-демократичної та комуністичної партії Польщі, а також всі польські функціонери, які обіймали посади у вищих інстанціях III Інтернаціоналу. Чистка не оминула і тих поляків, які були в інтернаціональних бригадах: політичні керівники бригади ім. Домбровського К. Чиховський та Г. Райхер були затримані одразу після повернення з Іспанії в Москву[160, с. 289].

Аналізуючи документи щодо розпуску компартії Польщі, створенню ініціативної групи, яка тимчасово мала займатися польськими справами, а також лист Г. Димитрова Й. Сталіну від 28 листопада 1937 р. стає зрозумілою логіка подій, а також роль, яку відігравав Й. Сталін, у цих подіях.

Постанову ВККІ доцільно логічно розділити на кілька частин: 1) преамбулу (засудження фашизму та формування образу єдиного, але досить абстрактного ворога, який ховається під визначенням «польський фашизм»[3]); 2) звинувачення (прецесія ворога йде в напрямку від загального уявлення – «польський фашизм» - до конкретного – перерахування всіх тих («пілсудчики», «троцькістсько-бухарінські виродки» та ін.), хто ховався під маскою «польського фашизму» та працював на ворога проти антифашистських та демократичних сил); 3) вирок (розпуск КПП з рекомендаціями «всім чесним комуністам до відновлення КПП перенести основну увагу у своїй роботі на масові організації, де є робітники та боротися за єдність антифашистських сил і утворення народного фронту у

Польщі»[3]). Дана постанова є прикладом однієї з багатьох операцій по *dissuasion* реального, які проводилися протягом усього періоду Великого терору і після нього.

Як вказують дослідники У. Чейз[232, с. 286] та К. Макдермот[367, с. 116] рішення про розпуск КПП, ухвалене ВККІ 28 листопада 1937 р., прийняли на п'ять днів раніше, 23 листопада, Г. Димитров, Д. Мануїльський, О. Куусінен, М. Москвін та В. Пік. 28 листопада Г. Димитров направив Й. Сталіну лист з текстом постанови. В листі Г. Димитров, окрім іншого, просив поради та вказівки з наступних питань: чи необхідно виступити з питанням про розпуск КПП допоки йде слідство чи потрібно зачекати; стосовно характеру та змісту постанови про розпуск КПП[6, с. 758]. На листі Г. Димитрова Й. Сталін зробив показову помітку: «З розпуском запізнилися роки на два. Розпустити потрібно, але публікувати в пресі, по моєму, не варто»[6, с. 760].

У підсумку: створивши ірреферентне поле, де співвідношення знаку з об'єктами реального світу було розмитим або відсутнім взагалі, через прецесію та *dissuasion* реального створювалася система, де існувала необхідна режиму реальність, створена та поширена партією, та поле для дії. Іншими словами, розширення та поглиблення терору протягом 1936-1938 рр. сприяло формуванню необхідного для існуючого режиму простору дії задля проведення необхідних, на думку Й. Сталіна та його найближчого оточення, репресивних заходів, які мали сприяти посиленню обороноздатності та згуртованості СРСР перед загрозою нової світової війни. Посилені постійною підозрливістю «вождя народів», репресії проти політичних опонентів у ВКП(б) переросли в тотальний терор проти власного народу та національних меншин, які проживали у прикордонних областях, зокрема проти польської нацменшини. Охопивши всі структури, терор не міг не поширитися на III Інтернаціонал, представники якого, в силу свого іноземного походження та зв'язків з національними державами, стали бажаними жертвами репресій. Чистки та репресії охопили увесь апарат Комінтерну, особливої шкоди завдавши Службі зв'язку, яка була повністю перебудована та реорганізована, та Секретаріатам ВККІ. Чистки зазнала 1/6 частина апарату

Комінтерну. Значна частина політемігрантів, котрі знайшли притулок на території СРСР, як вказують російські історики Ф. Фірсов та К. Ширина, розділили долю жертв «сталінсько-єжовсько-берієвського свавілля»[337, с. 114]. Проте показовий процес, що готувався, як припускає Ф. І. Фірсов, проти III Інтернаціоналу, так і не відбувся. Подальші дослідження та виявлення нових документів, які стосуються репресій проти Комінтерну, дозволить прояснити його припущення.

Якщо ж говорити про національні секції, то найбільше постраждала Комуністична партія Польщі, яка була таємно ліквідована у листопаді 1937 р., а всі члени ЦК, поляки-функціонери Комінтерну та його структурних підрозділів були репресовані. Офіційно про ліквідацію КПП стало відомо лише через кілька місяців, у серпні 1938 р. Ліквідація КПП та репресії проти поляків на території СРСР забрали більше 100 000 життів.

Таким чином, функціонування нової моделі в 1935 – 1939 рр. можна визначити, як вдале, проте лише в площині консолідації лівих сил на антифашистській платформі, проти фашизму та війни. Спільні демонстрації, мітинги та маніфестації за участі комуністів, соціалістів та представників інших партій лівого спрямування продемонстрували можливість такого об'єднання на платформі антифашизму. Проте в політичній площині політика народного фронту зазнала невдачі як у Франції, так і в Іспанії. Принцип «демократичного централізму», коли нижчі структури підпорядковуються вищим, згідно якого функціонував Комінтерн, не зважаючи на рішення, виголошені на VII Конгресі щодо самостійності комуністичних партій у прийнятті рішень, орієнтація на власний досвід та проти механічного перенесення досвіду, в першу чергу ВКП(б), на роботу інших партій, став деструктивним елементом як у ФКП, так і в КПП. Залежність від волі «господаря Кремля» не дозволила в повній мірі реалізувати програмні установки, прийняті в 1935 р. Тому політична програма народного фронту змогла бути реалізована лише частково у внутрішньому житті країн, де такі коаліції прийшли до влади та змогли сформувати уряд. Зазнавши невдачі в політичній площині, комуністичні партії, таким чином, не змогли досягнути цілей, закладених у ядро нової моделі – відвернення нової війни та захист СРСР.

Окрім того, репресії, які розгорнулися на території СРСР та їхній апогей – Великий терор, відштовхнули значну частину лівих політичних партій європейських країн, а також їхні національні уряди від СРСР. Вирішення долі Чехословаччини у 1938 р. без участі СРСР засвідчило, що західні демократії не вбачають в СРСР надійного союзника. Незважаючи на певні успіхи політики антифашизму, народного фронту та руху за мир, СРСР все ще остерігався того, що перший удар у новій війні буде спрямований проти нього.

Звітна доповідь Й. Сталіна на XVIII з'їзді партії 10 березня 1939 р., як державницький акт налагодження добросусідських відносин з усіма країнами, в тому числі з Німеччиною[145, с. 692-693] або ж розрив з концепцією колективної безпеки[289, с. 184], заклала перший камінь у початок діалогу між Німеччиною та СРСР, який закінчиться підписанням пакту Молотова – Ріббентропа (або Сталіна - Гітлера) 23 серпня 1939 р. Комінтерн та комуністичні партії не були поставлені до відома. Лише після його підписання стане зрозумілим, що модель, прийнята на останньому конгресі Комінтерну, більше не відповідає поставленим завданням та баченню радянської зовнішньої політики Й. Сталіним, як не спроможна забезпечити безпеку СРСР.

РОЗДІЛ 3 СТРАТЕГІЯ І ТАКТИКА ІІІ ІНТЕРНАЦІОНАЛУ В СЕРПНІ 1939 – ЧЕРВНІ 1941 Р.

«Під час війни поділ капіталістичних країн на фашистські та демократичні втратив будь-який сенс»[55, с.115] - в цій формулі, висловленій Й. Сталіним під час зустрічі з Г. Димитровим 7 вересня 1939 р., відтворюється сутність принципової зміни дискурсивної моделі Комінтерну, яка відбулася в серпні-листопаді 1939 р. Таким чином, перед істориками постають досить складні завдання: виявити основні причини та зміст даного повороту сталінської зовнішньої політики, та зрештою, і політики Комінтерну, до зближення з нацистською Німеччиною у серпні 1939 р.; наслідки даного повороту для європейських комуністичних партій; вплив нової моделі, стратегії і тактики, на функціонування та діяльність ІІІ Інтернаціоналу, європейських компартій; розвиток та зміни моделі в контексті зміни політичної ситуації в Європі протягом серпня 1939 – червня 1941 р.

Більшість підходів до проблеми зближення СРСР та Третього Рейху зосереджують свою увагу, в основному, на питанні захисту СРСР від іноземної інтервенції та нової війни, переорієнтацію агресивної німецької політики на Захід. Виходячи з цього та використовуючи напрацювання істориків за останні десятиліття та документи, що розглядають даний період, доцільно дослідити зміну зовнішньополітичного курсу СРСР, а також дискурсивної моделі Комінтерну, через призму не тільки захисту кордонів «країни Рад» від війни, але і з точки зору «реcesії моделі»(від лат. *recessio* - відступ) Комінтерну, протягом серпня-листопада 1939 р. та субституції (від англ. *substitution* – заміщення) понять; виявити наслідки даного повороту для європейських компартій; характеризувати вплив нової моделі на функціонування Комінтерну та міжнародного комуністичного руху; визначити характерні особливості змін, які відбулися протягом зазначеного періоду згідно характеристик Комінтерном політичної ситуації в Європі та їхній вплив на становище європейських компартій на початок німецько-радянської війни 1941-1945 рр.

Період серпня 1939 – червня 1941 р., що передував розв’язанню німецько-радянської війни 1941 – 1945 рр., є досить дискусійним та складним.

Протягом 1939-1941 рр., як вказує американський дослідник К. Маккензі, комуністичні партії згорнули антифашистський рух[168, с. 208]. Лунають заклики про «зраду» комуністів їхніми союзниками по народному фронту – соціал-демократами та іншими партіями, які підтримали національні уряди у вересні 1939 р. З іншої сторони лунають заклики заборонити комуністичну партію (особливо сильні такі позиції у Франції після 23 серпня). Проте, одним з основних формотворчих понять, яке безпосередньо визначило основний напрям діяльності Комінтерну та комуністичних партій в зазначений період можна вважати визначення війни, дане Г. Димитровим в його статті «Війна та робітничий клас капіталістичних країн»[62, с. 24-34]. Формуючи дане визначення, Г. Димитров не став новатором, як під час VII Конгресу влітку 1935 р. У вересні 1939 р. він змушений був ретранслювати те, що почув від Й. Сталіна під час їхньої розмови 7 вересня 1939 р.[55, с. 115-116]. Саме Й. Сталін під час розмови з генсеком Комінтерну визначив основні вектори політики, яку проводитиме Комінтерн та компартії протягом осені 1939 – весни 1941 рр. Характеризуючи події вересня 1939 р., як «другу імперіалістичну війну», Г. Димитров дав їм наступне визначення: «За своїм характером та суттю існуюча війна з обох ворогуючих сторін є імперіалістичною, несправедливою війною, не дивлячись на шахрайські лозунги, які використовують правлячі класи ворогуючих капіталістичних країн»[62, с. 24-36]. Дана характеристика стане формотворчим поняттям всієї політики, яку буде проводити Комінтерн та комуністичні партії протягом даного періоду. Разом з тим, на території СРСР розгортаються масштабні пропагандистські кампанії, пов’язані з входженням Західної України та Західної Білорусії до складу СРСР та «зимовою війною» з Фінляндією, як засіб «трансляції в масову свідомість державницької ідеології»[207, с. 53] Не зважаючи на те, що протягом вересня 1939 – червня 1941 рр., особливо починаючи з весни 1940 р., в директивах Комінтерну почне проглядатися завуальована антинімецька спрямованість, а в оболонці моделі з’являться такі акценти, як «пасивний опір

окупантам», «боротьба за національну незалежність» та створені задля цього «національні фронти», основними поняттями, які визначатимуть ставлення комуністів до національних урядів та війни буде «друга імперіалістична війна», примат зради національної буржуазії та соціал-демократії заради нового переділу світу та боротьба проти національних урядів за негайне закінчення війни. Не зважаючи на репресії, заборони та перехід до нелегальних методів роботи, комуністичні партії чітко слідуватимуть стратегії і тактиці, визначеній в моделі вересня-листопада 1939 р. до початку німецько-радянської війни 22 червня 1941 р.

3.1. Характер діяльності III Інтернаціоналу від пакту Молотова-Ріббентропа до нападу Німеччини на Францію (серпень 1939 – травень 1940 р.)

До літа 1939 р. Комінтерн став в достатній мірі слухняним інструментом в руках сталінського Політбюро. Найважливіші рішення в обов'язковому порядку погоджувалися з секретарем ВКП(б), членом Політбюро, керівником відділу пропаганди та агітації при ЦК ВКП(б) А. Ждановим, наближеним до «хазяїна» міністром іноземних справ В. Молотовим та затверджувалися особисто Й. Сталіним. Простір для самостійних дій звузився до вироблення директив у руслі головної лінії, обов'язкових для погодження з «володарем Кремля», хранителем та джерелом єдино правильної догми.

Дискурсивна модель Комінтерну, яка домінувала протягом другої половини 1930-х рр. (антифашизм, народний фронт, рух за мир та на захист СРСР), визначаючи головним джерелом потенційної війни агресивність німецького нацизму, знайшла своє вираження в директиві ВККІ європейським компартіям від 15 липня 1939 р.[7, с. 67-68].

Німецькі комуністи особливо гостро відчували наростаючу загрозу Польщі, а відповідно і нової війни в Європі, з боку Німеччини, та вважали за необхідне протидіяти їй. 15 червня 1939 р. представник КПН в Комінтерні В. Ульбріхт, лист якого наводять російські історики Н. Лебедева та М. Нарінській, писав секретарю

ВККІ Д. Мануїльському про необхідність викриття німецької антипольської кампанії через Московське радіо, як це робилося у випадку Чехословаччини у 1938 р. Однак пропозиція В. Ульбріхта не зустріла підтримки в Комінтерні[303, с. 5].

22 серпня 1939 р. газети Москви повідомили про запланований візит німецького міністра закордонних справ Й. фон Ріббентропа до радянської столиці для підписання договору про ненапад між СРСР та Німеччиною. Ініціатором укладення пакту виступив А. Гітлер[214, с. 232], зробивши пропозицію Й. Сталіну 20 серпня в ультимативній формі[121, с. 29]. В той же день Секретаріат ВККІ виробив директиву компартіям щодо переговорів між Німеччиною та СРСР. Повністю підтримуючи зовнішньополітичну акцію Кремля та традиційно орієнтуючи компартії на боротьбу з агресором[230, с. 49], в директиві підкреслювалося, що СРСР евентуальним (можливим, вірогідним, потенційним – *Авт.*) підписанням пакту про ненапад з Німеччиною зриває плани імперіалістів направити агресію проти нього, допомагає прибалтійським країнам, роз'єднує агресорів та діє задля захисту та збереження загального миру. Намагаючись пристосувати старі установки та лозунги попереднього періоду до нової ситуації та, очевидно, не знаючи змісту та значення таємних протоколів до пакту (подібної думки дотримується російський історик О. Шубін)[226, с. 369], керівництво Комінтерну не виключало можливості договору між Англією, Францією та СРСР для спільної протидії агресорам[7, с. 69-71], [29, с. 60-62]. Радянський дослідник К. Шириня, репрезентуючи радянську позицію щодо ставлення компартій до укладення пакту між Москвою та Берліном вказує, що рекомендації Секретаріату ВККІ «не змогли бути доведені до компартій» вчасно, що і стало причиною «шоку» для них[222, с. 389]. На відміну від К. Ширині, дослідник Комінтерну Ф. Фірсов зазначає, що депеша ВККІ відображала незмінну лінію Комінтерну на пропаганду зовнішньополітичної діяльності Радянського Союзу та сталінського Політбюро, необхідність продовжувати боротьбу проти німецького фашизму[209, с. 275], що на нашу думку, більше відповідає дійсності.

Розроблена в дусі рішень VII Конгресу, директива вже не відповідала новим реаліям. Її автори самі того не усвідомлюючи почали готувати ґрунт для рецесії моделі, буквально – відступу у відносинах між СРСР та країнами західної демократії, між комуністичними партіями та всіма тими політичними силами, з котрими вони співпрацювали протягом другої половини 1930-х рр. в рамках політики антифашизму та народного фронту. Дана теза доводить, що керівництво ВККІ не розпізнало значення крутого повороту Й. Сталіна в сторону зближення з гітлерівською Німеччиною та по інерції продовжувало повторювати старі формули про боротьбу з німецьким фашизмом. Опрацьовуючи збірники документів, які стосуються даного періоду, щоденникові записи Г. Димитрова та спогади А. Раммета, доцільно припустити, що Комінтерн та іноземні компартії не володіли жодною інформацією про існування таємного протоколу до пакту між СРСР та Німеччиною.

23 серпня 1939 р. міністр закордонних справ Німеччини прибув до Москви. Того ж дня в Кремлі відбулося підписання договору про ненапад між Німеччиною та СРСР. Історики по різному оцінюють пакт Молотова-Ріббентропа: як досконалий план нападу, коли обидві сторони (СРСР і Німеччина – *Авт.*) зневажливо поставилися до західних держав[131, с. 1028]; як змову Й. Сталіна з А. Гітлером[164, с. 4]; пакт забезпечив безпеку та залишив СРСР поза конфліктом[204, с. 220]; як об'єктивну складову передумов утворення Антигітлерівської коаліції[147, с. 226]; як реалізацію військово-територіальних інтересів СРСР[144, с. 233]; як успіх радянської дипломатії[174, с. 512]; як вимушену міру[190, с. 69] тощо.

До пакту додавався таємний протокол про поділ сфер впливу між сторонами, що підписали пакт. Важливе місце у протоколі відводилося питанню незалежності Польщі[18, с. 632]. В той же час, теза російських істориків, що «в протоколах не передбачалося включення до складу СРСР польських територій», а лише «воз'єднання земель України та Білорусії»[185, с. 220], є досить суб'єктивною. Фактично, СРСР та Німеччина домовилися про подальшу долю Польщі[101, с. 67]. Договір означав рішучий поворот сталінського керівництва до

співпраці з Третім Рейхом, що було серйозною помилкою. Як вказує радянський історик М. Семиряга, Й. Сталін та його оточення виходили в першу чергу, з такої тенденції у світовому розвитку, як боротьба капіталістичної та соціалістичної систем. Хоча в дійсності, на думку дослідника, головною тенденцією була боротьба демократії проти фашизму[326, с. 197]. З іншої сторони це трактується, як захист СРСР, але аж ніяк не як «ідея світової революції»[146, с. 41]

В ході розмови з Й. фон Ріббентропом після підписання договору Й. Сталін запропонував тост за А. Гітлера: «Я знаю, як сильно німецька нація любить свого Вождя, і тому мені хочеться випити за його здоров'я»[23, с. 69]. Керівництво ВККІ не мало жодної інформації щодо змісту таємного додатку до договору (хоча К. Готвальд та Д. Мануїльський, як вказує німецький дослідник В. Леонгард, передбачали майбутній поділ Польщі[163, с. 18-24]), але своїми директивами несвідомо прикривало змову Й. Сталіна з А. Гітлером та сприяло дезорієнтації компартій у складній ситуації, що передувала безпосередньому розв'язанню Другої світової війни.

Новина про підписання пакту про ненапад між Німеччиною та СРСР «приголомшила світ»[199, с. 818], «вразивши значну частину тогочасної світової спільноти»[254, с. 164]. Разом з цим, підписання пакту різко ускладнило становище компартій, викликало широку антирадянську та антикомуністичну кампанію на Заході. Як зазначає радянський історик І. Кривогуз, багато комуністів було спантеличено, певна частина – обурена підписанням пакту між Москвою та Берліном. Необхідність підпорядковувати національні інтереси інтернаціональним, інтересу світової революції, було підмінено необхідністю підтримувати зовнішньополітичні розрахунки та прорахунки Й. Сталіна[294, с. 129]. Підписання пакту стало випробуванням як для Комінтерну, так і для антифашистського руху в цілому[135, с. 310], підірвало антифашистську ідентичність, на яку опиралися комуністи після 1933 р.[372, с. 70]. Для ФКП, як і для інших компартій, що постійно виступали проти агресії гітлерівської Німеччини протягом другої половини 1930-х рр., радянсько-німецький пакт став повною несподіванкою. В той час генеральний секретар ФКП М. Торез та Ж.

Дюкло, секретар ЦК ФКП, який обіймав друге місце в партійній ієрархії, знаходилися на відпочинку та повернулися в Париж лише 24 серпня, коли вся французька преса вже засуджувала радянсько-німецький договір, як акт віроломства зі сторони СРСР, а деякі праві газети вимагали розпуску комуністичної партії. Комуністів звинувачували у пособництві нацистській Німеччині; від них вимагали засудження радянсько-німецького пакту. Як згадував член політбюро ЦК ФКП А. Раметт, «комуністів ображали на вулицях, заводах. Нічого подібного я не переживав... Це були жахливі дні ізоляції. Ми не могли навіть виступати [перед робітниками – *Авт.*], нас більше не слухали»[153, с. 115]. 26 серпня було заборонено видання всіх французьких комуністичних газет та журналів, розпочалися обшуки в редакціях, конфіскації типографського та розмножувального обладнання, арешти розповсюджувачів комуністичних листівок. Тим не менше компартія продовжувала закликати до «союзу нації» та виправдовувати радянсько-німецький пакт, який, за твердженням комуністів, привів до краху планів фашистських диктаторів. Лише два депутати-комуністи, Сюссо і Любраду, засудили радянсько-німецький пакт. Парламентська група ФКП звинуватила їх у зраді та, згідно з офіційним комюніке, одноголосно заклеїла їхню позицію, хоча в дійсності деякі депутати подумки не схвалювали пакт[329, с. 31-32], проте не наважилися визнати це публічно.

Як зазначає американський дослідник В. Кіркконелл, 26 серпня генеральний секретар компартії США Е. Браудер через службу радіо NBC щирсердечно схвалив та висловив підтримку пакту, як «найкращого прикладу шляху до миру»[359]. На підтримку пакту про ненапад, американський журнал «Soviet Russia Today» публікує статтю під назвою «Значення пакту про ненапад»[98]. Решта секцій III Інтернаціоналу підтримали зовнішньополітичну акцію Кремля на зближення з Берліном.

27 серпня Г. Димитров надіслав Й. Сталіну, В. Молотову та А. Жданову добірку матеріалів з коментарями компартій щодо пакту. В надісланих матеріалах не було жодного натяку на розбіжності всередині компартій щодо їхніх оцінок або бачення, не було згадки про якусь негативну реакцію серед комуністів на

подібний демарш Москви. Наводилися лише свідчення, які однозначно вказували на підтримку та схвалення цієї події, сприйнятої як успіх Радянського Союзу у справі укріплення миру[7, с. 73-83]. Компартії рішуче солідаризувалися з діями Союзу РСР.

В дійсності неочікуваний поворот керівництва СРСР до співпраці з Третім Рейхом став складним випробуванням для багатьох комуністичних активістів. «Шок був настільки великим від того, що ми не передбачали подібної можливості», - згадував А. Раммет. Генсек ЦК компартії Австрії І. Копленіг визнав, що «навіть в нашому політбюро знайшовся один товариш, який після підписання пакту продемонстрував серйозні сумніви»[153, с. 113-114]. Американський дослідник Дж. Сімкін наводить спогади членів компартії США, Дж. Гейтса, Д. Мітфорд та її чоловіка Р. Трехафт, які не погодилися зі зміною політичної лінії та для яких це стало шоком[379]. Разом з тим, як вказує американський історик Х. Клер, після підписання пакту частина американських комуністів, котрі прихильно ставилися до президента Ф. Рузвельта протягом другої половини 1930-х рр., знову виступили проти нього, як проти одного з винуватців війни та її розпалювача[360]. В цілому, як вказує французький історик Ж. Відаль, комуністичний рух після укладення пакту Молотова-Ріббентропа постав перед дилемою: підтримувати політику національної оборони, що на практиці означало підтримувати національну та антифашистську війну, чи продовжувати боротьбу за мир під керівництвом СРСР[384, с. 367-368].

Керівництво Комінтерну та компартій намагалося подолати розгубленість членів національних компартій поєднанням підтримки радянських зовнішньополітичних акцій з лінією на продовження супротиву фашистській агресії. 27 серпня Г. Димитров та Д. Мануїльський повідомили Й. Сталіна, що компартії «зайняли правильну позицію стосовно радянсько-німецького пакту про ненапад» та просили в нього поради у виробленні лінії поведінки щодо позиції ФКП та її ставлення до зусиль уряду Е. Даладье з організації оборони країни. «Ми думаємо, що компартія повинна і надалі стояти на позиціях протидії агресії фашистської Німеччини. Вони [комуністи] повинні підтримувати заходи з

укріплення обороноздатності Франції, але водночас обумовити свою підтримку <...> вимогою збереження для партії можливості відкрито виказувати свої погляди та розвивати свою діяльність. Одночасно з цим партія повинна вказати, що уряд Даладье-Бонне не користується довірою народу, не дає гарантій ні правильної, що відповідає інтересам французького народу, політики, ні реального захисту країни»[60, с. 150], [9, с. 122], [364, с. 12].

Очевидно, відповіді на цей лист не надійшло[331, с. 16]. В результаті керівництво Комінтерну так до кінця і не виробило послідовної позиції до подій 1 вересня 1939 р., коли розпочалася нацистська агресія проти Польщі, яка швидко переросла в Другу світову війну.

З початком Другої світової війни серед населення СРСР зросли марні побоювання, що Радянський Союз може бути втягнутий у європейську війну[137, с. 95]. Що стосується компартій, то їхня позиція по відношенню до війни в Європі не викликала особливих заперечень з боку керівництва Комінтерну. В даній ситуації компартії у відповідності з попередніми установками Комінтерну виступили за рішучу протидію фашистським загарбникам та їхнім спільникам, на підтримку ефективних зусиль в боротьбі проти нацистської Німеччини, на захист Польщі, яка стала жертвою німецького нападу.

Парламентська група комуністів, зібравшись 1 вересня 1939 р. за головуванням М. Тореза, підкреслила «прагнення всіх комуністів боротися проти фашизму та нацизму». В постанові Секретаріату ВККІ від 1 вересня вказувалося ФКП, що «неправильно заявляти про повну підтримку уряду Даладье-Бонне»[7, с. 85-86]. Однак, депутати Національних зборів від ФКП 2 вересня одноголосно підтримали та проголосували за військові кредити[363, с. 621], які запросив уряд Е. Даладье. В Бельгії парламентська фракція компартії в заяві від 5 вересня проголосила: «...Ця війна є наслідком всієї завойовницької та загарбницької політики гітлеризму», «...захищаючись від агресії, Польща веде справедливу війну», «комуністи сповнені рішучості активно сприяти захисту країни та підтримувати заходи, що сприятимуть [цьому] захисту». Центральний комітет Комуністичної партії Великобританії (ЦК КПВ), який на той час очолював Г.

Полліт, без погодження з Комінтерном[234, с. 72], посів позицію підтримки військових зусиль країни в боротьбі проти німецького фашизму за одночасної опозиції до уряду Н. Чемберлена – «боротьби на два фронти». У маніфесті компартії, який було опубліковано 2 вересня 1939 р. в газеті «Daily Worker», лінія партії була визначена наступним чином: «По-перше, забезпечити військову перемогу над фашизмом і, по-друге, щоб добитися цього, забезпечити політичну перемогу над Чемберленом та ворогами демократії в нашій країні»[88]. Це дозволяло підтримувати військові зусилля Британії та одночасно продовжувати критикувати уряд[291, с. 262]. ЦК КПВ було повідомлено, що позиція компартії, на думку Комінтерну, правильна, та її потрібно послідовно проводити і далі. Генеральний секретар ЦК Комуністичної партії США Е. Браудер в промові на пленумі ЦК 2-4 вересня 1939 р. закликав до створення «всесвітнього фронту миру демократичних націй»[92, с. 1-2]

5 вересня Г. Димитров у листі А. Жданову повідомив про розробку документу, який має визначити принципову лінію і тактику компартій в умовах нової імперіалістичної війни в Європі. Але даний документ так і не було офіційно опубліковано – після 26 вересня Й. Сталіним, В. Молотовим та А. Ждановим прийнято рішення, що Г. Димитров підготує програмну статтю «Війна та робітничий клас», яка стане свого роду директивою компартіям та замінить розроблений документ. Проте, зіткнувшись з певними складнощами при формуванні нової моделі поведінки, Г. Димитров просив про особисту зустріч з Й. Сталіним задля «їхнього подолання <...> та прийняття вірного рішення»[7, с. 88]. На копії цього листа Г. Димитров 8 вересня зробив помітку: «Розмова з т. Сталіним у присутності тт. Молотова та Жданова відбулася 7.9.39»[331, с. 18]. Під час розмови з Г. Димитровим Й. Сталін заявив, що війна ведеться між двома групами капіталістичних країн (бідні та багаті в розумінні колоній, сировини і т.д.) за переділ світу, за світове панування. «Ми не проти, щоб вони побилися добряче та послабили одне одного. Непогано, якби руками Німеччини було [б] розхитано становище найбагатших капіталістичних країн (особливо Англії). Гітлер, сам цього не розуміючи та не бажаючи, розхитує капіталістичну систему».

До війни протиставлення фашизму демократії справді мало місце. «Під час війни між імперіалістичними державами це вже не вірно. Поділ <...> втратив колишній сенс»[55, с. 115]. Комуністи капіталістичних країн повинні були рішуче виступити проти власних урядів, проти війни. Й. Сталін зайняв різко ворожу позицію стосовно Польщі, охарактеризувавши її як фашистську державу, яка пригнічує українців, білорусів і т.д. «Знищення цієї держави в теперішніх умовах означало би на одну буржуазну фашистську державу менше! Що поганого було би, якби в результаті розгрому Польщі ми розповсюдили соціалістичну систему на нові території та населення»[55, с. 116], [9, с. 132-133], [6, с. 779-781].

Характеризуючи позицію Союзу РСР в цій війні, Й. Сталін зауважив: «Ми можемо маневрувати, підштовхувати одну сторону проти іншої, щоб краще побилися». Визнаючи, що пакт про ненапад в певній мірі допомагає Німеччині, Й. Сталін мав намір зі своєї сторони підштовхувати інших учасників конфлікту. Таким чином, роблячи ставку на затяжну війну між двома групами капіталістичних країн, він відводив для СРСР роль стороннього спостерігача, що пожинає плоди. Щодо комуністичного руху, Й. Сталін рекомендував зняти лозунг єдиного народного фронту. Комуністи капіталістичних країн повинні були рішуче виступити проти власних урядів та війни. Він запропонував підготувати та опублікувати тези Президії ВККІ, сенс яких зводився до наступного: війна ведеться за панування над світом; воюють господарі капіталістичних країн за власні капіталістичні інтереси; ця війна нічого не принесе робітникам, трудящим, окрім страждань та поневірянь[55, с. 116]. Й. Сталін закликав рішуче виступити проти війни та її винуватців, викривати буржуазні уряди країн, які виступили за нейтралітет у себе та підтримували інші держави, які ведуть війну з метою наживи[303, с. 11], [329, с. 33]. Розкриваючи у розмові з Г. Димитровим своє бачення ситуації, Й. Сталін, як вказує французьким історик Ф. Фюре, демонструє себе не просто володарем СРСР, але і володарем Комінтерну, тобто абсолютним володарем, що, як продовжує історик, розкриває «універсальну природу ленінізму»[211, с. 513].

Характеристика Й. Сталіним становища, що склалося, вказувала на необхідність кардинальної зміни орієнтирів для компартій. Відкидалася лінія боротьби на захист демократії, проти фашизму як головної небезпеки та джерела агресії, проголошена на VII Конгресі. Компартіям потрібно спрямувати всі зусилля проти імперіалізму загалом, зняти гасло народного фронту та відмовитися від співпраці з соціал-демократією. Висувалися гасла боротьби проти війни та її винуватців – «національних урядів», гасла знищення капіталістичного рабства, але основна критика була спрямована не проти реального агресора, яким на той час виступала Німеччина, а проти західних демократій і жодного слова не говорилося про завдання боротьби з гітлеризмом. «Замість того, щоб вступити у двобій з фашизмом, активісти в «демократичних» країнах повинні обрати для себе іншу і єдину мішень: власну буржуазію та власний уряд» - підсумовує Ф. Фюре[211, с. 515]. Таким чином, Й. Сталін дав розпорядження Комінтерну та компартіям розвернути фронт боротьби проти демократичних країн Заходу.

Сталінська формула про те, що відмінності між демократичними та фашистськими державами в умовах війни втратили сенс, не враховувала національних інтересів народів, що протистояли фашизму. Війна проти агресора, яким виступала Німеччина, об'єктивно носила антифашистський характер, незалежно від цілей, які переслідували уряди країн, що оголосили їй війну. Сталінські установки розколювали сили, які протидіяли агресору та призвели до ізоляції компартій. Насправді сталінський режим з початком Другої світової війни послідовно виказував підтримку Німеччині, що було логічним, враховуючи договір про ненапад, а також таємний протокол до нього.

Таким чином, 7 вересня, з початком війни в Європі, була сформована нова головна лінія поведінки комуністичних партій. Й. Сталін озвучує нову парадигму відносин між СРСР та країнами Заходу, що призводить до ревізії моделі, якою керувався Комінтерн та компартії протягом другої половини 1930-х рр. Відбулася рецесія моделі, в ході якої рішення, лозунги та співпраця з демократичними урядами та соціал-демократією в рамках рішень VII Конгресу задля забезпечення миру та спокою в Європі відходять у минуле. Зближення СРСР та Третього Рейху

вимагало замовчування крайніх антифашистських поглядів комуністів, які домінували протягом другої половини 1930-х рр.[168, с. 212], що відкинуло антифашизм на другий план. В рамках рецесії моделі кремлівський диктатор намагався сформулювати та прощтовхнути нову пресесію ворога, розвертаючи фронт боротьби не стільки проти війни, скільки проти національних урядів. За вдалим висловом американського дослідника А. Гетті, «гнучка ідеологія могла слугувати для пояснення навіть найкрутіших поворотів в стратегії, тактиці та методах»[123, с. 33], як СРСР, так і Комінтерну та його секцій.

8 вересня компартіям була розіслана директива, складена в дусі вказівок Й. Сталіна[7, с. 88-89], [219, с. 71]. 19 вересня газета «Daily Worker» опублікувала Декларацію Національного Комітету КП США, складену в дусі отриманої з Москви директиви від 8 вересня[93, с. 1]. Окрім Декларації, позиція компартії знайшла своє відображення у памфлетах Е. Браудера, наприклад, «Чия це війна?». Як вказує американський дослідник Р. Мурхаус, посилаючись на памфлети Е. Браудера, Радянський Союз був силою миру, яка зупинила просування нацистів та «врятувала більше половини Польщі», «використала протиріччя між імперіалістами, щоб вони не змогли втілити свої плани пригноблення та війни»[245].

Фактично продиктована Й. Сталіним директива Комінтерну була глибоко помилковою. Вона заперечувала важливу відмінність між фашистськими та демократичними державами, виправдовувала знищення Польщі, спрямовувала комуністів на боротьбу з соціал-демократією, а не з агресором, насамперед Німеччиною, та ставила в надзвичайно складне становище комуністичні партії, які хотіли боротися проти фашизму[329, с. 34]. У своїх спогадах радянський розвідник Л. Треппер зауважив: «Роками керівництво Комінтерну стверджувало, що боротьба проти Гітлера – це демократична боротьба проти варварства. А в світлі радянсько-німецького пакту ця війна раптом стала імперіалістичною»[53, с. 101]. Директива стала текстуальним вираженням рецесії моделі поведінки комуністичних партій в умовах початку Другої світової війни.

Окрім цього, нова лінія Комінтерну була підтверджена рішенням Секретаріату ВККІ від 15 вересня 1939 р. про «національні легіони» - формування з емігрантів різних країн, що брали участь у війні проти Німеччини. Керівництво ВККІ заявило про своє негативне ставлення до добровільного вступу комуністів та революційних елементів до цих формувань[7, с. 95-98]. Дана постанова похитнула рішучість багатьох антифашистів, налаштованих зі зброєю в руках боротися за незалежність Польщі, як вони боролися за Республіку в Іспанії. Під впливом директив секції III Інтернаціоналу змінили свою політичну і тактичну лінії. Приймавши оцінку війни, як імперіалістичної з обох сторін, компартії змушені були змістити основний напрям боротьби на внутрішню реакцію у власних країнах та уряди західних демократій, які боролися проти держав «Осі»[303, с. 12].

Однак дана зміна орієнтирів далася компартіям не легко. У Франції один з лідерів компартії М. Кашен в листі до Л. Блюма від 18 вересня писав: «Що стосується нас, французьких комуністів, ми пов'язані зі своєю країною самим міцними узами <...> ми першими сигналізували про необхідність пожертвувати всім, щоб перемогти гітлерівський нацизм <...> Ми отримуємо наші установки тільки від французького народу». На думку керівництва III Інтернаціоналу, дещо незрозумілою залишалася позиція компартії Бельгії. Компартія Канади зберігала помилкові, на думку Москви, лозунги: «Перетворити імперіалістичну війну на справжню антифашистську народну війну», «Війна за порятунок Польщі» і т.д. Керівництво компартії Британії відстоювало концепцію боротьби на два фронти до кінця жовтня 1939 р. 11 вересня «Daily Worker» опублікувала редакційну статтю під назвою «Зрадити Польщу означає зрадити Британію» [89]. 14 вересня ЦК КПВ випустив памфлет Г. Полліта «Як виграти війну»[90]. 18 вересня “Daily Worker” підтримала введення радянських військ на територію Польщі, охарактеризувавши це як «контрудар проти нацистів»[91]. Для того, щоб змусити змінити політичну лінію компартії Великобританії, 24 вересня з Москви прибув представник КПВ при ВККІ Д. Спрінгхолл з відповідними інструкціями. На пленумі ЦК КПВ 2-3 жовтня 1939 р., незважаючи на протидію найвпливовіших

членів партії, Г. Полліта, Д. Р. Кемпбела та У. Галлахера, війну все ж було охарактеризовано, як імперіалістичну з обох боків[381]. 7 жовтня вийшов маніфест, в якому вона характеризувалася як «битва між імперіалістичними державами за прибуток, колонії та світове панування»[234, с. 74].

20 вересня, за відсутності М. Тореза, який перебував в армії, відбулася нарада частини членів ЦК ФКП. На ній були присутніми лише 15 чоловік, в тому числі Ж. Дюкло, М. Кашен, та лідер комуністичних профспілок Б. Фрашон. Обговорювалося питання про позицію ФКП щодо вступу радянських військ у Польщу. Згідно з інформацією, отриманою М. Торезом, це питання не викликало ніяких труднощів. Навіть М. Кашен, який, за словами генсека ФКП, був пригніченим радянсько-німецьким пактом, виступив на засіданні ЦК, щоб схвалити та пояснити причини введення військ на територію Західної України та Західної Білорусії[329, с. 35]. 22 вересня Е. Фріду (Клеман) була відправлена вимога прийняти необхідні міри для реалізації у Франції та Англії директиви ВККІ[209, с. 282].

Під час візиту Й. фон Ріббентропа до Москви 28 вересня 1939 р. був підписаний радянсько-німецький договір про дружбу та кордон. За секретним протоколом обидві сторони зобов'язувалися не допускати на своїх територіях ніякої польської агітації та уточнили поділ території Польщі та Литви на сфери впливу, де-юре закріплюючи четвертий поділ Польщі[171, с. 148]. В спільній заяві обидві сторони в декларативній формі висловилися про наміри негайного завершення війни[80], [25, с. 122], [19, с. 134-136]. Окрім приєднаних територій, СРСР отримав «трудова армію» в 25-30 тис. полонених або інтернованих польських військових, які працювали в таборах для військовополонених[112, с. 240].

Цей договір призвів до того, що керівництво Комінтерну доповнило політичні директиви компартіям, що поглибили рецесію та внесли нові акценти. Хоча і надалі війна характеризувалася як імперіалістична з обох сторін, відбулася субституція (від англ. *substitution* – заміщення) понять, а відповідно – заміщення об'єктів боротьби: тепер акцент було зроблено на твердженні, що проблема

фашизму стала відігравати другорядну роль, першочерговим є завдання боротьби проти капіталізму та передусім проти режиму буржуазної диктатури, політичної реакції у власній країні. При цьому мова йшла як про країни, які воювали з Німеччиною, так і про країни, які заявили про свій нейтралітет. Окремо підкреслювалося завдання посилити боротьбу проти соціал-демократії, лідерів якої таврували як злісних ворогів Радянського Союзу, які готують проти нього війну.

Заборона французької компартії урядом Е. Даладье 26 вересня 1939 р. призвела до об'єднання депутатів-комуністів у Національних зборах в «робітничо-селянську групу». Радянсько-німецька заява від 28 вересня про прагнення до миру стала поштовхом до заклику, як вказує російський дослідник В. Смірнов[329, с. 37], підписати «справедливий та міцний мир», який депутати-комуністи направили представнику Палати депутатів Е. Еррію. Цей лист викликав арешт депутатів «робітничо-селянської групи». Розпочалася підготовка до відкритого судового процесу на фоні дискредитації та заборони компартії у Франції, яка виступала з гаслами боротьби проти імперіалістичної війни, національної буржуазії та уряду Даладье-Бонне. Як вказує німецький дослідник Б. Байєрляйн, керівництво Комінтерну закликала компартії провести міжнародну кампанію проти «режиму терору» та «концентраційних таборів» у Франції. При цьому, показово, що гітлерівський режим терору не згадувався[9, с. 296]. Після війни процес стане складовою частиною міфологізованої версії історії французького руху Опору[9, с. 301].

28 вересня, як вказує російський історик В. Смірнов, до Франції було надіслано директиву: «Після заборони партії стало більш зрозуміло, що потрібно <...> порвати з політикою священної єдності, викривати дволикість французької буржуазії щодо наче б то антифашистської війни. Це не війна демократії проти фашизму, це імперіалістична, реакційна війна як зі сторони Франції, так і зі сторони Німеччини. Позиція національного захисту є не правильною для французьких комуністів в цій війні. Боротьба проти імперіалістичної війни – це найкращий спосіб захисту життєвих інтересів та майбутнього французького

народу. Питання про фашизм відіграє сьогодні другорядну роль, першочерговим питанням є боротьба проти капіталізму, <...>, проти режиму буржуазної диктатури в усіх її формах, передусім у власній країні. Тактика єдиного та народного фронту більше не може застосовуватися через перехід соціалістів та радикалів до табору війни та імперіалістичної реакції, а також тому, що війна породила нову ситуацію, <...>, глибоку та гостру кризу капіталізму»[29, с. 80-81], [329, с. 36].

У повідомленні Лефорту (Клеману – Е. Фрід) для передачі Г. Полліту, зазначалося: «Позиція англійської партії [щодо] підтримки імперіалістичної війни невірна. Насправді це підтримка Чемберлена. Кожен комуніст повинен боротися під час війни не проти фашистської реакції в чужій країні, а проти реакції у власній країні. Не фашистська Німеччина, що пішла на домовленості з СРСР, є опорою капіталізму, а реакційна антирадянська Англія з її величезною колоніальною імперією. Зараз на порядку дня боротьба не з фашизмом, а з капіталізмом. Тому і тактика антифашистської боротьби зараз не може бути застосована. Повторюючи формулу про антифашистську війну, англійські комуністи допомагають буржуазії заманити робітників на війну. Гасло комуністів всіх воюючих капіталістичних країн – боротьба проти імперіалістичної війни»[29, с. 84], [209, с. 282-284]. Дана директива, на нашу думку, є спробою сформулювати нову прецесію «внутрішнього ворога» та розвернути фронт боротьби комуністів проти вигаданого «внутрішнього ворога», допомагаючи цим самим ворогу реальному.

Нову політичну лінію, продиктовану Кремлем, не одразу прийняли компартії США, Бельгії, Норвегії, Канади та деяких інших держав. В тому числі компартія Італії. Як вказує російський історик Ф. Фірсов, 10 жовтня 1939 р. представники ЦК компартії Італії виступили в Цюріху з маніфестом до трудящих Італії, в якому головним провокатором війни було названо нацистську Німеччину[331, с. 23]. Тому на засіданні 19-20 жовтня Президія ВККІ обговорювала питання «Про позицію і тактику компартій в умовах імперіалістичної війни». В рішеннях підкреслювалася необхідність «надання

системної допомоги компартіям з виправлення допущених помилок та встановленню правильної позиції і тактики компартії щодо війни». Висувалася вимога «зосередити увагу на боротьбі з опортунізмом, який виражається у скочуванні на оборонні позиції, у підтримці легенди про антифашистський характер війни та у відступі перед репресіями буржуазії»[7, с. 141-143]. Як вказує американський дослідник Г. Лівей, протягом двох місяців після вступу в силу пакту Молотова – Ріббентропа, компартія США повернулася до попередньої та більш агресивної політики[242, с. 173]. Свідченням даного переходу до розуміння війни в «сталінському варіанті» слугує цитата з газети «Daily Worker», яка характеризувала війну, як «сімейну сварку двох імперіалізмів, що змагаються між собою» («*a family quarrel of rival imperialisms*»)[94, с. 2]. Остаточному завершенню та закріпленню повороту компартій повинна була сприяти програмна стаття Г. Димитрова «Війна та робітничий клас», над якою генеральний секретар працював у жовтні 1939 р. 17 жовтня генсек Комінтерну надіслав статтю Й. Сталіну з проханням поради в роботі над її текстом.

В процесі роботи над статтею Г. Димитров повинен був враховувати кроки радянського керівництва до подальшого зближення з Берліном. Окрім цього, у жовтні 1939 р. керівництво Рейху розгорнуло демагогічну кампанію заявами про готовність підписати мир та звинуваченнями Англії та Франції у затягуванні конфлікту та не бажанні завершити війну. Ці твердження, очікувано, знайшли розуміння та відгук серед радянського керівництва[303, с. 14-15].

Пронімецькі орієнтації радянського керівництва були виражені в доповіді В. Молотова на засіданні V сесії Верховної Ради СРСР 31 жовтня 1939 р.: «Тепер, якщо говорити про великі держави Європи, Німеччина знаходиться в становищі держави, яка прагне до якомога швидшого закінчення війни та миру, тоді як Англія та Франція, які ще вчора виступали проти агресії, виступають за продовження війни та проти підписання миру. Побоювання втратити світове панування диктують керівним колам Англії та Франції політику розпалювання війни проти Німеччини»[81]. Така оцінка та установки сталінського керівництва в більш повній мірі відобразилися у статті Г. Димитрова «Війна та робітничий клас

капіталістичних країн», яка була перероблена згідно рекомендацій Й. Сталіна та після схвалення зі сторони останнього здана до друку 3 листопада 1939 р. У статті підкреслювався несправедливий імперіалістичний характер війни, зазначалося, що англійські та французькі імперіалісти виступають в ролі самих ревних прибічників продовження та подальшого поширення війни. Г. Димитров повністю підтримав усі зовнішньополітичні акції СРСР, включаючи вступ Червоної армії на території Західної України та Західної Білорусії, укладення договорів про взаємодопомогу з прибалтійськими країнами, а також німецько-радянського договору про дружбу та кордон[62 с. 24-36]. До цього моменту всі секції Комінтерну прийняли стратегічні установки Кремля та у відповідності з ними кардинально змінили свою політичну лінію[303, с. 16].

Взимку 1939-1940 рр. основна увага Комінтерну та Політбюро була прикута до радянсько-фінської війни. Ця подія змусила його керівництво остаточно змістити головний акцент з імперіалістичного характеру війни в цілому, на становище Фінляндії, як жертви політики власного буржуазного уряду, її винуватця, який призвів до війни, а також зацентувати на відповідальності Англії та Франції, як головних винуватців та продовжувачів війни. У зв'язку з цими подіями в оболонці моделі 1939 – 1941 рр. чіткіше окреслюється органічно пов'язана з нею дискурсивна лінія, як складова, що безпосередньо пов'язана з подіями, які передували радянсько – фінській війні 1939-1940 рр.(пакт Молотова-Ріббентропа та таємні протоколи до нього) та участю в імперіалістичній війні Англії та Франції[322, с. 106-107]. Дана лінія, як логічне завершення субституції понять, розпочатої наприкінці вересня 1939 р., завершить формування оболонки моделі, яка функціонуватиме включно до червня 1941 р.

Звертаючись до витоків конфлікту, варто зауважити, що проблема захисту Ленінграду(суч. Санкт-Петербург) та, відповідно, північно-східних кордонів СРСР органічно поєднувалася з необхідністю досягнення з Фінляндією дипломатичних домовленостей, які б гарантували безпеку СРСР в цьому регіоні. Укладення пакту Молотова-Ріббентропа, приєднання території Західної України та Західної Білорусії внаслідок поділу Польщі між Німеччиною та СРСР і

укладення пактів про взаємодопомогу між СРСР та Литвою, Латвією і Естонією восени 1939 р.[142, с. 51-58], [175, с. 33-79], значно покращувало радянські позиції у Східній Європі та дозволяло сподіватися на таке ж успішне вирішення «фінського питання»[176]. Проте, хоча Німеччина визнавала сферу інтересів СРСР у Східній Європі, Москві необхідно було створити більш вагомні гарантії, які б забезпечували дані інтереси в регіоні[104, с. 217-221], [106, с. 57-58].

Щодо плану військових дій проти Фінляндії, як відомо, його було прийнято не після зриву радянсько-фінських переговорів, які велися восени 1939 р., а під час них, 29 листопада[15, с. 53-61]. Як засвідчують радянські та фінські дипломатичні документи, досить прискіпливо досліджені російськими істориками, переговори між Хельсінкі та Москвою восени 1939 р. були ініційовані задля того, щоб війни уникнути[187, с. 113-131], [104, с. 237-261]. Проте найвірогідніше, що саме другий, невдалий, раунд переговорів восени 1939 р. змусив радянське керівництво перейти до більш радикальних методів.

Окрім дипломатичної складової(меморандум уряду СРСР уряду Фінляндії 14 жовтня[292, с. 62-63], [19, с. 185-186], виступ голови Ради Народних Комісарів (РНК) В. Молотова на сесії Верховної Ради СРСР 31 жовтня[65, с. 12-17] та промова 29 листопада[19, с. 344-346]), досить важливу роль, в ідеологічному та інформаційному планах, а саме у виправданні агресії СРСР проти Фінляндії, відіграв Комінтерн. Як вказує російський історик В. Барішніков, найбільш ґрунтовні свідчення по лінії політичної розвідки надходили до Радянського Союзу через ліворадикальну частину фінського суспільства, яку представляла заборонена на території Фінляндії комуністична партія, КПФ. Завдяки фінським комуністам до СРСР надходили досить критичні по відношенню до уряду Фінляндії та «узагальнені» повідомлення[282, с. 26], [195, с. 27], [16, с. 47-48]. Незважаючи на це, зафіксовані прояви негативного відношення частини населення Фінляндії до уряду не означали, що країна знаходиться на межі антиурядових виступів. Проте, напередодні війни в СРСР фільтрувалися та відбиралися повідомлення саме подібного характеру, які перебільшено

відображали соціальні конфлікти та настрої населення, тим самим створюючи однобоку та спотворену картину реальності.

Подібний відбір інформації призводив до дезорієнтації та ідеологізації картини того, що відбувалося. Подібне становище речей можна пояснити вагомим впливом політичного бачення та оцінки ситуації Й. Сталіним, яка ґрунтувалася на твердому переконанні, що у Фінляндії широкими масами трудящих підтримується «класова позиція» Союзу РСР[40, с. 12]. Іншою важливою складовою даного процесу стала міжнародна діяльність III Інтернаціоналу та сформована восени 1939 р. нова дискурсивна модель Комінтерну та комуністичного руху у зв'язку зі зміною міжнародної ситуації, радянської зовнішньополітичної лінії та початком Другої світової війни. Нова модель формувалася в умовах розпочатої війни, під пильним наглядом ВКП(б) та особисто Й. Сталіна. Складені в дусі нової моделі, повідомлення Комінтерну повинні були співпадати з політичним баченням Й. Сталіним тогочасної ситуації.

У директивах Комінтерну КПФ напередодні конфлікту підкреслювалося, що «гасло «захисту вітчизни»<...>буржуазія насамперед використовує проти Радянського Союзу». В підсумку комуністи мали вести боротьбу проти «національної єдності», згуртування довкола політики уряду[7, с. 166], [20, с. 292], що вважалось цілком «реальною справою». 26 жовтня керівник КПФ А. Туомінен відправив до Москви листа, в якому зазначав, що у Фінляндії «становище щодня стає для нас [комуністів] все більш вигідним»[20, с. 292-295]. Свідчення подібного характеру, які спотворено представляли ситуацію в країні, постійно отримували Й. Сталін. Подібного роду документом є доповідна записка, направлена народним комісаром внутрішніх справ Л. Берією на ім'я Й. Сталіна[192, с. 178]. Подібні директиви та повідомлення, які надходили в Москву, лише підігрівали «реальність» прецесії «внутрішнього ворога» у Фінляндії та ще більше спотворювали реальну картину, яка мала місце у фінському суспільстві та політикумі напередодні війни.

Інформація, яку отримували компартії через Службу зв'язку Комінтерну була далекою від реальності. Проте незважаючи на це, керівництво Комінтерну та

СРСР в цілому, приймало бажане за дійсне[301, с. 29], що тільки сприяло посиленню суб'єктивного фактору в оцінці політичної та військової ситуації керівництвом Радянського Союзу. Тим не менше, як вказує В. Баришніков, це не заважало, маючи у своєму розпорядженні досить однобоку та упереджену інформацію, приймати серйозні, та іноді, поспішні рішення керівництвом Комінтерну та СРСР. Прикладом може слугувати ідея створення «народного уряду Фінляндії», яка не могла виникнути без відповідного опрацювання даного питання особисто Й. Сталіним[105, с. 58-91].

Щодо проблеми радянсько-фінської війни, варто зазначити, що намагаючись прикрити свою агресію риторикою про «допомогу» фінському народу, який виступив проти «буржуазного уряду в Хельсінкі», 1 грудня 1939 р. у прикордонному містечку Теріокі було створено маріонетковий «уряд» Демократичної Республіки Фінляндія(ДРФ)[50]. Наступного дня була підписана угода про дружбу та взаємодопомогу між СРСР та «урядом» ДРФ[246, с. 51-53], [220, с. 208]. Таким чином, радянський уряд дав чіткий сигнал, що не веде війну з фінським народом, а лише допомагає «народному урядові» у війні з «фінською буржуазією». Проте всі розуміли істинні причини цієї агресії[184, с. 32-33].

Окремо варто зауважити щодо мотивів, які переслідував Й. Сталін, розпочинаючи війну з Фінляндією. Як припускає американський історик, дипломат Д. Кеннан, впевненість, що основну увагу Британії та Німеччини буде сконцентровано на західному театрі військових дій, а не у Фінляндії, що СРСР залишиться поза межами європейської війни, дозволила Й. Сталіну розпочати війну[115, с. 79].

Прем'єр-міністром «уряду» ДРФ в грудні 1939 р. став член Президії ВККІ О. Куусінен, який напередодні радянсько-фінської війни, у листопаді 1939 р., дванадцять разів відвідав робочий кабінет Й. Сталіна, іноді по декілька разів на день[318, с. 57-60]. Решта членів уряду були комуністами-емігрантами, в більшості майже невідомі в Фінляндії. Варто вказати, що Г. Димитров та О. Куусінен взяли найактивнішу участь у формуванні списку членів «Народного уряду», а також у підготовці його декларації[301, с. 30]. На міжнародній арені

уряд О. Куусінена не сприймали серйозно. Його не визнала жодна держава, окрім Союзу РСР. Фінські комуністи не підтримали ні «уряд ДРФ», ні О. Куусінена[251, с. 58]. Його поява спричинила до посилення фінського опору та зміцнила національну єдність фінів[229, с. 190]. «Теріоцький уряд» переконав фінів у тому, що війна ведеться не за незначні зміни державного кордону, а за незалежність цілої держави та її демократичну політичну систему.

Питання щодо мотивів, на користь створення уряду О. Куусінена, досі не має однозначного пояснення. Як вказує фінський історик О. Вехвіляйнен, рішення заснувати «Народний уряд» з самого початку належало Й. Сталіну і загалом інтерпретувалось як спроба Радянського Союзу легітимізувати свій напад на Фінляндію в очах радянських громадян[117, с. 60-61]. Окрім цього, у О. Куусінена, як потенційного голови «уряду», був конкурент – лідер КПФ А. Туомінен. Проте останній, як вказує російський історик Ф. Фірсов, в середині листопада 1939 р. отримавши шифровку від Г. Димитрова з вимогою прибути до Москви[333], відмовився це робити.

Для того, щоб популяризувати новий «уряд» Фінляндії, 4 грудня Комінтерн розіслав компартіям складену Г. Димитровим директиву з вказівкою організувати енергійну кампанію солідарності з новоутвореною ДРФ, публікувати заяви та резолюції зборів, організацій, окремих активістів на підтримку республіки, направляти привітання «на адресу фінського народного уряду та Червоної Армії, які підкреслюють її визвольну місію»[7, с. 201-202]. В Стокгольм генеральному секретарю компартії Швеції С. Ліндеруту та компартії Фінляндії А. Туомінену була відправлена директива, в якій вказувалося: прийняти всі необхідні заходи задля широкої популяризації документів «уряду» та компартії, а також промови В. Молотова та радянсько-фінського договору, виступати проти кампанії цькування зі сторони буржуазної преси[20, с. 295-297]. Аналогічну директиву відправили в Нідерланди та Бельгію, де було створено зусиллями емісара Комінтерну при ФКП Е. Фріда, запасний центр зв'язку з Францією.

У наступній директиві особливий наголос робився на завданні паралізувати «антирадянське» цькування, роз'яснювати та популяризувати політику

Радянського Союзу, рішуче виступати проти розпалювачів війни, нещадно викривати контрреволюційні плани англійських і французьких імперіалістів та їхніх соціал-демократичних прислужників, вести боротьбу проти них»[7, с. 204], [29, с. 130-131]. Проте це не дало очікуваного ефекту.

7 грудня 1939 р. відбулося засідання Секретаріату ВККІ, присвячене фінському питанню. Заслухавши інформацію керівника відділу друку Б. Геміндера про реакцію світової громадськості на радянсько-фінську війну та виступи представників провідних партій при ВККІ, Секретаріат схвалив рішення розпочати кампанію солідарності з ДРФ та її «урядом». Постанова зобов'язувала приділяти якомога більшу увагу кампанії, а також виробленню для відповідних країн необхідних заходів задля популяризації програмної декларації «уряду» ДРФ, договору та Маніфесту ЦК КПФ[20, с. 297-298]. Однак, успіхи кампанії «були нікчемними»[301, с. 31], що змусило Секретаріат ВККІ 11 грудня направити компартіям більш категоричну директиву[20, с. 298], що тільки посилювало дискредитацію компартій в європейському політикумі.

Варто зауважити, що напад СРСР на Фінляндію викликав, особливо серед скандинавських країн, сильний рух на підтримку країни, яка стала жертвою непровокованої агресії. В результаті цього нападу, СРСР виключили з Ліги Націй, виникла загроза створення коаліції проти Союзу РСР. Комінтерн, в даній ситуації намагався через компартії послабити зростання антирадянських настроїв в Європі, часто зображаючи це, як маскування планів підготовки війни проти СРСР. Один із кроків, які зробив Комінтерн – заклик розвернути боротьбу за нейтралітет Швеції та проти надання допомоги К. Маннергейму. Комінтерн не обмежувався висловленням солідарності з діями Червоної армії. Як вказує Ф. Фірсов, у своїх директивах він вимагав завадити наданню допомоги Фінляндії[209, с. 295-296].

Намагаючись не допустити цього з боку Британії та Франції, Комуністичний Інтернаціонал за рекомендаціями сталінського керівництва, посилював роботу з підриву позицій Британської імперії та нападки на правлячі кола Франції, продовжуючи покладати на них відповідальність за продовження «імперіалістичної» війни та за її розв'язання. «Англія та Франція стали

агресорами: вони розв'язали війну проти Німеччини та намагаються розширити фронт війни, щоб перетворити її у війну проти Радянського Союзу» – вказувалося у директиві австрійській компартії[301, с. 33].

Варто зауважити, що протягом всієї війни керівництво Комінтерну не мало чіткого уявлення щодо позиції А. Туомінена та становища фінської компартії в умовах війни, що відображено в документі «Про роботу Комуністичної партії Фінляндії в останні місяці»[20, с. 313-318] – в ході та після війни все ще не вдавалося отримати інформації щодо роботи КПФ, оскільки зв'язок з партійним центром не було налагоджено, а вірні Комінтерну люди, які намагалися потрапити до Швеції, не отримали візи.

Наростання невдоволення зі сторони Англії та Франції діями СРСР та можливість їхнього втручання у конфлікт на стороні Фінляндії, побоювання за радянські військові гарнізони в Прибалтиці[156, с. 171], а також невдалий хід військової кампанії змусили СРСР прийняти відповідні дії та піти на підписання мирного договору з легітимним урядом Фінляндії, перед цим розпустивши «Народний уряд» О. Куусінена. Щоб нейтралізувати вплив війни, яка серйозно зашкодила іміджу СРСР на міжнародній арені, Секретаріат ВККІ приклав максимум зусиль з підготовки відповідних директив, тез, статей для журналу «Комуністичний Інтернаціонал» та інших видань, усної та письмової агітації тощо. В директивах, розісланих 18 березня 1940 р., в котре пропонувалося організувати широку кампанію, представити договір, як «нову перемогу миролюбної політики СРСР», рішуче викривати антирадянську пропаганду. Висувалося завдання протидіяти спробам англо-французьких «імперіалістів» «втягнути Скандинавію у війну та розпочати світову війну», а також планам створення військового союзу Фінляндії, Швеції та Норвегії[20, с. 298-307]. В подібному дусі Комінтерн орієнтував робітничий клас капіталістичних країн на боротьбу проти імперіалістичної війни, за припинення кровопролиття. Фактично, це означало протидію військовим зусиллям Франції та Британії, підтримку демагогічної кампанії нацистського керівництва, сприяння фашистським

агресорам. Подібні установки визначали зміст директив Комінтерну компартіям в останні місяці 1939 – перші місяці 1940 р.

Не менш важливою є характеристика конфлікту та позиція генсека КПФ А. Туомінена, яка відображена у його листі Г. Димитрову від 16 червня 1940 р. Виступаючи з різкою критикою конфлікту, лідер КПФ, відмежовуючись від Комінтерну та СРСР, доходить до порівняння Й. Сталіна з А. Гітлером в контексті Австрії, Чехословаччини та Польщі, що є досить показовим[20, с. 309-310].

Під час та по закінченні радянсько-фінської війни особливу увагу Політбюро та Секретаріат ВККІ наприкінці 1939 – навесні 1940 р. зосереджував навколо демагогічної кампанії протидії Франції та Британії, уряди яких оголошувалися основними винуватцями та продовжувачами війни в Європі. Паралельно цьому процесу, погіршувалося становище КПН, яку Комінтерн своїми директивами поставив у досить складне та компрометуюче становище.

Суттєво викривлені оцінки політичного становища КПН містилися у складеній Комінтерном 30 грудня 1939 р. «Політичній платформі КП Німеччини». Головним завданням висувалася необхідність «укріплення та поглиблення дружби з Радянським Союзом»[7, с. 224]. Головний акцент у своїй роботі КПН мала перенести «на зрив воєнних планів англійського та французького імперіалізму та знищення ворогів німецького народу, які бажають в Німеччині зірвати німецько-радянський пакт дружби, підтримати англо-французький план війни проти німецького народу та приректи народ Німеччини на грандіозну катастрофу, якою була б війна з великим радянським народом»[7, с. 219]. Створюючи хибне уявлення щодо розташування політичних сил в Німеччині, автори документу продовжували: «На противагу фронту пануючого режиму, що уклав договір про дружбу з Радянським Союзом, але такого, який не спроможний гарантувати послідовної дружби з СРСР, виникає другий фронт, що складається з певних кіл німецької буржуазії та частини католицьких та соціал-демократичних керівників». У документі зазначалося, що цей «фронт спрямований безпосередньо проти пакту та проти дружби з Радянським Союзом, на служіння англо-французькому військовому блоку, виступаючи проти німецького народу та Радянського

Союзу»[7, с. 218-226], [34, с. 1584-1592]. Таким чином, вказуючи на потенційну неспроможність керівництва Рейху «гарантувати послідовної дружби з СРСР», німецьким комуністам натякали на необхідність створення більш надійного «фронту», який би гарантував та поглибив дружбу з СРСР; орієнтації спрямувати основний удар проти тих соціально-політичних груп Німеччини, котрі в тій чи іншій мірі орієнтувалися на англо-французький блок, а не проти нацистського режиму та фашистських агресорів в цілому. Звідси витікали ті політичні завдання, які ставилися перед компартією: «Організація боротьби за припинення війни, поглиблення дружби з Радянським Союзом, зрив військового плану англійських та французьких імперіалістів, укріплення політичної та організаційної потуги робітничих мас в Німеччині»[7, с. 220].

В документах Комінтерну лише натяком згадувалося про боротьбу проти національного пригнічення австрійського, чеського та словацького народів. Передусім велася мова про спільну боротьбу пролетаріату цих народів проти імперіалізму та капіталізму, але практично нічого не говорилося щодо протидії агресорам, які перекроювали карту Європи. Ігноруючи факти вказувалося, що «заходи з германізації та пограбування народів в анексованих країнах <...> тільки ллють воду на млин войовничої агресії англійського та французького імперіалізму»[7, с. 222]. Документ був просякнутий турботою про збереження миру та дружби з СРСР. Це призводило до дезорієнтації в середовищі німецьких комуністів, а сприятливий для Німеччини нейтралітет Радянського Союзу, посилення взаємодії та співпраці сталінського керівництва з нацистами все більше впливали та відображалися на позиціях Комінтерну.

В перші місяці 1940 р. лідери Комінтерну ще наполегливіше виступали проти політики Британії та Франції. Так, в директивах ВККІ компартії Нідерландів від 27 січня вказувалося: «... Англійський (та пов'язаний з ними французький) імперіалізм став агресором та головним розпалювачем війни, і проти нього, як такого, робітничий клас всіх країн повинен боротися найрішучішим способом». В цьому ж документі дана орієнтація на викриття «цинічних військових намірів англо-французьких імперіалістів по відношенню до

Голландії»[7, с. 248-250]. Лінія Комінтерну на протидію англо-французькому союзу проглядається в директивах компартії Австрії, прийнятих Секретаріатом ВККІ 31 січня 1940 р. «Після укладення німецько-радянського пакту та виникнення імперіалістичної війни міжнародна ситуація корінним чином змінилася. Укладення пакту зруйнувало плани англійських імперіалістів, які зводилися до того, щоб втягнути Німеччину та СРСР у війну. Англія та Франція стали агресорами: вони розв'язали війну з Німеччиною та намагаються розширити військовий фронт задля того, щоб перетворити розпочату ними війну в антирадянську війну»[7, с. 252-257]. У проекті директиви компартії Чехословаччини від 28 лютого К. Готвальд вказував: «Ми дотримуємося однієї з німецьким пролетаріатом лінії, спрямованої проти західного імперіалізму як агресора»[7, с. 277-280]. Подібні установки визначали зміст пропозицій комуністичним партіям скандинавських країн, розроблених на початку березня 1940 р. Перед ними ставилося завдання «систематично викривати легенду про антифашистський характер війни зі сторони Англії та Франції, легенду, за допомогою якої буржуазія та соціал-демократичні партії в скандинавських країнах обманюють народні маси, щоб приховати імперіалістичний характер війни та свою підтримку англо-французького військового табору»[7, с. 286-297]. Таким чином, комуністичні партії отримали з Кремля заклик протидіяти військовим зусиллям Британії та Франції.

Паралельно з цим, Секретаріат ВККІ вимушений був приділити окрему увагу роботі підпільної компартії Чехословаччини (КПЧ), яка після проголошення маріонеткової держави Словаччина під протекторатом Німеччини і Протекторату Богемія та Моравія відчувала труднощі з визначенням подальшої лінії політичної роботи. Лінія Комінтерну щодо КПЧ, як зазначає німецький історик Б. Байерляйн, зазнає змін. Гасла про вільну Чехословаччину замінюються гаслами права на самовизначення для чехів та словаків окремо, а також «повного суверенітету» для «теперішньої» словацької держави, що означало визнання штучно створеної, за сприяння Німеччини, словацької державності[9, с. 301]. На основі документів, опублікованих Б. Байерляйном є можливість відтворити нову політичну лінію, яку

Комінтерн «рекомендував» компартії Чехословаччини взимку – навесні 1940 р. Відповідаючи на шифрограму, надіслану з Праги 26 січня 1940 р., функціонерам КПЧ пояснили зміну курсу Комінтерну. У шифрограмі від 13 березня функціонери Комінтерну вказували, що «під лозунгом «відновлення Чехословаччини» приховують імперіалістичні та антирадянські плани». Дану тезу можна розглядати як причину зміни поглядів, а відповідно і лозунгів КПЧ. Далі висувалися вимоги боротьби «за відновлення національної та політичної незалежності для чехів». Для словаків – «за повний суверенітет теперішньої словацької держави». В шифрограмі від 15 березня де-факто визнається незалежність Словаччини та необхідність її самостійної політики[9, с. 302-303].

Проте, основну увагу керівництво Комінтерну приділяло ситуації в Європі, яка навесні 1940 р. зазнавала динамічних та кардинальних змін. Однак в нових умовах не відбулося переглягу основ функціонуючої моделі. Війна як і раніше оцінювалася як імперіалістична, несправедлива з обох сторін з акцентом основної небезпеки з боку англо-французької коаліції.

У зв'язку зі вступом німецьких військ на територію Данії Секретаріат ВККІ 10 квітня 1940 р. направив компартії Данії наступну директиву: «Англо-французька агресивна імперіалістична політика війни в Скандинавії викликала імперіалістичні дії у відповідь зі сторони Німеччини. Головними винуватцями є розпалювачі війни в Лондоні, Парижі та їхні агенти в II Інтернаціоналі. В тій же мірі несуть відповідальність уряди Скандинавії, які потурали розгортанню імперіалістичної війни та підтримці військових приготувань проти Радянського Союзу»[7, с. 331]. Керівництво Комінтерну орієнтувало комуністів на проведення протестів проти зайняття німецькими військами Данії, спроби нав'язати скандинавським народам німецьке панування. Комуністи повинні були відстоювати життєвоважливі інтереси та незалежність народу, виступати за відновлення його свободи. Поряд з цим Комінтерн закликав не допустити використання Скандинавії в цілях англійського імперіалізму та поширення війни на території скандинавських країн. Подібні директиви стали відображенням помилкової оцінки війни як імперіалістичної з обох сторін. Окрім цього,

директиви проливають світло на позицію радянського керівництва по відношенню до Третього Рейху. 9 квітня 1940 р. посол Німеччини в СРСР Ф. фон Шуленбург поінформував В. Молотова стосовно німецької акції по відношенню до Данії та Норвегії, зображаючи її як вимушений контрзахід проти неминучого удару англо-французької коаліції по узбережжю цих держав. У відповідь В. Молотов висловив розуміння радянським урядом того, що Німеччина була змушена прийняти подібні заходи. Англійці, без сумніву, зайшли занадто далеко, не рахуються з правами нейтральних країн. На завершення В. Молотов додав: «Ми бажаємо Німеччині повної перемоги в її оборонних заходах»[24, с. 45].

Пронімецький нейтралітет СРСР ускладнював становище КПН. Наприкінці травня 1940 р., коли німецькі війська розпочали агресію на Заході, в Комінтерні було складено документ – «Німецькі комуністи про останні події». В документі підкреслювалося, що «імперіалісти обох таборів намагаються отримати військові переваги та відвоювати вигідні стратегічні позиції»[7, с. 347-352]. В документі немає жодної згадки про нацистський чи фашистський режим в Німеччині та щодо тієї загрози, яка нависла над усіма народами Європи. Можна припустити, що подібне замовчування ініціатора агресії зі сторони СРСР впливало з прагматичних розрахунків сталінського керівництва, яке прагнуло використати ситуацію, що склалася, у власних інтересах при збереженні та потенційному розширенні співпраці між двома тоталітарними режимами. Що стосується німецьких комуністів, не зважаючи на засудження ними німецької окупації східноєвропейських держав, у документі зазначалося, що вони не виявили жодного супротиву планам завоювання Європи та продовжували спроби перейти на напівлегальне чи навіть легальне становище на території Третього Рейху[29, с. 211], як вказує Б. Байерляйн[9, с. 243], розпочаті з прийняттям «політичної платформи КП Німеччини» 30 грудня 1939 р.

На противагу даному документу, керівництвом Комінтерну після розгрому Франції та укладення італо-французького перемир'я була підготована «Декларація КП Італії». Тон та характер декларації суттєво відрізнявся від документу, підготовленого Комінтерном для КПН. Для даного документу

характерною є різка термінологія, така як «фашистська плутократія», «фашистська кліка». Щоправда, прямо завдання скинення режиму Б. Муссоліні перед комуністами Італії не ставилося, однак загальна антифашистська спрямованість декларації не викликає сумнівів[7, с. 376-384]. Викриваючи нові злочини італійський чорносорочечників, автори документу проявили певну делікатність, говорячи про старшого партнера фашистської Італії – Німеччину. Д. Мануїльський, який займався редагуванням документу виправив початкове «німецькі завоювники» на «німецькі імперіалісти»[7, с. 376], що пом'якшило тон документу по відношенню до нацистської Німеччини.

Таким чином, від підписання пакту Молотова – Ріббентропа, який став несподіванкою для Комінтерну та комуністичних партій, а таємні протоколи до нього залишилися невідомими для керівництва міжнародного комуністичного руху, до виступу В. Молотова на V сесії Верховної Ради СРСР та публікації статті Г. Димитрова «Війна та робітничий клас» у листопадовому номері журналу «Комуністичний Інтернаціонал», яка стала свого роду директивою для секцій Комінтерну(серпень – листопад 1939 р.), вдалося відносно успішно провести експеримент з «реcesії моделі» та субституції понять не тільки у Комінтерні, але і в національних компартіях. Відхід від положень VII Конгресу мав суперечливі наслідки для міжнародного комуністичного руху – компартії повинні були перейти на нелегальне становище або зазнали утисків з боку національних урядів, змушені слідувати та виправдовувати суперечливі в своїй основі вектори зовнішньополітичного курсу Кремля. Заперечення різниці між демократичними та фашистськими режимами, ігнорування національних інтересів окремих країн у війні з Німеччиною зробило комуністів вигнанцями у власних країнах. Посівши позицію спостерігача в конфлікті між Німеччиною та західними демократіями, насамперед між Францією та Британією, визначаючи агресором демократичні країни, які відмовлялися підписати мир з Німеччиною та сподіваючись на затяжний конфлікт, сталінське Політбюро грало на руку Німеччині. Проведений в три етапи (23 серпня, 8 вересня та 28 вересня)[321, с. 119] реcesивний поворот, який став проявом підтримки та чіткого слідування зовнішньополітичного курсу

Кремля, закріплений промовою В. Молотова 31 жовтня 1939 р., змінив дискурсивну модель Комінтерну та політику комуністів у відношенні національних урядів.

Подальший конфлікт з Фінляндією посилив дискурсивну лінію в рамках існуючої моделі, поєднуючи в собі як рецесивну(буквально – відступ від попередньої політики та частковий перехід до характеристики демократичних урядів та соціал-демократії у термінах VI Конгресу), так і прецесивну(перекладання провини за розв'язання світової війни на уряди Англії та Франції та вказівки комуністичним партіям розвернути внутрішній фронт боротьби проти національних урядів, таким чином, роблячи спробу створити прецесію симулякра «внутрішнього ворога», буквально – те, чого немає) складові, де особливий наголос робився на «імперіалістичній політиці Англії та Франції», проводилася лінія на послаблення антирадянських настроїв, породжених конфліктом та відстоювалася теза про непричетність СРСР до розв'язання конфлікту, його роль як держави, що виступила на захист своєї території та прийшла на допомогу «трудоному народу Фінляндії» у його боротьбі проти власної буржуазії.

Подальше продовження демагогічної кампанії проти Англії та Франції, як головних винуватців та продовжувачів війни, прони́мецький нейтралітет СРСР, а також суперечлива внутрішньополітична лінія компартій Німеччини та Чехословаччини ставили Комінтерн та компартії у все складніше становище на фоні швидкої зміни міжнародної ситуації навесні 1940 р.

3.2 Діяльність Комінтерну в умовах розгортання агресії в Європі (травень 1940 – червень 1941 р.).

З травня 1940 р. в позиціях Комінтерну з'являються нові нюанси та акценти, пов'язані, в першу чергу, з реакцією радянського керівництва на неочікувано швидко поразку Франції та посилення позицій Німеччини в Європі, а також з потребами комуністичного руху. В першу чергу йшла мова про завдання компартій країн, окупованих Третім Рейхом. В Секретаріаті ВККІ посилюється

орієнтація на спротив та протидію агресивним планам Німеччини та Італії в Європі, натяки на яку прослідковуються в директиві компартії Данії від 9 квітня 1940 р.[7, с. 331]. Не зважаючи на появу досить обережних закликів до опору німецьким військам, комуністичні партії та Комінтерн все ще продовжували повторювати формули, покладені в основу нової моделі восени 1939 р.

8 червня 1940 р. Секретаріат ВККІ затвердив директиви компартії Нідерландів[7, с. 356-357]. В них відображено та сконцентровано стратегічні установки керівництва Комінтерну не тільки нідерландській компартії, а і компартіям окупованих країн Західної Європи. Передбачалося укріплення позицій компартії та проведення нею самостійної політичної лінії, тобто відмова від підтримки обох воюючих сторін – як уряду Нідерландів, так німецької окупаційної влади. Головний акцент полягав у боротьбі за життєві інтереси трудящих в соціальній, економічній та політичній сферах. Висувалася вимога відновлення незалежності Нідерландів, хоча дана теза не була пріоритетною. В якості інструментів боротьби пропонувалися «єдиний та народний фронт знизу»[7, с. 356].

У своїх директивах Секретаріат ВККІ вказував на необхідність поєднання легальних та нелегальних методів діяльності комуністів. При цьому, як вказує Н. Лебедева, посилаючись на відповідну директиву ВККІ, робилося уточнення: «В легальних виступах уникати всього, що може тлумачитися, як солідарність з окупантами»[303, с. 27]. Тим не менше, як вказують російські історики О. Дмитрієв та К. Ширина, в липневому номері теоретичного журналу голландської компартії «Politiek en Cultuur» була опублікована редакторська стаття, що містила заклик до населення Нідерландів «зберігати коректне ставлення до німецьких військ», тобто до окупаційної адміністрації[290, с. 125-126].

Наприкінці весни 1940 р. центральною проблемою для керівництва Комінтерну стала проблема вироблення нового політичного курсу ФКП після нападу Німеччини на Францію 10 травня 1940 р. Потрібно було досягнути ситуацію, що склалася після капітуляції Франції та падіння Третьої республіки, встановлення в неокупованій зоні режиму Віші. Першим кроком став маніфест

«Ми звинувачуємо». Основну редакцію тексту за авторством А. Марті та М. Тореза було завершено 21 травня. Проте після цього текст піддавався певним правкам.

Як вказували автори маніфесту, «Ми звинувачуємо французьку буржуазію в тому, що вона принесла в жертву інтереси нашого народу, життя мільйонів французьких робітників та селян заради збереження своїх капіталістичних привілеїв та <...> панування над колоніальними рабами». Уряд Даладье-Бонне та лідерів соціалістів (Л. Блюм, Л. Жуо) звинувачували в трагічних випробуваннях, що випали на долю французького народу. На думку авторів маніфесту, тільки народ Франції, очолюваний комуністами, покликаний «нав'язати свою волю, взяти свою долю у власні руки»; тільки в цьому випадку можна уникнути неминучої кривавої катастрофи. Новим в документі стало зображення поразки Франції, як національної трагедії[7, с. 344-347]. Тема відповідальності урядових кіл країни за те, що сталося, була розвинута в наступному документі, Декларації ФКП, чорновий варіант якої було підготовано 10 червня 1940 р. В цей день Г. Димитров та Д. Мануїльський надіслали текст декларації Й. Сталіну з проханням поради. Вони вказували, що вторгнення німецької армії у Францію не змінює імперіалістичного характеру війни, яку веде англо-французький блок, оскільки при владі в цих країнах залишається буржуазія, яка переслідує власні цілі та продовжує пригнічувати підкорені колоніальні народи. Г. Димитров та Д. Мануїльський наступним чином визначили спрямованість документу: «Цією декларацією французька компартія прагне завадити буржуазії перекласти на комуністів відповідальність за свою провальну політику, направити проти буржуазії та її соціал-демократичної агентури невдоволення та злість робітників, селян та солдат, сприяти об'єднанню робітничого класу та народних мас навколо комуністичної партії»[7, с. 357-359]. Війна, у відповідності до основних положень моделі, характеризувалася як імперіалістична зі сторони Франції (на початку червня 1940 р.), а основна критика спрямовувалася проти французької буржуазії та соціал-демократії, а не проти агресора – нацистської Німеччини. Підготовлена декларація була затверджена Комінтерном 19 червня 1940 р., але у зв'язку зі

швидкою зміною військово-політичної ситуації(14 червня війська Вермахту зайняли Париж) Секретаріат ВККІ на наступний день, 15 червня, прийняв рішення «доручити французьким товаришам на основі обміну думками в Секретаріаті переробити декларацію у відповідності з новою ситуацією».

16 червня 1940 р. генеральний секретар Комінтерну надіслав Й. Сталіну, В. Молотову та А. Жданову новий текст Декларації ФКП, перероблений з урахуванням зауважень А. Жданова[7, с. 357-358]. В ньому ФКП наголошувала на «банкрутстві французької буржуазії, її режиму, її розбещених політиків, бездарних генералів, банкрутстві повному – очевидному»[7, с. 366-367]. Вони, буржуазія, звинувачувалися в нехтуванні національними інтересами та в зраді незалежності країни; підкреслювалося, що наразі комуністи виступають прихильниками рішучого захисту проти іноземного вторгнення та звертаються до армії, робітників, селянства та народних мас із закликом прикласти якомога більше зусиль, щоб дати відсіч німецьким військам, забезпечити незалежність та цілісність держави[7, с. 366]. Підготований текст знову перероблявся відповідно до отриманим з Кремля зауважень. В результаті, декларація була скорочена, а конкретні вимоги ФКП вирізані.

Як вказує французький історик С. Куртуа, 19 червня Секретаріат ВККІ затвердив остаточний текст декларація, після чого його було опубліковано закордоном[233, с. 536-540], [351, с. 69-73]. Таким чином, в позиціях Секретаріату ВККІ та московського керівництва ФКП відбулися досить важливі зрушення. Завдання розширення впливу компартії в країні безпосередньо пов'язувалося з боротьбою проти захоплення Франції іноземними військами. Використовуючи лозунг захисту національних інтересів, комуністи прагнули об'єднати робітничий клас та всіх трудящих. Проте разом з тим, пріоритетом залишалось викриття «зрадницької» французької буржуазії та лідерів соціалістів.

Прагнення об'єднати навколо комуністичної партії робітничий клас, не полишаючи атак проти національної буржуазії та соціал-демократії підтверджується у записці Д. Мануїльського Г. Димитрову від 19 червня 1940 р.: «Справа йде до капітуляції Франції та, можливо, до миру з Англією. Я вважаю,

що французам(Морісу, Андре, Реймону та Дюпюї) тут [в Москві – *Авт.*] сидіти немає чого; їм потрібно негайно їхати до країни, щоб піднімати народ проти зрадницької буржуазії»[7, с. 370]. Досить показово, що на перший план висувалася пропозиція «піднімати народ проти зрадницької буржуазії», обходячи увагою німецькі війська, що стрімко просувалися територією Франції у червні 1940 р.

Разом з тим абсолютно незрозуміло, як взагалі можна було «піднімати народ» в умовах окупації значної частини країни німецькими військами. Проте, як не дивно, ідея негайно відправити всіх діячів ФКП, які знаходилися в СРСР, до Франції, досить серйозно обговорювалася в Москві. Про це свідчать замітки М. Тореза в записній книжці, наведені французькими істориками Ф. Крем'є та Ж. Естаже: «20 червня – С. (а потім М.) піднімають питання про від'їзд всіх до Франції»[153, с. 305]. М. – це Д. Мануїльський, який залучив до переговорів з французами Степанова, псевдонім С. Мінева, колишнього емісара Комінтерну в Іспанії. В кінці 1920-х рр. С. Мінев працював в особистому секретаріаті Й. Сталіна, а в період війни займався французькими справами. Щоправда, цією бесідою справа, здається, і закінчилася, тому що не виявлено документів, які б свідчили про подальший розвиток даної ініціативи.

Декларація ФКП від 19 червня 1940 р. була дещо розгорнута та конкретизована в директиві керівництва Комінтерну ЦК ФКП від 22 червня 1940 р. У директиві в черговий раз підкреслювалось повне банкрутство французькою буржуазії та соціалістів; пропонувалося викривати зраду буржуазії, правлячих політичних партій та діячів, що знаходяться при владі, з метою повністю позбавити їх залишків довіри з боку народу. Необхідно було пояснити, що тільки робітничий клас під керівництвом комуністичної партії може добитися об'єднання нації в потужний фронт, здатний «боротися проти іноземного ярма за дійсно вільну та незалежну Францію»[7, с. 371-373].

Директива від 22 червня 1940 р. визначала для компартії досить чітку лінію: відновлення та посилення партійної структури, створення навколо неї комітетів із захисту життєвих інтересів трудящих, опір грабіжницьким акціям німецької армії,

дискредитація французької буржуазії та урядових кіл, формування широкого фронту боротьби за свободу та незалежність Франції. «За будь-який умов комуністи повинні залишатися з народом та завжди перебувати в перших рядах визвольного руху»[7, с. 371-372]. Особливе місце відводилося газетам: «Використовувати найменшу сприятливу можливість для випуску профспілкових, місцевих газет, за можливості – «L'Humanité», слідкуючи за тим, щоб ці газети залишалися на позиціях захисту соціальних та національних інтересів народу та в жодній мірі не справляли враження солідарності із загарбниками чи їхнього схвалення»[7, с. 372-373].

Відповідно до вказівок з Москви французькі комуністи спробували відновити легальне видання забороненої з 1939 р. газети «L'Humanité».

Як тільки німецькі війська ввійшли в Париж, 14 червня, нелегальну присутність комуністів у місті доручили підтримувати Ж. Катела та Г. Пері. Як вказує французький історик С. Куртуа, того ж дня Ж. Катела спромігся нелегально видати №54 газети «L'Humanité», що починався рядками «Інтернаціоналу»: «*Позбудеться ярма тяжкого / Сама сім'я пролетарів*»[295, с. 113]. У редакційній статті містилися нові, виразні акценти, спрямовані проти німців та фашизму, зокрема проти «п'ятої колони». Немає сумніву, що саме близькість німецьких військ відродила в Ж. Катела антифашистські почуття. Але, хоча тон свідчить про повернення до антифашизму, ніщо не вказує на заклик до масового руху проти загарбників. ФКП і далі продовжує боротися проти імперіалістичної війни. 15 червня в столицю прибули Ж. Дюкло, відповідальний за кадри М. Треан та Е. Фрід.

Як вказує С. Куртуа, 17 червня №55 підпільної «L'Humanité» зробив ще більший акцент на пацифістській спрямованості та традиційній інтернаціоналістській базі комуністів, вийшовши під двомовним – французькою та німецькою – гаслом про єднання пролетарів: «*Prolétaires de tous les pays, unissez-vous! / Proletarier aller Lander, vereinigteuch!*»[295, с. 114].

Наступного дня, 18 червня, одна з активісток ФКП, секретар секції XI-го округу Парижу Д. Жинолен, яка відповідала за технічну сторону видання

«L'Humanité», звернулася до німецької комендатури з проханням дозволити легальний друк газети. Проте її прийняли досить прохолодно. 19 червня відбулася розмова з працівником комендатури, лейтенантом Вебером, який висловив бажання зустрітися з представником керівництва ФКП в Парижі. Переговори продовжилися 20 червня, проте не принесли жодних результатів – в комендатурі наполягали на зміні змісту представленого їм номеру газети.

26 червня відповідальний за зв'язок з Москвою та нелегальну діяльність партії М. Треан, член ЦК ФКП Ж. Катала, Д. Жинолен та адвокат Р. Фуассен зустрілися з уповноваженим німецького МЗС при головнокомандуючому німецькими військами у Франції О. Абецем, який 24 червня сприяв звільненню М. Треана та ще декількох комуністів, заарештованих французькою поліцією 20 червня. Вони продовжили обговорення можливості легального випуску газети, проте отримане О. Абецем на наступний день від Р. Фуассена прохання від імені керівництва ФКП про відновлення видання так і не було схвалене.

Такі контакти керівництва ФКП з окупаційною адміністрацією ставили компартію у двозначне становище, чим і скористався О. Абец, домігшись зустрічі з М. Треаном за присутності Ж. Катала, Д. Жинолен та Р. Фуассена. Проте варто вказати на той факт, що такі дії паризького керівництва ФКП впливали з тієї політичної лінії, у відповідності з якою діяли комуністичні партії починаючи з осені 1939 р. – основний удар спрямовувати проти власної(в даному випадку – французької) буржуазії, проти урядових кіл, проти соціал-демократів. Окрім цього, враховувалися радянсько-німецькі домовленості, що давало додатковий привід сподіватися знайти спільну мову з окупаційною владою та одночасно з цим діяти у власних інтересах.

Як вказують французькі історики Ф. Крем'є та Ж. Естаже, як і паризьке керівництво ФКП, окупаційна адміністрація та О. Абец переслідували власні інтереси – змусити компартію вести пронімецьку пропаганду або ж скомпрометувати її, що відображено у листі О. Абеца генеральному раднику Турнеру від 28 червня[153, с. 315-316].

З листа Ж. Дюкло та М. Треана в Москву, датованого 6 липня 1940 р. випливає, що ініціатива звернення до окупаційної адміністрації належала паризькому керівництву ФКП, яке на той момент очолював Ж. Дюкло. Як вказує Н. Лебедева, цитуючи лист, при зверненні до окупаційної адміністрації, французьке керівництво враховувало «факт видання в Антверпені Комуністичною партією Бельгії легальної газети «Уленшпігель» фламандською мовою» та бажало отримати «від німецької влади дозвіл на легальне видання «L'Humanité»»[303, с. 34]. Таким чином, варто допустити, що такі дії були свідомим демаршем французького керівництва ФКП, яке переоцінило власні можливості для легальної діяльності в умовах німецької окупації Франції.

Інформацію від Ж. Дюкло отримали в Москві 11-12 липня 1940 р., що відображено у записній книжці М. Тореза[153, с. 306-307]. 17 липня відбулося засідання Секретаріату ВККІ з французького питання, де доповідачем виступив М. Торез. За підсумками засідання Секретаріат прийняв постанову: «Визнати основну лінію партії вірною. Zobov'язати французьких товаришів спільно з Димитровим та Мануїльським виробити пропозиції з порадами щодо окремих питань та представити на затвердження Секретаріату»[7, с. 392]. Характер та зміст політичної лінії, яку Секретаріат визнав вірною виражається Д. Мануїльським наступним чином: «Уникаючи різкого тону у відношенні німецької окупаційної влади, компартія проводить велику викривальну кампанію проти уряду Петена-Лавалю та інших винуватців військової катастрофи Франції та через їхні голови мітить в німецьких покровителів Петена-Лавалю»[303, с. 36]. Як вказує російський історик Ф. Фірсов, у затверджених 19 липня 1940 р. Г. Димитровим вказівках керівництву ФКП дана лінія остаточно визнавалася вірною керівництвом Комінтерну[209, с. 303-304]. Одночасно з цим наголошувалося на «необхідності подвоїти пильність щодо підступів окупантів», а зустріч з О. Абецем визнавалася «помилкою через небезпеку скомпрометувати партію та її активістів»; «необхідно <...> підпільними методами <...> не втягуючи партію <...> підняти широкі маси на пасивний спротив в будь-яких формах»; «заохочувати відкриті прояви народного невдоволення за умови їхньої ретельної

підготовки, відповідної спрямованості та участі широких прошарків населення»[60, с. 177], [7, с. 394]. Пропонувалося не схвалювати умови перемир'я, укладеного з Німеччиною та Італією, а також зберігати мовчання стосовно Ш. де Голля та не робити акцент проти політики Англії, цим самим полегшуючи справу А. Петену та його покровителям.

Таким чином, директива від 19 липня намітила нову політичну лінію французької компартії: рішучий спротив уряду А. Петена, жодної підтримки німецької окупаційної влади та обережне використання народного невдоволення проти Вермахту та німецької адміністрації. Проте, попри виразність лінії опору окупантам, позиція комуністів не позбавлена двозначності. Як вказує французький історик С. Куртуа, уявлення про «пасивний опір» відкидає співпрацю з окупантами, проте ще не зумовлює активного опору[295, с. 134].

Паризьке керівництво ФКП продовжило контакти з окупаційною адміністрацією, та під час однієї із зустрічей обговорювало можливість легального видання газети «*Ce soir*», перспективи звільнення ув'язнених комуністів та можливі напрямки діяльності компартії. Як вказують французькі дослідники Ф. Крем'є та Ж. Естаже, під час зустрічі Р. Фуассена з О. Абецем 4 липня було отримано остаточну відмову у легальному виданні «*L'Humanité*», проте окупаційна адміністрація погодилася відновити видання щоденної газети «*Ce soir*», на що одразу погодився Р. Фуассен[153, с. 327-328]. Переслідуючи власні цілі, за день до виходу першого номеру «*Ce soir*», 7 липня 1940 р., О. Абец відправив доповідну записку військовій адміністрації, в якій пояснював значення маневру щодо комуністів – зібрати більше інформації про комуністичних активістів, заручитися їхньою підтримкою, використати газету «*Ce soir*» задля дискредитації ФКП[153, с. 331-332]. Проте реакції військової адміністрації на доповідну записку не послідувало[295, с. 130].

Про подальші дії паризького керівництва ФКП стало відомо в Москві з листів Ж. Дюкло, М. Треана та Ж. Катала, отриманих в кінці липня – на початку серпня 1940 р. Отриману інформацію разом із супровідним листом Г. Димитров 6 серпня одразу відправив А. Жданову в Кремль[303, с. 37]. За день до цього, 5

серпня, відбулося засідання Секретаріату ВККІ, де обговорювалося французьке питання та за підсумками обговорення було схвалено проект директиви ЦК ФКП, перед цим узгодженої зі Й. Сталіним, та відправлено в Париж[7, с. 408-411], [209, с. 304].

У документі, складеному в досить жорсткому тоні, вказувалось, що «партії загрожує серйозна небезпека зі сторони <...> окупантів»[29, с. 277-278]. Далі розкривався сенс їхньої акції, спрямованої на те, щоб використати партію у власних цілях або дискредитувати її. Звідси впливали вказівки паризькому керівництву ФКП: «Партія повинна категорично відкидати та засуджувати, як зраду, будь-які прояви солідарності з окупантами. Необхідно уникати статей, декларацій, переговорів, зустрічей, які носили б характер солідарності з окупантами або представляли схвалення чи виправдання їхніх дій». Пропонувалося обмежити відносини з окупаційною адміністрацією питаннями формального чи адміністративного характеру. Чітко вказувалося прийняти найсуворіші міри до всіх комуністів, які прямо чи опосередковано причетні до угод з окупаційною адміністрацією. Відповідальність за виконання директиви покладалася на Ж. Дюкло. Після отримання директиви Р. Фуассена виключили з ФКП[29, с. 296-298], а М. Треана, починаючи з осені 1940 р. відсторонили від виконання будь-яких відповідальних доручень керівництва Комінтерну. Паризьке керівництво відповіло телеграмою від 21 серпня, в якій вказувалося: «Всі переговори закінчені після попередніх повідомлень. <...> Партія веде боротьбу проти французької влади та проти окупантів»[7, с. 421-422], [9, с. 350].

Як ФКП, так і О. Абец вирішив покласти край цій неймовірно складній та заплутаній грі, яку почала ФКП 17 червня. Як вказують Ф. Крем'є та Ж. Естаже, 17 серпня, повернувшись з Німеччини, О. Абец повідомив про нові політичні вказівки Рейху у справах внутрішньої політики на окупованих територіях. Одна записка щодо політичної орієнтації підсумовує: «Треба робити все для внутрішнього поділу, а отже, для послаблення Франції <...> Слід систематично підтримувати сили, в яких ми маємо потребу, щоб сприяти поділам. В залежності від випадку вони можуть мати або праву, або ліву орієнтацію. З огляду на ці

принципи французьких комуністів не слід знищувати, але все таки потрібно дбати, щоб будь-якої миті існувала змога завдати вирішальних ударів та позбавити їх здатності чинити опір»[153, с. 347-348].

Таким чином, віра у радянсько-німецькі домовленості, укладені восени 1939 р. та слідування стратегії і тактиці, визначених моделлю восени 1939 р. майже не стали причиною дискредитації комуністів в очах французів та не призвели до ліквідації паризького керівництва ЦК ФКП. Як вказує французький історик Р. Бурдерон, вже з осені 1940 р. в середовищі ФКП розпочинається поступовий відхід від аналізу війни, як «імперіалістичної з обох сторін»[349]. Отже, з серпня 1940 р. на вимогу часу та ситуації ФКП отримала нову політичну лінію, прийняту та схвалену Комінтерном, де головний акцент робився на викритті уряду А. Петена, відмові від співпраці з німецькою окупаційною адміністрацією та обережному використанні народного невдоволення для опору окупантам[364].

Падіння Франції та посилення впливу Німеччини в Європі залишили керівництву СРСР досить вузький простір для маневру, як дипломатичного, так і використовуючи національні комуністичні партії, більша частина з яких перейшла на нелегальне становище та змушена була діяти в умовах німецької окупації, майже повністю позбавлена зв'язку, а відповідно, опіки Секретаріату ВККІ та сталінського керівництва. Ця ситуація диктувала Комінтерну необхідність орієнтувати компартії на самостійну роботу, відстоювання національних інтересів в окупованих країнах та організацію, поки що в більшій мірі пасивного, опору завойовникам, що означало частковий відхід від положень моделі, виробленої восени 1939 р.

Під впливом міжнародної ситуації та «французького експерименту» з окупаційною адміністрацією, влітку 1940 р. в діяльності Комінтерну виникає завуальована антинімецька спрямованість. Вона прослідковується в інструкціях компартіям Угорщини та Румунії у зв'язку з II-м Віденським арбітражем від 30 серпня 1940 р. про передачу від Румунії до Угорщини Північної Трансильванії[277, с. 527], [118, с. 327], де етнічну більшість складала угорці.

Ще до прийняття рішення в резолюції «Про становище в Угорщині та завданнях КПУ» від 20 серпня 1940 р. на перше місце висувалася вимога протидії імперіалістичним планам угорських правлячих кіл. Разом з цим зазначалося: «Підпорядкування Угорщини німецькому та італійському імперіалізму, її пристосування до нього з метою власних завоювань уже тепер все більше веде до позбавлення народу його останніх залишків прав на свободу, до ще більш жорсткої експлуатації та несе пряму небезпеку встановлення відкритої терористичної диктатури буржуазії»[7, с. 411-419]. Останнє формулювання перегукується з визначенням фашизму, яке було дано раніше в документах Комінтерну[39, с. 589], [27, с. 365]. Формулювання, дане в директиві, відсилало до небезпеки фашизму, в той час як у попередніх директивах на перший план висувалася боротьба проти залучення країни у війну на боці Британії та Франції. Після прийняття рішення по II Віденському арбітражу керівництво Комінтерну охарактеризувало його, як *імперіалістичний диктат*, здійснений без опитування зацікавлених народів. Секретаріат ВККІ застерігав проти розпалювання як румунського, так і угорського шовінізму. При цьому, в документі зазначалося, що ціною за передачу Північної Трансильванії Угорщині може стати відмова від національної незалежності на користь німецького та італійського імперіалізму[7, с. 426-427]. Подібні нові акценти прослідковуються і у директивах Секретаріату ВККІ керівництву компартії Австрії від 16 жовтня 1940 р. Поряд з викриттям англійських імперіалістів, які «з великою наполегливістю захищають свою колоніальну імперію», документ містить різко негативну характеристику дій зі сторони Німеччини[7, с. 435-443].

Починаючи з осені 1940 р. радянсько-німецькі відносини почали погіршуватися[108], з чим зокрема пов'язано посилення антинімецьких аспектів в діяльності Комінтерну. Особливо, після берлінського турне В. Молотова в листопаді 1940 р., під час якого чіткіше окреслилися радянсько-німецькі протиріччя. 25 листопада Й. Сталін сказав Г. Димитрову: «Наші відносини з німцями ззовні ввічливі, проте між нами існують серйозні протиріччя». Того ж дня у Г. Димитрова відбулася розмова з В. Молотовим, під час якої генсек

Комінтерну зазначив: «Ми ведемо курс на розкладання окупаційних німецьких військ в різних країнах, і цю роботу, не розповсюджуючись про це, хочемо <...> посилити. Чи не завадить це радянській політиці?» В. Молотов відповів: «Звичайно, це потрібно робити. Ми не були б комуністами, якби не проводили подібного курсу. Тільки робити це потрібно тихо»[55, с. 136].

Окрім західноєвропейського, ще одним важливим напрямком, на який звертав увагу Комінтерну в Європі восени 1940 – 1941 рр. були Балкани. Намагаючись забезпечити радянські інтереси в цьому регіоні, керівництво СРСР ще у вересні 1939 р. пропонувало уряду Болгарії укласти пакт про взаємодопомогу з СРСР. Проте болгарський уряд не був зацікавлений у будь-якій політичних домовленостях з «країною Рад»[128, с. 153]. Зі свого боку, Болгарська робітничка партія(БРП), уже в травні 1940 р. намагалася ставити питання про укладення пакту про взаємодопомогу між Болгарією та СРСР. 25 листопада 1940 р. радянське керівництво знову ініціювало переговори щодо укладення двостороннього договору з Болгарією. В той час такий крок означав протидію посиленню німецького впливу в регіоні. В Софію зі спеціальною місією було відправлено генерального секретаря НКЗС А. Соболева, який 25 листопада мав розмову з болгарським царем Борисом III[128, с. 153]. Союз РСР був готовий підтримати територіальні домагання Болгарії на Балканах та надати їй економічну допомогу.

У відповідності з вказівками, отриманими з Кремля, Г. Димитров направив керівництву болгарської компартії телеграму з вимогою розгорнути по всій країні енергійну кампанію на підтримку радянських пропозицій та мобілізувати для цього депутатів-комуністів[7, с. 454-455]. Виконуючи директиву Г. Димитрова, болгарські комуністи почали розповсюджувати в Софії листівки з відповідними закликами. Розголошення радянського дипломатичного демаршу СРСР та відкриті дії БРП викликали невдоволення в Москві. Після дзвінка В. Молотова Г. Димитров відправив у Софію вказівку припинити «цю шкідливу дурницю»[7, с. 461-463]. В середині грудня 1940 року компартія отримала інструкції, в яких вказувалося, що кампанія на підтримку радянсько-болгарського пакту не повинна

носити партійний, антибуржуазний, антикоролівський та антинімецький характер. «Необхідно її вести не на класовій, а на загальнонаціональній та державницькій основі». Не зважаючи на все, болгарський уряд відхилив радянську пропозицію. Болгарія все більше розширювала співпрацю з Третім Рейхом. 13 січня 1941 р. у зв'язку з підготовкою Німеччини до введення військ на територію Болгарії радянське інформаційне агентство ТАРС опублікувало заяву, в якій пояснювалося, що можливий вступ німецьких військ в Болгарію не узгоджувався з Москвою[24, с. 142]. 17 січня В. Молотов заявив німецькому послу в Москві Ф. фон Шуленбургу, що радянський уряд «розглядає територію Болгарії та Протоки як зону безпеки СРСР»[24, с. 144].

В даній ситуації Г. Димитров вважав, що БРП повинна рішуче виступити проти передислокації німецьких військ в Болгарію, викривати ситуацію, що склалася та причетність до цього царя Бориса III та уряду. Потрібно було більш енергійно наголошувати та популяризувати необхідність пакту про взаємодопомогу між Болгарією та СРСР. Позиція Г. Димитрова була схвально прийнята Й. Сталіним, який підкреслив, що компартія повинна діяти не як помічник СРСР, а виступати як самостійна сила. Керівництво Комінтерну закликала компартію «розгорнути масовий рух проти встановлення окупаційного режиму в країні та захоплення її економічних та продовольчих ресурсів, старанно уникаючи будь-який необдуманих виступів, провокацій та збройних зіткнень»[7, с. 485-487].

Обережну, та дещо двояку, позицію зайняло кремлівське керівництво у зв'язку з агресією Італії проти Греції. В рекомендаціях Комінтерну компартії Греції від 10 січня 1941 р. чітко простежуються та окреслюються позиції Комінтерну: ні з італо-німецьким блоком, ні з блоком демократичних держав на чолі з Великобританією; відстоювання незалежності Греції за одночасної боротьби проти уряду І. Метаксаса[7, с. 482-484].

Подальший розвиток подій на Балканах різко загострив становище Югославії. На початку 1941 р. під тиском Німеччини уряд Югославії почав розглядати пропозицію приєднання до Троїстого пакту. Намагаючись завадити

посиленню позицій Німеччини на Балканах, керівництво Радянського Союзу та Комінтерну закликала Комуністичну партію Югославії(КПЮ) протидіяти укладанню союзу з Третім Рейхом. 22 березня 1941 р. Г. Димитров передав генсеку КПЮ Й. Б. Тіто вказівку: «Рекомендуємо зайняти рішучу позицію проти капітуляції перед Німеччиною. Підтримувати рух за народний спротив політиці військового вторгнення. Вимагати дружби з Радянським Союзом».

Після вступу німецьких військ до Болгарії голова югославського уряду Д. Цветкович 25 березня 1941 р. підписав у Відні протокол про приєднання Югославії до Троїстого пакту. Як тільки в Югославії дізналися про це, піднялася хвиля невдоволення. Опираючись на масові протести, англофільські кола вчинили державний переворот. 27 березня уряд очолив генерал Д. Сімовіч. В такій складній ситуації 29 березня КПЮ запропонувала організувати всенародний спротив німецько-італійському вторгненню та спробам Англії втягнути країну у війну, здійснюючи народний тиск на новий уряд, вимагаючи денонсації Віденського пакту та укладення договору про взаємодопомогу з СРСР[7, с. 518].

Радянське керівництво проявило надзвичайну обережність, вважаючи недоцільним організовувати вуличні демонстрації, щоб не давати приводу для виступів внутрішньої реакції та втручання Британії. В. Молотов наступним чином сформулював рекомендації компартії Югославії: «Не шуміти, не кричати, а проводити твердо власну лінію». У відповідності з його вказівками Г. Димитров 31 березня підготував відповідну директиву для керівництва КПЮ. В ній зазначалося: «Наполегливо радимо обмежитися на даному етапі енергійними та вмілими роз'ясненнями серед мас зайнятої вами позиції, але відмовитися від організації вуличних демонстрацій та уникати збройних зіткнень мас в владу <...> Не піддаватися на провокації ворога. Не ставити під удар та не кидати передчасно у вогонь авангард народу. Момент для рішучих зіткнень з класовим ворогом ще не настав. Вести невтомну роз'яснювальну роботу та всесторонньо готувати партію та маси – ось в чому полягає зараз завдання компартії»[7, с. 519-520]. Однак, як вказує Ф. Фірсов, після нападу Італії на Грецію, а Німеччини на Югославію ВККІ висунув гасло, що війна цих країн проти імперіалістичної

агресії є справедливою. Й. Сталін схвалив це гасло[331, с. 32]. Проте, керівництво ВККІ, скоріш за все, ще не було готовим зробити наступ крок, та визнати справедливість даної тези для всіх її учасників, які воюють проти нацистської Німеччини.

Незабаром ВККІ направило директиву румунській компартії. Як головне завдання визначалося керівництвом масовим рухом «проти використання Румунії в якості бази та засобу для (досягнення – *Авт.*) імперіалістичних цілей її завоювників, проти втягнення румунського народу у війну на Балканах та за дружні відносини з великим сусідом – СРСР»[7, с. 520-521]. У підсумку, події на Балканах виявили особливості політичної лінії керівництва Союзу РСР та Комінтерну: залишатися поза воюючими угрупованнями, виказувати обережну протидію подальшому посиленню Німеччини, ні в якому разі не сприяти посиленню становища Британії, добиватися розширення впливу компартій у власних країнах та СРСР на міжнародній арені[303, с. 45].

Подібна позиція СРСР вказує на намагання зайняти якомога більш вигідну позицію у ситуації, коли Третій Рейх стрімко нарощував власну міць, розширював кордони, тим самим посилюючи сферу власного впливу. Політика Радянського Союзу в останні місяці перед війною скоріше була спробою «адекватної реакції» на дії Німеччини та втрату потенційних сфер впливу, ніж політикою повноцінного партнерства, як це було у випадку Польщі та прибалтійських країн восени 1939 р. Як вказує російський історик С. Случ «спроба повести весною 1941 р. власну гру на Балканах була запізнілою та обмеженою»[216, с. 118].

Секретар ЦК ВКП(б) А. Жданов в квітні 1941 р. так визначав позицію радянського керівництва: «Балканські події не змінюють загальної позиції, зайнятої нами по відношенню до імперіалістичної війни та обох воюючих капіталістичних угруповань. Німецьку експансію на Балканах ми не схвалюємо. Проте це не означає, що ми відходимо від пакту з Німеччиною та робимо поворот в сторону Англії. Ті наші люди, котрі так думають, недооцінюють самотійну роль та силу Радянського Союзу. Їм здається, що потрібно орієнтуватися або на

одне, або на інше імперіалістичне угруповання, а це є глибоко не вірно»[55, с. 154-155].

В дану стратегічну лінію вписувались також принципові установки Комінтерну: укріплювати вплив компартій, використовувати для цього боротьбу за повсякденні вимоги трудящих та лозунги національного звільнення. В своїх рекомендаціях компартії Чехословаччини наприкінці грудня 1940 р. керівництво Комінтерну зазначало: «Наша лінія боротьби за національне звільнення чеського народу зберігається. При цьому на перший план все чіткіше виходить взаємозв'язок між національним та соціальним звільненням, між національною незалежністю та соціалізмом», підтверджена в повідомленні від 3 січня 1941 р.[9, с. 381-382]. Разом з тим в якості безпосереднього завдання висувалася скоріше підготовка до цієї боротьби, створення для неї необхідних передумов, ніж сама боротьба, як безпосередня ціль. В пропозиціях для ЦК ФКП в січні 1941 р. чітко вказувалося, що для звільнення французького народу відсутні необхідні передумови. В якості важливого політичного інструменту посилення позицій компартії та підготовки до визвольної боротьби керівництво Комінтерну радило комуністам ряду країн створювати національні фронти.

Наприкінці 1940 – на початку 1941 р. керівництво Комінтерну звертає увагу на діяльність компартій Великобританії та США. В резолюції Секретаріату ВККІ Комуністичній партії США, що була прийнята на початку травня 1941 р., на перший план висувалася вимога посилення боротьби «проти демагогії та впливу Рузвельта, проти соціал-демократизму та проти ізоляціонізму», «за припинення війни та встановлення міцного миру». Разом з тим, в документі зазначалося: «Не припиняючи основних ударів по американській імперіалістичній буржуазії як класові, не послаблюючи роботи проти британського імперіалізму, партія повинна також проводити більш енергійну боротьбу проти німецького та японського імперіалізму»[7, с. 528-535]. Дана теза вказує на те, що Комінтерн орієнтував комуністів США на боротьбу не лише проти «внутрішнього» ворога та його союзника («американська імперіалістична буржуазія» та «британський імперіалізм»), але і проти реального ворога – Німеччини та Японії.

7 березня 1941 р. Секретаріат ВККІ обговорив німецько-італійське питання. Виступаючи на засіданні, Г. Дмитров підкреслив, що комісія з розгляду питань, які стосуються Німеччини та Італії, не повинна займатися пошуком простих та легких шляхів та, очевидно, вперше з початку війни Г. Дмитров вказав на можливість переростання боротьби з фашизмом в пролетарську революцію [7, с. 515]. Підсумком обговорення італійського питання в квітні 1941 р. стало прийняття директиви про першочерговість створення антифашистського національного фронту. Комуністична партія повинна вести по відношенню до народних мас таку лінію, яка «полегшить створення блоку всіх опозиційних фашизму та його політиці сил, які орієнтуються на розрив союзу з державами Осі та на вихід Італії з війни».

Формування широкого національного фронту патріотичних сил підтримало московське керівництво ФКП. В документі, розробленому в квітні 1941 р. підкреслювалося, що французька компартія виступила проти зради всіх політичних партій та угруповань буржуазії, саме вона повинна стати ядром широкого національного фронту сил, що виступають за свободу та незалежність Франції. Цією заявою компартія починає орієнтуватися на боротьбу проти колаборації та окупаційної адміністрації. Широкий національний фронт покликаний був залучити до своїх лав усіх прихильників боротьби за національне звільнення незалежно від соціальної приналежності та політичних поглядів. Характерною рисою даного документу було те, що в ньому жодним чином не згадувалося про нацизм, фашизм, демократію – мова йшла про боротьбу проти окупації та за національне звільнення, що дещо розмивало цілі, поставлені в декларації.

Московське керівництво ФКП підкреслювало, що «основне завдання на сьогодні – це не скинення капіталізму, не пролетарська революція, а захист існування французького народу, його інтересів, його національне звільнення від іноземного панування. Досягнувши цього, французький народ самостійно вирішить власну долю». Ці пропозиції були схвалені як Секретаріатом ВККІ, так і в Кремлі. 26 квітня 1941 р. для паризького керівництва ФКП була підготована

директива, в якій у якості головного завдання визначалася боротьба за національне визволення. Поряд з цим, в депеші вказувалося на готовність партії підтримати будь-який французький уряд, зацікавлений у національному визволенні, в тому числі Ш. де Голля[7, с. 526-527], [29, с. 402-404]. Однак, 27 січня 1941 р., як вказує французький історик Р. Бурдерон, в одній з телеграм паризькому керівництву ФКП вказувалося, що генерал Ш. де Голль «в даний момент відіграє об'єктивно позитивну роль»[350]. Проте, як зазначають російські історики В. Смірнов та Ф. Фірсов, ФКП в цілому продовжувала негативно ставитися до руху Ш. де Голля, називаючи його «реакційним та колоніальним, створеним за зразком та подобою британського імперіалізму»[328, с. 28], [209, с. 309-310].

В контексті боротьби за національне визволення дані вимоги отримували, головним чином, антинімецьку та антивішістську спрямованість. Остаточний поворот політичної лінії ФКП завершився в травні 1941 р. появою «Заклику до утворення Національного фронту», який наводить у власній автобіографії М. Торез[52, с. 148]. Таким чином, до моменту нападу Німеччини на СРСР ФКП орієнтувалася на боротьбу за національне звільнення Франції через створення широкого національного фронту[303, с. 48].

Окрім часткової зміни бачення Комінтерном завдань компартій окупованих європейських країн, варто зазначити, що розширення війни також ускладнило умови для розвитку комуністичного руху в цілому та поставило компартії в досить різні, проте однаково складні, умови. Після її початку виникли додаткові складнощі в тому числі для діяльності компартії США. Саме події, які відбулися у США(прийняття Акту Вурхіса) та реакція на них компартії восени 1940 р. підняли питання доцільності існування Комінтерну, як організації міжнародного комуністичного руху, враховуючи міжнародну ситуацію та умови, в яких діяли та існували компартії європейських країн з початком та поступовим розширенням Другої світової війни.

У жовтні 1940 р. Конгресом США було прийнято Акт про Реєстрацію певних організацій або Акт Дж. Вурхіса. Він передбачав обов'язкову реєстрацію в

Міністерстві юстиції будь-якої громадсько-політичної організації, якщо вона ставить собі за мету «скинення уряду Сполучених Штатів» чи «використання насильницьких методів для здійснення контролю над його діяльністю» та діє «під іноземним контролем». До цієї категорії потрапляли всі організації, які прямо чи опосередковано співпрацювали з іноземною державою, політичною партією іншої держави чи міжнародною політичною організацією. Ще однією важливою складовою, що передбачалася цим документом, був перелік документів, які необхідно подати під час реєстрації організації. Це ставило під загрозу зв'язок, який підтримувала компартія США з Комінтерном та могло призвести до дискредитації та повної заборони партії на території Сполучених Штатів. Таким чином, за допомогою Акту Вурхіса уряд США намагався встановити максимально широкий контроль за діяльністю організацій, які мали зв'язок з іноземними державами, особливо над компартією США, яку, в процесі прийняття Акту, прямо називали в числі організація, що підлягають реєстрації[33]. Партія опинилася на межі повної заборони та переході на нелегальне становище[356, с. 648].

Надзвичайний з'їзд компартії, який відбувся в листопаді 1940 р. в Нью-Йорку, розглянувши ситуацію, що склалася, прийняв рішення, що компартія «анулює свою органічну приналежність до Комуністичного Інтернаціоналу, а також до всіх інших організацій, які існують за межами Сполучених Штатів Америки з тим, щоб не потрапити під дію Акту Вурхіса». Разом з цим, з'їзд підтвердив непохитну прихильність КП США «принципам пролетарського інтернаціоналізму в дусі його великих вождів та учителів – Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна, який відкриває страждаючому людству єдиний шлях в майбутнє»[303, с. 50].

Президія ВККІ на початку грудня 1940 р. визнала рішення позачергового з'їзду компартії США «політично правильним та доцільним», оскільки воно має перехідний характер та викликано особливими обставинами, які виникли в країні[7, с. 458-459]. Насправді, як зазначають американські історики Х. Клер, Дж. Хейнс та російський історик Ф. Фірсов, КП США повністю залишилася на

колишніх позиціях[239, с. 287] та зберегла засекречені контакти з Москвою, хоча формально та юридично перестала бути секцією Комінтерну.

Цей досить вдалий приклад політичної мімікрії в достатній мірі привернув увагу Й. Сталіна, щоб в квітні 1941 р. підняти питання про ліквідацію Комуністичного Інтернаціоналу. Свою пропозицію «володар Кремля» аргументував необхідністю перетворити компартії в національні партії з комуністичною програмою, що діють під різними назвами та самостійно вирішують власні завдання[55, с. 155-156], [376, с. 40]. Г. Димитров сприйняв пропозиція Й. Сталіна, як чітку вказівку[315, с. 24]. Автор поділяє думку російського історика Н. Лебедевої, що роздуми Й. Сталіна, буцімто приналежність компартій до III Інтернаціоналу заважає їм самостійно розвиватися та вирішувати свої завдання скоріше за все призначалася для загалу. За цією фразою приховувалися особисті політичні розрахунки Й. Сталіна[303, с. 51].

Проте, дане висловлювання знайшло своє відображення в діяльності ВККІ, та відповідно, у щоденникових записах Г. Дмитрова. Два дні по тому, 22 квітня, відбулося засідання американської комісії. Як вказує Г. Димитров, на засіданні було «розроблено завдання для незалежного розвитку та дій комуністичних партій, їхньої роботи та боротьби як національних комуністичних партій власних країн», а також обговорено наслідки даного кроку для Америки та Сполучених Штатів[55, с. 157].

Наступний запис від 12 травня. Г. Димитров відвідав ЦК ВКП(б) та зустрівся з А. Ждановим. Вони обговорювали питання Комінтерну. Окрема увага була приділена питанню об'єднання «правильного поняття націоналізму з пролетарським інтернаціоналізмом», де останній мав витікати з першого. Посилаючись на Й. Сталіна, Г. Димитров вказує, що «між правильно зрозумілим націоналізмом та пролетарським інтернаціоналізмом не може бути ніяких протиріч. Безрукий космополітизм, – продовжує Г. Димитров, – що відкидає національні почуття та поняття батьківщини, не має нічого спільного з пролетарським інтернаціоналізмом». Подальше прочитання запису Г. Дмитрова засвідчує, що наприкінці весни 1941 р. існували реальні передумови для розпуску

ВККІ та Комінтерну, зміни форм та методів роботи в цілому. В окремий підпункт були виділені питання, в якій формі відбудеться розпуск ВККІ. Запис закінчується перерахуванням моментів при розпуску Комінтерну, які позитивно вплинуть на подальший розвиток комуністичного руху та комуністичних партій в тому числі[55, с. 162-164]. Варто зробити припущення, що якби не напад Німеччини на СРСР 22 червня 1941 р., питання розпуску Комінтерну було б вирішене найближчим часом[324, с. 150].

У зв'язку з питанням ліквідації III Інтернаціоналу, як міжнародного центру комуністичного руху, яке існувало на порядку дня та активно обговорювалося навесні 1941 р., заслуговує на увагу ще один момент. В ході радянсько-німецьких переговорів в серпні 1939 р. в Москві та Берліні неодноразово піднімалося питання щодо Анतिकомінтернівського пакту, а отже, побіжно, Комінтерну. Під час розмови зі Й. Сталіним та В. Молотовим в ніч з 23 на 24 серпня 1939 р. міністр іноземних справ Й. фон Ріббентроп зазначив, що «Антикомінтернівський пакт в цілому був спрямований не проти Радянського Союзу, а проти західних демократій». В листопаді 1940 р. під час візиту В. Молотова в Берлін активно обговорювалося питання щодо можливості приєднання СРСР до Троїстого пакту[24, с. 108-109; 121-133]. Наприкінці листопада радянський уряд заявив про свою готовність «прийняти проект Пакту Чотирьох Держав щодо політичної співпраці та економічної взаємодопомоги, схематично викладених імперським міністром іноземних справ під час розмови 13 листопада 1940 р.» при виконанні певних умов[24, с. 157].

В квітні 1941 р. Й. Сталін, очевидно, прагнув нових переговорів з А. Гітлером. Не випадково, з'явившись 13 квітня 1941 р. на вокзал для проводів японського міністра іноземних справ Й. Мацуоки, Й. Сталін демонстративно заявив німецькому послу Ф. фон Шуленбургу: «Ми повинні залишитися друзями, і Ви повинні тепер все для цього зробити!»[24, с. 157]. Під час нових радянсько-німецьких переговорів з великою вірогідністю могло виникнути питання Комінтерну. Можливо, що не лише події, пов'язані з компартією США, але і як «акт умиротворення»[366, с. 20] з розрахунком на укладення нового договору з

Німеччиною стали спонукальними мотивами розпустити Комінтерн навесні 1941 р.[325, с. 215]. Характерно, що в заяві німецького уряду про початок війни проти СРСР 22 червня 1941 р. стверджувалося: «Незабаром після укладення німецько-російського договору відновив свою підливну діяльність проти Німеччини Комінтерн за участі офіційних радянських представників, які виказували йому підтримку»[24, с. 168]. Щоправда, німецьке керівництво в квітні-червні 1941 р. не виявляло жодного бажання вести з радянським керівництвом нових переговорів.

Таким чином, починаючи з травня 1940 р. в позиціях Комінтерну виникають нові акценти, пов'язані з реакцією радянського керівництва на швидку поразку Франції та тогочасні потреби міжнародного комуністичного руху. Посилюється орієнтація на спротив агресивним планам Німеччини та Італії в Європі. В директивах європейським компартіям Секретаріат ВККІ все більше наполягає на поєднанні легальних та нелегальних методів роботи з уникненням висловлення солідарності з окупантами.

Однією з центральних проблем під-періоду стає проблема вироблення політичного курсу ФКП з огляду на падіння Третьої республіки. Продовжуючи характеризувати війну як імперіалістичну та несправедливу з обох боків, наголошуючи на зраді національним урядом інтересів французького народу, компартія починає виступати прихильником рішучого захисту Франції від іноземного вторгнення. Разом з цим, в директивах та деклараціях Комінтерну старанно обходиться увагою питання агресора – нацистської Німеччини. Окрім цього, паризьке керівництво ФКП робить спробу домовитися з окупаційною адміністрацією щодо легального видання комуністичної преси, що ледь не призвело до дискредитації компартії та її лідерів. Проте втручання Комінтерну та вироблення нової лінії поведінки для паризького керівництва ФКП(викриття уряду А. Петена, відмова від співпраці з окупаційною адміністрацією та пасивний опір агресору) дозволило зберегти вплив та авторитет компартії у французькому суспільстві.

Поява завуальованої антинімецької спрямованості влітку 1940 р. пов'язана з різким розширенням впливу країн Осі: поразкою Франції та ситуацією навколо

паризького керівництва ФКП влітку 1940 р., реакцією Комінтерну та радянського керівництва на II Віденський арбітраж і німецьку політику на Балканах. Особливої гостроти антинімецькі настрої отримують після візиту В. Молотова до Берліну в листопаді 1940 р. Окрім цього, додалися невдалі намагання радянської зовнішньої політики за сприяння Комінтерну розширити власну сферу впливу на Балканах та не допустити втягнення в німецьку сферу впливу Болгарії, Югославії та Румунії, а сама реакція була «запізнілою та обмеженою».

З початком 1941 р. дискурсивна модель доповнюється ідеєю створення широкого національного фронту патріотичних сил, підтримана італійською та французькою компартіями. Це супроводжується вказівками керівництва Комінтерну співпрацювати з усіма силами, які зацікавлені в національному визволенні окупованих народів.

Поряд з цим, прийняття в США в жовтні 1940 р. Акту Вурхіса, стає причиною «ліквідації органічної приналежності до Комуністичного Інтернаціоналу» КП США. Дана подія привертає увагу Й. Сталіна та навесні 1941 року досить активно обговорюється питання ліквідації Комінтерну. Проте, німецький напад на СРСР 22 червня 1941 р. знімає дане питання з порядку денного.

Отже, період між серпнем 1939 – червнем 1941 рр. був позначений функціонуванням нової дискурсивної моделі в діяльності III Інтернаціоналу та міжнародного комуністичного руху. Для неї було характерним: рецесивність (буквально – відступ від попередньої політики та частковий перехід до характеристики демократичних урядів та соціал-демократії у формулюваннях термінології VI Конгресу); прецесивна складова (перекладання провини за розв’язання світової війни на уряди Англії та Франції, вказівки комуністичним партіям розвернути внутрішній фронт боротьби проти національних урядів, таким чином, роблячи спробу створити прецесію симулякра «внутрішнього ворога», буквально – те, чого немає); субституція понять в рамках нової моделі, виражена у відході від положень VII Конгресу та їхній підміні поняттями, висловленими у розмові Г. Димитрова з Й. Сталіним 7 вересня 1939 р.; розуміння війни як

імперіалістичної та несправедливої, як зі сторони агресорів, якими виступали Німеччина та Італія, так зі сторони демократичних держав, таких як Франція та Великобританія; заперечення різниці між демократичними та фашистськими режимами; ігнорування національних інтересів окремих країн у війні тощо.

Подальший конфлікт з Фінляндією посилив дискурсивну лінію в рамках існуючої моделі, де особливий наголос робився на «імперіалістичній політиці Англії та Франції», проводилася лінія на послаблення антирадянських настроїв та відстоювалася теза про непричетність СРСР до розв'язання конфлікту, його роль як держави, що виступила на захист своєї території проти буржуазного уряду Фінляндії. Продовження демагогічної кампанії проти Англії та Франції та явний пронимецький нейтралітет СРСР ставили Комінтерн та компартії у надзвичайно складне становище.

Поява нових акцентів та орієнтації на спротив агресивним планам Німеччини та Італії відбувається лише навесні 1940 р. та існує паралельно з тезою щодо Англії та Франції, як «головних винуватців продовження та розширення війни». Швидке падіння Франції у зіткненні з Німеччиною не знімає з порядку денного звинувачень зі сторони компартії у «відстоюванні власних капіталістичних інтересів у війні» та «нехтуванням інтересами французького народу» урядом та національною буржуазією. Проте, поряд з цим ФКП починає виступати в ролі прихильника рішучого захисту Франції від іноземного вторгнення, все ще обходячи стороною питання агресора. Це вказує на суттєві зрушення в політиці Комінтерну, яка з цього моменту, хоча і завуальовано, все більше орієнтує компартії на спротив окупаційним адміністраціям захоплених Німеччиною країн. Ця тенденція стане більш чіткішою з другої половини 1940 р., коли різкіше окреслюються протиріччя між Москвою та Берліном, а запізніла та невдала політика на Балканах ще більше загострює антинімецьку спрямованість Комінтерну.

Уже з початком 1941 р. модель, зберігаючи основні формотворчі поняття, закладені в її основу, доповниться лінію на створення широких національних фронтів патріотичних сил в окупованих Німеччиною країнах, де комуністи будуть

готові співпрацювати з усіма, хто зацікавлений у відновленні національної незалежності окупованих держав.

Паралельно з цим, навесні 1941 р. піднімається питання ліквідації Комінтерну, як організації міжнародного комуністичного руху. Це стало реакцією на дії КП США, яка зі своєї сторони прийняла єдино правильне рішення відносно прийнятого у жовтні 1940 р. в США Акту Вурхуса. Окрім цього, заслуговує на увагу думка, що ідея розпуску Комінтерну могла житися надією на нові радянсько-німецькі переговори навесні 1941 р.

Таким чином, період між серпнем 1939 – червнем 1941 р. виявився досить складним та неоднозначним як для Комінтерну, так і для національних компартій, які потрапили у складне становище внаслідок оформлення нової дискурсивної моделі восени 1939 р., а пізніше змушені були одна за одною переходити на нелегальне становище у зв'язку з розширенням театру війни в Європі та захопленням Німеччиною все нових країн.

РОЗДІЛ 4 ПОВОРОТ В СТРАТЕГІЇ І ТАКТИЦІ ІІІ ІНТЕРНАЦІОНАЛУ В 1941-1943 РР.

Період функціонування Комінтерну, пов'язаний з німецько-радянською війною 1941-1945 рр., як за своїм характером, так і за подієвим наповненням є досить динамічним. Дискурсивна модель, яка функціонувала в 1941-1943 рр. безпосередньо пов'язана з періодом 1935-1939 рр. Одна з визначальних рис – повернення до активної антифашистської риторики. Проте, на відміну від 1935-1939 рр., коли через антифашизм європейські компартії намагалися знайти порозуміння з соціал-демократією, національними урядами в процесі формування народних фронтів, в 1941-1943 рр. антифашизм став безпосереднім засобом консолідації антифашистських сил, що мали допомогти СРСР у його «справедливій війні» проти Німеччини. Захист СРСР від війни, як головна ідея, що закладалася в ядро моделей попередніх періодів, в 1941-1943 рр. виходить на перший план, що дозволяє припустити цілковиту єдність оболонки та ядра моделі 1941-1943 рр., в якій допомога СРСР у війні проти Німеччині є безпосередньою метою, тоді як антифашистська риторика виступає основою та засобом для консолідації сил, що протистоять Німеччині та її союзникам[319, с. 217-218]. Як і в попередній період, позиція Й. Сталіна стала «джерелом» нової парадигми. Якщо в попередній період, 1939-1941 рр., війна характеризувалася, як імперіалістична, несправедлива з обох боків та направлена на новий переділ світу, розпалювачами якої виступали Британія та Франція, то після 22 червня 1941 р. модель змінюється – на місце «імперіалістичної» приходять «вітчизняна», справедлива війна.

У зв'язку з цим, перед Секретаріатом ВККІ ставилися конкретні завдання по співпраці з радянськими розвідувальними органами, у підготовці груп комуністів для переправлення в тил ворога та організації диверсій та партизанського руху[55, с. 177], [8, с. 115-116], у розгортанні та координації активного, масового партизанського руху в країнах, окупованих Третім Рейхом, у веденні активної антифашистської пропагандистської діяльності різними мовами у співпраці з радянським Інформбюро[55, с. 170], що вимагало підготовки відповідних

матеріалів, а також наявності високопрофесійного персоналу, який у апарату Комінтерну, без сумніву, був. Разом з цим, зміщення основного акценту в діяльності III Інтернаціоналу на пропаганду, вимагало швидкої перебудови роботи всього Комінтерну, яка була проведена у досить короткі терміни. Однак, до початку 1943 р., не зважаючи на перемогу під Сталінградом та наступ радянських військ, загострення відносин між союзниками по антигітлерівській коаліції підняло питання розпуску Комінтерну.

4.1. Зміна політичного дискурсу Комінтерну та діяльність європейських комуністичних партій в 1941-1943 рр.

О 7:00 22 червня 1941 р. Г. Димитрова терміново викликали в Кремль, де його сповістили про початок війни. В приймальні Й. Сталіна знаходилися О. Поскрьобишев, С. Тимошенко, М. Кузнєцов, Л. Мехліс та Л. Берія, який віддавав по телефону накази. В кабінеті Г. Димитрова зустріли В. Молотов, Й. Сталін, К. Ворошилов, Л. Каганович, Г. Маленков. Й. Сталіна обурило те, що німці напали «не висуваючи жодних претензій, не вимагаючи жодних переговорів, напали підло, як розбійники. <...> Тільки комуністи можуть перемогти фашистів». Разом з цим, одразу ж, Й. Сталін дав вказівки щодо роботи Комуністичного Інтернаціоналу: «Комінтерн поки не повинен виступати відкрито. Партії на місцях розгортають рух на захист СРСР. Не піднімати питання про соціалістичну революцію. Рад[янський] народ веде *вітчизняну війну* проти фашистської Німеччини. Ставиться питання про розгром фашизму, що поневолив ряд народів та прагне поневолити інші народи»[55, с. 166-167]. Цього ж дня зі зверненням до громадян по радіо звернувся В. Молотов, повторивши у своєму виступі слова, сказані Й. Сталіним під час зустрічі з Г. Димитровим[12, с. 345-346]. Таким чином, розмову між Й. Сталіним та Г. Димитровим можна розцінювати, як вказівку III Інтернаціоналу змінити дискурсивну модель.

Напад Німеччини на СРСР означав крах надій радянського керівництва на підірив імперіалізму в ході зіткнення двох угруповань капіталістичних країн та посилення позицій Радянського Союзу на світовій арені. Окупувавши ряд

європейських країн, Німеччина значно посилила свої позиції та потенціал, тоді як Союз РСР після нападу опинився в досить складному становищі. Розпочалася війна на знищення між «двома милітаризованими суспільно-політичними системами»[122, с. 459]. Як вказують упорядники збірника «Коммунистический Интернационал: краткий исторический очерк», «з початком Великої Вітчизняної війни радянського народу завершився процес переростання Другої світової війни в справедливу, визвольну зі сторони держав, що протистояли агресивному фашистському блоку. Характер Другої світової війни змінився корінним чином»[197, с. 503].

Як вказує Ф. Фірсов, в нових умовах війна проти Німеччини та її союзників набувала антифашистського, визвольного характеру(через участь у ній СРСР), а підтримка Країни Рад розглядалася як найважливіше завдання в діяльності Комінтерну[209, с. 346]. Антифашизм повернувся[250, с. 245].

Після повернення від Й. Сталіна генсек Комінтерну зібрав екстрене засідання Секретаріату ВККІ. «Інформація про становище, щодо нашої політичної орієнтації та завдань ВККІ та компартії», з якою ознайомив секретарів Г. Димитров, свідчила про корінну зміну гасел. Лідери демократичних країн визнавалися потенційними союзниками, в той час, як вчорашній партнер, Третій Рейх, оголошувався найзатятішим ворогом всього людства. Ставилося завдання перебудувати всю роботу Виконкому Комінтерну, керуючись необхідністю терміново забезпечити підтримку СРСР та організувати національно-визвольний рух не тільки в країнах, які були захоплені Німеччиною, але і в самій Німеччині. Разом з цим, Г. Димитров наголосив: «Все, що допомагає Радянському Союзу та прискорює розгром фашизму, є вирішальним в наших діях. Інтерес всіх народів – це поразка німецького фашизму».

Підсумовуючи сказане, генсек Комінтерну наголосив, що основний удар в новій ситуації спрямовується проти фашизму. «Ми не будемо на даному етапі закликати ні до скинення капіталізму в окремих країнах, ні до світової революції. Мова йде <...> про боротьбу за національну свободу». Разом з цим, Г. Димитров зауважив: «Війна буде важкою»; до боротьби в якості союзників необхідно

залучити частину дрібної буржуазії, інтелігенцію та селянство, які виступають за опір завойовникам; комуністи повинні долучитися до національно-визвольного руху «в якості керівного елемента»[8, с. 93-96].

Того ж дня були відправлені директиви компартіям Німеччини, Франції, Голландії, Болгарії, Китаю, Швеції, Югославії, Англії, США, а через певний час іншим компартіям. Незважаючи на варіювання змісту повідомлень, наголошувалося на наступних тезах: віроломний напад Німеччини на СРСР є ударом не тільки проти країни соціалізму, але і проти свободи та незалежності всіх народів; захист Союзу РСР є одночасно захистом народів окупованих Німеччиною країн. ВККІ закликав компартії зробити все можливе задля підтримки Радянського Союзу в його справедливій війні; створити інтернаціональний фронт боротьби проти німецького фашизму. «Враховуйте, що на даному етапі питання ставиться про захист народів проти фашистського поневолення, а не про соціалістичну революцію»[8, с. 97]. Директиви орієнтували компартії на активну участь в національно-визвольній боротьбі окупованих народів. Вказівка не висувати гасел соціалістичної революції була спрямована на створення такої коаліції, яка б забезпечила допомогу Радянському Союзу зі сторони демократичних сил та країн.

В повідомленнях, направлених в Нью-Йорк та Лондон, все ще була відчутною недовіра до правлячих урядів країн західної демократії. У зв'язку з цим, ВККІ попередив керівництво компартії США та Великобританії стосовно намірів німецького фашизму досягти домовленостей з англійськими та американськими реакціонерами, які б зашкодили життєвоважливим інтересам їхніх народів. У повідомленні Г. Димитрова Й. Сталіну, компартії Британії було вказано, серед іншого, «протидіяти будь-яким антирадянським планам та діям». Виконком Комінтерну ретельно слідкував за всіма заявами компартій, виступаючи з різкою критикою за найменший відступ від директив Секретаріату. 24 червня компартії Швеції було вказано негайно виправити три помилки, що містилися в її декларації: не трактувати напад Третього Рейху на СРСР за допомоги своїх сателітів, як військові операції Німеччини та її союзників, Румунії

та Фінляндії, народи яких Німеччина, де-факто, силою змусила йти на війну; не характеризувати війну Німеччини проти Радянського Союзу як війну між фашистською та соціалістичною системами; внести корективи в заяву про нейтралітет Швеції щодо всіх воюючих країн, вказавши, що лише СРСР захищає свободу та незалежність малих народів, в тому числі Швеції, яка зацікавлена в перемозі Союзу РСР[8, с. 99-100], [55, с. 167-168].

В повідомленні для компартії Великобританії від 24 червня 1941 р. наголошувалося: «Ваша декларація містить дві помилки, що необхідно виправити. По-перше, не варто зображати віроломний напад німецького фашизму на СРСР як війну між двома системами – капіталістичною та соціалістичною. <...> По-друге, потрібно враховувати, що продовження Англією війни проти Німеччини є підтримкою справедливої війни радянського народу, тому неправомірні ваші нападки на Черчіля після його останнього виступу. Головна спрямованість ваших виступів <...> проти капітулянтських антирадянських елементів»[55, с. 168]. Подібного роду вказівки були також відправлені іншим компартіям.

25 червня Секретаріат ВККІ передав додаткові вказівки компартіям та запропонував їм негайно встановити контакти з усіма силами, котрі ведуть боротьбу проти фашистської Німеччини. В директиві М. Тореза(Штерна) та А. Марті(Андре) Ж. Дюкло(Іву) від 25 червня 1941 р. містилася вказівка «встановити та налагодити прямі контакти з голлістським рухом, прихильники якого розуміють, <...> що звільнення Франції пов'язано з перемогою Радянського Союзу». Французьким комуністам рекомендувалося зберігати обережність та стриманість у публічних заявах, «практично ж співпрацювати максимально» з рухом Ш. де Голля, прикладати спільних зусиль у боротьбі проти німецького фашизму, співпрацювати та взаємодіяти у спільній боротьбі проти окупаційної адміністрації та вішістської кліки. «Не потрібно ставити питання щодо майбутнього, але необхідно забезпечити незалежність партії». Як і в директивах компартіям Англії та Швеції, вказувалося на недопустимість характеризувати війну як протиборство капіталістичної та соціалістичної систем, уникати розмов про світову революцію[8, с. 101-102], [29, с. 442].

Постійна орієнтація компартій уникати проголошення гасел світової революції, як однієї з основ доктрини Комінтерну, є досить логічним. Поясненням цьому є запис у щоденнику Г. Димитрова від 21 січня 1940 р. Під час зустрічі в Політбюро Й. Сталін зазначив: «Світова революція, як єдиний акт – дурниця. Вона відбувається в різний час в різних країнах. Дії Червоної Армії – це також справа світової революції»[55, с. 124]. Як вказує Ф. Фірсов, даний лозунг, який повторювався як *credo*, в даних умовах заважав взаємодії СРСР з демократичними країнами, тому його необхідно було зняти[209, с. 348].

На відміну від попередніх періодів діяльності Комінтерну, однією з відмінних рис було те, що війна СРСР, в першу чергу, проти Німеччини, та її союзників стала складовою частиною боротьби з агресією та фашизмом, яку вели всі демократичні країни за підтримки сил руху Опору в окупованих країнах. Таким чином, директиви Комінтерну щодо активної ролі комуністів в русі Опору, орієнтація на сприяння зусиллям держав антигітлерівської коаліції у війні з державами Осі відповідали загальній цілі антифашистської боротьби[209, с. 348]. Окрім цього, не менш важливим наслідком функціонування нової моделі стало перетворення національних комуністичних партій в активних учасників руху Опору в Європі та дозволило їм стати, за висловом Ф. Фірсова, «дійсно масовими партіями»[334], що надалі матиме велике значення для розвитку компартій у поствоєнній Європі.

30 червня 1941 р. Г. Димитров відвідав В. Молотова. На запитання «Чим Комінтерн може допомогти?», народний комісар зовнішніх справ відповів: «Кожна година дорогоцінна. Комуністи повинні вжити найрішучіших заходів для допомоги радянському народові. Головне – дезорганізувати тил ворога та розкласти його армію»[55, с. 171].

У зв'язку з цим, Секретаріат ВККІ швидко підготував нові директиви компартіям з вимогою активізувати дії на підтримку СРСР проти агресорів. Д. Гулозу та Е. Фріду(Клеману) були відправлені радіограми для передачі компартіям Бельгії, Нідерландів та Франції. Окрім вказівки, що від результату вітчизняної війни радянського народу проти Німеччини залежить майбутнє країн,

окупованих Третім Рейхом, комуністам пропонувалося «використовувати всі шляхи та засоби, щоб підняти народ на боротьбу проти окупантів»[29, с. 446]. В повідомленні керівнику компартії Югославії Й. Тіто(Вальтеру) від 30 червня 1941 р. вказувалося: «Настав час, коли комуністи повинні піднімати народ на активну боротьбу проти окупантів. <...> Необхідно тероризувати всіма засобами ворога, щоб він відчував себе як в оточеній фортеці»[8, с. 106]. Як вказує сербський історик О. Тімофєєв, слідуючи вказівкам Комінтерну, ЦК КПЮ опублікував власне звернення до народу, майже ідентичне посланню Комінтерну. Проте, в закликах керівництва компартії була відсутня дефініція про «вітчизняний» характер війни, а саме послання було адресоване пролетаріату, а не народам Югославії[330, с. 242]. 1 липня Вальтеру було дано вказівку повідомити італійських комуністів, «що їхнє завдання – негайно надіслати в країну групу товаришів <...> для розгортання руху на захист Радянського Союзу серед робітників військової промисловості, з метою уповільнення та диверсій на військовому виробництві, для організації боротьби селян проти реквізицій і т.д. В Словенії та Хорватії <...> всіма засобами організувати розкладання італійської армії, дезертирство, <...> відмови від відправки на війну проти радянського народу, збройні зіткнення між солдатами та військовою міліцією». Керівництво III Інтернаціоналу закликала італійський комуністів сприяти посиленню ворожнечі у відносинах між італійськими фашистами та німецькими нацистами[8, с. 112].

1 липня 1941 р. аналогічні директиви були відправлені іншим компартіям. Зокрема, в Румунію передали повідомлення, в якому комуністам вказувалося «будь-якими способами піднімати народ проти фашистських варварів та їхніх румунських спільників», знищувати склади та аеродроми, заохочувати дезертирство, сприяти посиленню ворожнечі між румунськими та німецькими солдатами, дезорганізовувати тили, «зробити все, щоб завадити подальшому просуванню німецької армії на румуно-радянському фронті»[8, с. 107].

Керуючись вказівками «володаря Кремля» не афішувати діяльність Комінтерну та не ставити питання соціалістичної революції, керівництво ВККІ

розробило пропозиції щодо стратегії створення єдиних національних фронтів та розгортання широкого руху солідарності з СРСР. 1 липня 1941 р. за підсумками засідання Секретаріату ВККІ відповідний документ було відправлено В. Молотову та секретарям ВККІ. Пропонувалося спрямовувати роботу компартій на негайну організацію єдиних національних фронтів за співпраці «з усіма силами, незалежно від їхньої політичної спрямованості та характеру, які виступають проти фашистської Німеччини»(рух Ш. де Голля у Франції, прихильники Е. Бенеша в Чехії та Моравії, Ю. Ньюгорсволла в Норвегії, емігрантські уряди тощо – *Авт*). Підкреслювалося, що боротьбу за створення національного фронту необхідно проводити під гаслом захисту демократії та національної незалежності від фашизму. Разом з тим комуністам не варто було піднімати питання про власне привілейоване становище в національному фронті. Керівництво Комінтерну пропонувало домагатися того, щоб профспілки та громадські організації окремих країн розгорнули кампанію за створення єдиного фронту СРСР, США, Великобританії та інших країн, які ведуть боротьбу проти нацистської Німеччини, тобто за створення антигітлерівської коаліції. ВККІ також висунув ідею про звернення радянських профспілок до генеральної ради британських тред-юніонів з пропозицією створення англо-російського профспілкового комітету, який «міг би слугувати об'єднавчим центром робітничого руху всіх країн, в тому числі і американських профспілок, проти фашистської Німеччини та на підтримку справедливої вітчизняної війни радянського народу».

У тому ж листі В. Молотову пропонувалося поставити перед британською місією в Москві питання надання підтримки британським урядом комуністам Франції, Бельгії та Нідерландів у справі організації боротьби в тилу проти німецьких окупантів[8, с. 109-112].

Дані пропозиції Виконкому Комінтерну обговорювалися під час бесіди В. Молотова з Г. Димитровим та Д. Мануїльським 6 липня 1941 р. В цілому пропозиції було прийнято, окрім ініціативи створення англо-російського профспілкового комітету. На думку наркома зовнішніх справ, подібна акція була несвоєчасною та поспішною, могла викликати непотрібні підозри британського

уряду. Щодо французьких комуністів, послу Великобританії в Москві С. Кріпсу запропонували відправити М. Тореза, А. Марті та Р. Гійю в Лондон. Однак через декілька днів заступник В. Молотова Д. Вишинський повідомив Г. Димитрову, що уряд Британії та Ш. де Голль вважають недоцільним в даний момент вести переговори з лідерами ФКП. Окрім іншого, В. Молотов схвалив ініціативу організувати національне радіомовлення різними мовами. ВККІ також доручили політичну роботу серед військовополонених. Закріплювалася вказівка на переведення діяльності Комінтерну в тінь, хоча робота не тільки не припинялася, а навпаки, ставала більш енергійною та різносторонньою.

Керуючись інструкціями, схваленими В. Молотовим, 7 липня 1941 р. компартіям відправили директиви з вказівками відносно створення єдиного національного фронту в окупованих країнах та щодо кампанії за створення єдиного фронту держав проти гітлеризму[8, с. 114]. В директивах, які були відправлені в середині липня 1941 р. в Брюссель, Амстердам та Стокгольм(для Данії та Норвегії), вказувалося розгортати боротьбу проти окупантів, не зважаючи на пов'язані з цією боротьбою жертви та втрати, разом з тим зберігаючи свободу дій для власних компартії і в той же час прикладати якомога більше зусиль для створення єдиного національного фронту всіх сил, які виступають проти нацистської Німеччини[55, с. 180].

У більшості випадків компартії розцінили директиви ВККІ, як вказівку, негайну до виконання. Комуністи Бельгії, Нідерландів, Норвегії, Франції та інших окупованих Німеччиною країн почали піднімати народні маси на визвольну антифашистську боротьбу.

Енергійно діяла БРП. Через два дні після початку німецької агресії, 24 червня 1941 р., надійшло повідомлення про диверсії на підприємствах, котрі працювали на німецьку армію. 2 серпня 1941 р. Г. Димитров інформував Й. Сталіна, що болгарські комуністи у співпраці з опозиційними колами болгарської армії готові до початку народного повстання у випадку залучення Болгарії у війну проти СРСР. ЦК БРП запитував, яку допомогу зможе надати СРСР у випадку повстання[55, с. 187]. В розмові з Г. Димитровим 4 серпня 1941 р. Й. Сталін був

категоричним: «Ніякого повстання зараз. Розіб'ють робітників. Поки що ми не можемо надати ніякої допомоги. Спроба повстання буде провокацією»[55, с. 187].

До середини липня 1941 р. широкого розмаху набула партизанська боротьба в Югославії, компартія якої активно відгукнулася на заклик Комінтерну. 4 липня 1941 р. Політбюро ЦК КПЮ закликала до збройного повстання, 7 липня виступили сербські партизани, 13 липня розпочалося повстання в Чорногорії. В той же час ЦК компартії Хорватії відмовилося виконувати вказівки Кремля щодо негайної активізації боротьби. В Кремлі вбачали причину в позиції лідерів хорватської компартії, про що повідомив І. Копініч(Вокшин) 30 червня 1941 р. У відповідь Секретаріат дав вказівку: «Позиція хорватського ЦК боязка та зрадницька. Звільнення народів Югославії пов'язано з розгромом Німеччини та перемогою Радянського Союзу. Єдиний фронт народів Югославії <...> повинен поєднуватися з партизанськими діями в тилу ворога. <...> Ознайомте народні маси з виступом т. Сталіна»[8, с. 113](мається на увазі виступ по радіо 3 липня 1941 р.[11, с. 223-227] – *Авт.*). 9 липня Г. Димитров дав вказівку Вокшину розірвати всі контакти зі старим ЦК та прийняти всі необхідні заходи для формування нового партцентру[124, с. 101-105]. У повідомленні Вокшина Г. Димитрову від 11 липня 1941 р. вказується, що вказівки КП Хорватії передані та висловлюється надія, що «справа владнається»[10, с. 48].

Паралельно генеральний секретар Комінтерну докладав чимало зусиль для організації постачання зброї для партизан Й. Тіто. Проте в розмові з В. Молотовим 8 вересня 1941 р. Г. Димитров отримав відмову, оскільки, за словам В. Молотова, «ми повинні компенсувати власні великі втрати»(маються на увазі втрати Червоної армії)[55, с. 193]. Не зважаючи на це, визвольна боротьба, яку проводила компартія Югославії набирала все більших масштабів. Як вказують Н. Лебедева та М. Нарінській, на початку грудня 1941 р. ЦК КПЮ повідомив Г. Димитрова, що «партизанський рух в Сербії перетворюється на народне повстання. Німці контролюють лише великі міста. Партизани створюють народні комітети як органи влади. Основна перешкода на шляху народного повстання – обмаль зброї»[304, с. 28].

Однак, найбільшу увагу з перших днів війни радянське керівництво звертало на Польщу, чому також сприяла складна військово-політична ситуація на фронтах. Не зважаючи на значну недовіру до членів колишньої компартії Польщі[344], майже одразу постало питання про найшвидше відновлення в тій чи іншій формі польської компартії, яка офіційно була ліквідована постановою Секретаріату ВККІ в 1938 р. Відсутність компартії не дозволяла Москві та ВККІ забезпечити розгортання контрольованого комуністами партизанського руху на територіях окупованої Вермахтом Польщі, де домінуючу роль відігравали прихильники польського емігрантського уряду В. Сікорського.

Уже 3 липня 1941 р. НКЗС доручив послу СРСР в Лондоні І. Майському передати В. Сікорському, що СРСР виступає за відновлення польської державності[13, с. 107] та в Москві готові укласти договір про спільну боротьбу проти Німеччини, що і відбулося 30 липня 1941 р.[41], [13, с. 200-201].

4 липня 1941 р. для відправки до Польщі було відібрано групу польських комуністів. Особливу роль у відновленні компартії відіграв особисто Й. Сталін. Він радив не ставити питання соціалістичної революції, відмовитися від визначення партії, як комуністичної в її назві та в цілому бути досить обережними в питаннях відновлення та функціонування нової польської компартії. В розмові з Г. Димитровим 27 серпня 1941 р. Й. Сталін зауважив: «Краще створити Робітничу партію Польщі з комун[істичною] програмою. Комун[істична] партія відлякує не тільки чужих, але навіть деяких наших. На даному етапі – боротьба за національне звільнення»[55, с. 191].

У Москві Г. Димитровим було створено ініціативну групу з польських комуністів – М. Новотко, П. Фіндера, Б. Молоєца та ін. Склад групи було затверджено Секретаріатом ВККІ, який також виробив платформу партії, яка отримала назву Польська робітнича партія(ППР)[365, с. 168]. Формально, ППР не була частиною Комінтерну, проте фактично вся її діяльність знаходилася під контролем Секретаріату ВККІ та особисто Г. Димитрова. З 28 на 29 грудня 1941 р. групу з шести польських комуністів, куди входили М. Новотко, П. Фіндер та Б. Молоєц, було відправлено в Польщу[8, с. 172]. На початку січня 1942 р. ще одна

група комуністів була відправлена в південні райони Польщі. 5 січня на зборах керівників ряду комуністичних груп у Варшаві, які ставили собі за мету боротьбу з німцями, П. Фіндер виклав план відновлення партії. Було затверджено проект першого звернення ППР та обрано секретаря ЦК ППР, яким став М. Новотко. Через півроку існування партії до її рядів долучилося 4000 членів, з травня по грудень 1942 р. було створено 52 загони Гвардії Людової, які провели близько 300 акцій, дезорганізуючи тил німецької армії та порушуючи комунікації. Керівництво Секретаріату ВККІ намагалося забезпечити польське комуністичне підпілля зброєю, вибухівкою, листівками та ін.

Разом з цим, ВККІ приділяв особливу увагу створенню та діяльності радіостанції ім. Костюшка, передачам Московського радіо польською мовою, підготовці прокламацій та закликів до польського народу. Окрім цього, керівництво Комінтерну вело роботу серед військовополонених та інтернованих, особливо в армії В. Андерса, яка створювалася на території Радянського Союзу у відповідності з радянсько-польськими домовленостями від 30 липня 1941 р. На запит відповідних органів ВККІ направив в польські дивізії більше 80 активістів. Надсилаючи звіти Д. Вишинському, генсек Комінтерну підкреслював, що навіть після візиту польського прем'єр-міністра В. Сікорського не припинилася антирадянська та антисемітська робота в польській армії[8, с. 173]. Коли було прийнято рішення про виведення армії В. Андерса з території СРСР в Іран, польські активісти звернулися до керівництва Комінтерну з проханням їх відкликати. Після звернення Г. Димитрова до уповноваженого Ставки з питань іноземних військових формувань на території СРСР Г. Жукова, більшу частину активістів було виведено зі складу армії Андерса[8, с. 206-207].

Досить велика увага Комінтерну приділялася організації в значних осередках польської еміграції політичної течії, близької до Комінтерну та Союзу РСР, щоб в майбутньому мати можливість певного політичного тиску на уряд В. Сікорського, настрої в польській армії, а також з метою створити міцну основу для власної діяльності в післявоєнній Польщі[302, с. 155-156].

Швидке просування німців в напрямку Москви змусило радянське керівництво в середині жовтня 1941 р. терміново евакуювати зі столиці важливі установи та організації. 15 жовтня 1941 р. Й. Сталін дав вказівки Г. Димитрову: «Потрібно евакуюватися сьогодні»[55, с. 197]. Апарат ВККІ виїхав до Уфи, частина, разом з Г. Димитровим – в Куйбишев.

20 жовтня 1941 р. відбулося перше засідання ВККІ в Куйбишеві. Керівництво апаратом в Уфі було доручено П. Тольятті, якому мала допомагати трійка – Б. Пономаренко, С. Мінев (І. Степанов) та А. Сергеев. Також було затверджено директиву компартіям, яку було доопрацьовано та розіслано 3-4 листопада 1941 р. В документі підкреслювалися тимчасовий характер військових успіхів Вермахту, рішучість Радянського Союзу вести війну до переможного кінця, про що свідчив переїзд частини уряду в Куйбишев, перспективи перемоги антигітлерівського фронту народів. Разом з тим, Г. Димитров попереджав компартії про важке становище СРСР на середину осені 1941 р., вказував на необхідність всеохоплюючої підтримки СРСР «зі сторони робітничого класу та народів усього світу»[8, с. 162-163; 165-167] тощо.

Проте навіть восени 1941 р., незважаючи на величезні труднощі, які відчувала Червона армія та СРСР, Комінтерн продовжував закликати зберігати спокій та робити все можливе «для найшвидшого розгрому Гітлера, для перемоги СРСР, для порятунку людства від фашистських нелюдів»[217, с. 208].

Об'єднавшись з антифашистським, рух комуністів став відповідати інтересам широких демократичних сил. Збільшення чисельності та впливу компартій, а також активізація руху Опору дали привід Комінтерну та Радянському Союзу розцінювати їхню боротьбу, як важливий фактор та ставити більш масштабні завдання. Рішення Секретаріату ВККІ від 10 січня 1942 р. вказувало компартіям сприяти розкладанню тилу військ держав Осі; проводити роз'яснювальну роботу серед населення про те, що напад на СРСР в кінцевому підсумку приведе агресорів до катастрофи; вказувати шлях народу Німеччини та її країн-сателітів до боротьби проти німецького та інших фашистських режимів; сприяти активізації визвольної боротьби народів окупованих країн; викривати

колабораціонізм та атантизм(вичікувальні настрої, відмова від активних дій до вступу сил союзників на територію окупованих країн – *Авт.*). В нейтральних країнах пропонувалося протидіяти їхньому втягненню у війну на стороні країн Осі. Одним з важливих завдань компартій союзних з СРСР країн залишалася боротьба за зміцнення широкого фронту народів та держав, які протистояли агресії[8, с. 177-181].

В рішенні Секретаріату ВККІ від 27 лютого 1942 р. про завдання компартій в боротьбі з фашизмом різкій критиці було піддано позиції антифашистів, які вичікували «більш сприятливої ситуації для розгортання бойових дій та розраховували головним чином на перемогу Червоної Армії».

Окремо варто зауважити, що перемога під Москвою породила у Й. Сталіна, його найближчого оточення та керівництва Комінтерну ілюзорні надії на можливість досягти перемоги над Німеччиною уже в 1942 р. У першотравневій директиві ВККІ від 17 квітня стверджувалося, що «1942 рік має стати роком знищення гітлерівського фашизму»[8, с. 208]. Виходячи з цього, перед компартіями ставилося завдання зірвати плани весняного та літнього наступу німецьких армій на Східному фронті та шляхом спільних зусиль народів знищити фашизм. Робітничому класу вказувалося перейти до активних дій, таким чином ставши рушійною силою антифашистського фронту[8, с. 208-212].

Одночасно приймалися конкретні дії на допомогу руху Опору. 16 січня 1942 р. П. Гуляєв повідомив Г. Димитрова про готовність починаючи з лютого та до середини квітня 1942 р. відправити в тил противника диверсійні групи чехів, словаків, судетських німців, поляків, австрійців, румун[8, с. 186]. 23-24 березня 1942 р. Г. Димитров звернувся до Й. Сталіна та Г. Маленкова з проханням забезпечити відправку іноземних товаришів, оскільки зі скороченням нічних польотів в літній час це буде зробити складно, а в деяких випадках – неможливо[8, с. 204-205].

Значна допомога надавалася антифашистському підпіллю в Болгарії, Німеччині, Фінляндії та інших країнах-союзниках Третього Рейху. На першотравневому засіданні ВККІ у 1942 р. окремо розглядалося єдине питання –

компартії Німеччини. За підсумками засідання було прийнято рішення «прийняти термінові заходи для допомоги партії всередині країни людьми та матеріалами», покращити радіопропаганду та агітацію в німецькій армії, яка дислокувалася на території Рейху[8, с. 217-218].

Поряд з реалістичними оцінками становища компартій, в директивах ВККІ значно переоцінювалося невдоволення німецького населення нацистським режимом та внутрішні труднощі Німеччини. В рекомендаціях Секретаріату ВККІ ЦК КПН від 5 червня 1942 р. пропонувалося виступити зі зверненням до німецького народу. У ньому потрібно було виходити з факту масових англійських бомбардувань німецьких міст, які трактувалися, як перенесення війни на територію Рейху, поглиблення внутрішніх проблем для А. Гітлера, росту панічних настроїв серед німецького населення. В передачах національного радіомовлення, як і в зверненні, пропонувалося акцентувати увагу на: «а) негайному припиненні війни; б) залишенню робітниками воєнних підприємств; в)[стихійній] евакуації населення з районів, які були під загрозою [бомбардувань]; г) створенню власних органів захисту та допомоги населенню; д) створенню озброєної самооборони від гестапо; е) організації партизанських дій проти гітлерівських банд та розгортанню масової збройної боротьби»[8, с. 222-224]. Проте цілком зрозуміло, що в умовах розпочатого незабаром наступу німецьких частин на Східному фронті дані рекомендації не були реалізовані.

Разом з цим, керівництвом III Інтернаціоналу переоцінювалося прагнення частини урядових та опозиційних кіл Німеччини до компромісного миру із західними союзниками. Для того, щоб стимулювати рух за вихід з війни, Г. Димитров запропонував В. Піку виступити по Інорадіо із закликом «створити національний німецький уряд миру, який би <...> припинив військові дії, відвів німецькі війська з усіх захоплених країн, ліквідував <...> апарат війни та створив для німецького народу умови мирної творчої праці»[8, с. 231-232]. Варто вказати, що текст звернення враховував формулювання радянсько-англійського договору від 26 травня 1942 р., який забороняв ведення сепаратних переговорів з будь-яким

німецьким урядом, який не відмовиться від агресивних планів[42]. 15 червня 1942 р. проект заклику було надіслано О. Щербакову.

Щодо Італії, варто зауважити наступний факт: якщо лозунг скинення уряду Б. Муссоліні, який було висунуто Секретаріатом ВККІ наприкінці 1941 – на початку 1942 р., був окреслений лише як віддалена перспектива, то наприкінці 1942 р. Комінтерн поставив дану ціль в якості конкретного та безпосереднього завдання всіх антифашистських сил та італійського народу в цілому[8, с. 274].

Цьому сприяла суттєва зміна військово-політичної ситуації в басейні Середземного моря після висадки експедиційних англо-американських сил в Північній Африці 8 листопада 1942 р. 3 грудня 1942 р. лідер Комінтерну направив Й. Сталіну та В. Молотову підготований спільно з П. Тольятті документ щодо політичної лінії та завдань ІКП. Автори документу підкреслювали негативні наслідки для Італії в разі продовження війни, ставили завданням скинення уряду Б. Муссоліні, окреслювали конкретні заходи на цьому шляху тощо[8, с. 270-276].

Значна увага приділялася роботі компартій в окупованих країнах, передусім ВККІ звертав увагу на боротьбу компартії Югославії, яка створила досить розгалужену структуру партизанських загонів[205, с. 67]. Наприкінці січня 1942 р. Г. Димитров поінформував В. Молотова щодо партизанського руху в Югославії, діяльності англійців та четників Д. Михайловича, вказував на нестачу військових матеріалів та просив обговорити зі Й. Сталіним можливість надання військової допомоги партизанам Й. Тіто[304, с. 32].

Інформація про боротьбу між партизанами, яких контролювала компартія та четниками Д. Михайловича почала надходити в Комінтерн в листопаді-грудні 1941 р. В той час, осінню-зимою 1941 р., Д. Михайлович був символом спротиву нацизму по всій Європі[327]. 6 грудня 1941 р. на основі отриманого повідомлення КПЮ від 2 грудня 1941 р. Г. Димитров повідомив В. Молотова та Й. Сталіна, що інформація про Д. Михайловича, як визволителя та потенційного союзника не відповідає дійсності. Нібито він організував на контрольованій партизанами території, за попередньої згоди югославської компартії, загоони четників, але 1 листопада вдарив партизанам в спину[19, с. 84]. 17 грудня отримано ще одне

повідомлення від КПЮ, з яким були ознайомлені члени Політбюро ЦК ВКП(б). «Маємо всі документи про зраду Михайловича. Наші спроби схилити його на боротьбу проти німців не вдалися». Окрім цього, у повідомленні Й. Тіто вказував, що розрив з Д. Михайловичем відбувся після прибуття до Чорногорії англійської військової місії, яка почала вимагати перейти від командування Д. Михайловича[8, с. 182-183], [60, с. 215]. Проте, незважаючи на це, взимку-навесні 1942 р. Г. Димитров, за попередньої згоди Й. Сталіна, переконував Й. Тіто «в інтересах спільної справи досягти позитивного урегулювання взаємовідносин між югославським урядом та героїчно воюючою партизанською армією в Югославії», розгорнути кампанію за об'єднання боротьби сербів, хорватів, чорногорців та словенців проти спільного ворога[304, с. 34].

В подальшому позиція Г. Димитрова зазнавала певної коректури у зв'язку з посилення боротьби між партизанами Й. Тіто та четниками Д. Михайловича. В листі Й. Сталіну та В. Молотову від 28 квітня 1942 р. Г. Димитров просив допомоги партизанам Й. Тіто через дипломатичні канали. Він вказував, що «беручи до уваги важливість даної ланки загального фронту <...> необхідно прийняти можливі заходи для внесення ясності в питання ставлення англійців та югославського уряду до партизанської війни в Югославії»[6, с. 806-807]. 4 червня 1942 р. у листі В. Молотову та Й. Сталіну Г. Димитров повторив своє прохання. Окрім цього, досить багато місця в листі займає питання югославського уряду в Лондоні, дій четників Д. Михайловича та їхньої боротьби проти партизан Й. Тіто. В рамках договірних відносин між СРСР та урядами Британії та Югославії, вважав Г. Димитров, необхідно знайти можливість вказати на неприпустимість такої поведінки[8, с. 221-222], [55, с. 221-222], [60, с. 220].

Проте в Кремлі продовжували наполегливо закликати лідера югославських партизан зосередити зусилля на боротьбі з німцями, не загострюючи відносин з урядом в Лондоні. Що стосується четників, то вказувало вести проти них не стільки збройну боротьбу, скільки політико-пропагандистську роботу. 1 червня 1942 р. Й. Тіто(Вальтеру) були відправлені відповідні директиви[55, с. 220-221].

Окремо в директивах Г. Димитрова продовжував вказувати на доцільність не давати приводу вважати партизанський рух у Югославії комуністичним. Протягом 1942 – 1943 рр. ВККІ постійно та наполегливо рекомендував ЦК КПЮ не забігати наперед та не акцентувати на гаслах соціалістичної революції. Необхідно було добиватися згуртованості всіх патріотичних сил в боротьбі з фашизмом. Дані рекомендації прослідковуються у вказівках Комінтерну керівникам югославських партизан від 8 серпня 1942 р. «Називайте ваші пролетарські бригади <...> ударними бригадами <...> Ви ведете народно-визвольну війну силами робітників, селян, народної інтелігенції та інших патріотів, а не пролетарську боротьбу. Із цього повинні завжди виходити»[8, с. 248]. Разом з цим, Г. Димитров заперечував проти присвоєння партизанській бригаді назви пролетарської та закликав до співпраці з югославським урядом у Лондоні[60, с. 217], [6, с. 807], [55, с. 234].

Дещо пізніше генсек Комінтерну радив вести більш обережну політику щодо уряду в Лондоні та викривати дії четників, проте «не переходити поки у відкриту атаку на сам уряд»[60, с. 221]. 29 липня відбулася розмова з В. Молотовим, під час якої було прийнято рішення виступити з демаршем перед югославським урядом у Лондоні з приводу «партизанської війни в Югославії, спеціально про роль Драже Михайловича, який діє проти партизанської армії та допомагає окупантам»[55, с. 233].

В заяві югославського уряду в Лондоні від 28 серпня 1942 р. вказувалося, що генерал Д. Михайлович, до того часу призначений головнокомандуючим всіма збройними силами країни, користується значною популярністю серед сербського населення та в Югославії загалом. Він очолює добре організовану армію, яка нараховує від 80 до 150 тис. четників, під командуванням офіцерів регулярної армії. «Своїми діями армія Михайловича уже більше півроку сковує в окупованій країні близько 36 дивізій противника». В своїх коментарях до цього документу в листі до Й. Сталіна Г. Димитров зазначив, що він є «брехнею та зухвальством»[55, с. 239-240].

У свою чергу в Москві знову і знову продовжували закликати лідера КПЮ посилити політико-пропагандистську роботу серед четників, не загострювати відносин з англійцями, концентрувати зусилля на боротьбі з німецькими окупаційними військами. Подібні заклики були викликані небажанням в Кремлі іти на конфлікт з британським урядом через протиборство партизан та четників. В подальшому, зі створенням в листопаді 1942 р. Народного комітету визволення Югославії(НКВЮ) директиви, які направлялися КПЮ вимагали надати комітету «загальнонаціональний югославський та загальнопартійний антифашистський характер, як по <...> складу, так і по програмі дій. Не розглядати цей орган, як подобу уряду, а як політичний орган народно-визвольної боротьби. Не протиставляти його югославському уряду в Лондоні. На даному етапі не піднімати питання про ліквідацію монархії. Не висувати гасел про республіку <...> Враховуйте, що Радянський Союз знаходиться в договірних відносинах з югославським королем та урядом та що відкритий виступ проти останніх створить додаткові складнощі у справі спільних військових зусиль та у взаємовідносинах між Радянським Союзом, з однієї сторони, та Англією і Америкою, з іншої сторони»[8, с. 267-268], [124, с. 142-143]. Через рік НКВЮ проголосили вищим законодавчим та виконавчим органом Югославії[347, с. 547-548].

Певні труднощі існували також у відносинах між Й. Тіто та радянським керівництвом, яке не поспішало та, власне, не бажало, рахуватися з прагненням лідера КПЮ діяти самостійно. 1 липня 1943 р. Г. Димитров звернув увагу Й. Тіто на неприпустимість контактів з німецькою владою. Окремо генеральний секретар Комінтерну підкреслив: «Той факт, що в <...> народі росте невдоволення проти англійців <...> зрозумілий. Проте чи не думаєте Ви, що на даний момент інтересам народно-визвольної боротьби Югославії слугує не заохочення невдоволення проти англійців, а <...> розпалювання народної ненависті проти окупантів <...> четників згадувати та викривати між іншим»[8, с. 341-342], [55, с. 267-268].

Можна припустити, що радянське керівництво та Й. Сталін в той момент були не готові вести боротьбу за включення Югославії до власної сфери впливу. Набагато більше уваги приділялося Польщі.

Особливої уваги в Кремлі надавали повідомленням, які характеризували радянсько-польські відносини. З них стало зрозумілим, що СРСР вважають «ворогом №2». Проте, польські сили, керовані урядом В. Сікорського не поспішали надавати допомогу СРСР у війні проти Німеччини. Надання такої допомоги було можливим лише в тому випадку, коли СРСР вичерпає власні сили у боротьбі з Третім Рейхом. Разом з тим, серед представників польського емігрантського уряду в Лондоні та керованого ним польського підпілля існувала думка, що Німеччину має розбити саме Радянський Союз за підтримки Британії та Сполучених Штатів. Польське «буржуазне» підпілля дотримувалося тактики накопичення сил для боротьби за майбутній кордон польської держави, а ведення боротьби в даний момент розцінювалося як таке, що суперечить інтересам польського народу. Подібна інформація мала значний вплив на формування радянським керівництвом ставлення до польських політичних організацій, а також до уряду В. Сікорського[209, с. 365].

На початку ППР, слідуючи інструкціям ВККІ, зробила спробу налагодити взаємодію всіх антифашистських сил опору в Польщі[231, с. 88]. 15 квітня 1942 р. в підпільному друкованому органі «Trybuna Wolności» комуністи заявили про визнання уряду Сікорського[302, с. 152], встановили контакти з Польською соціалістичною партією(ППС), передусім з її лівим крилом, а також залучили до своїх загонів «людівців» – членів селянської партії.

Проте незабаром керівництво «старих партій», ППС, «сікорщики», «пілсудчики», народні демократи почали відмовлятися від співпраці з ППР та готові були чекати поки СРСР та Німеччина взаємознищать одне одного. Подібні свідчення постійно надходили до Секретаріату ВККІ. В повідомленні ППР від 19 червня 1942 р., яке наводять М. Нарінській та Н. Лебедева, зазначалося: «Ми боремося проти такої концепції, не виступаючи, однак, проти самих партій». Того ж дня було відправлено ще одне радіоповідомлення: «Працюємо на старій

платформі дружно, ніяких розбіжностей немає»[304, с. 37]. Одночасно з погіршенням відносин між ППР та іншими партіями продовжували погіршуватися відносини між урядами СРСР та Польщі.

У вересня 1942 р. польські комуністи почали звинувачувати польський уряд. Лондонський уряд та контрольована ним Армія Крайова, зі свого боку, відмовлялися надалі співпрацювати з ППР, як з «агентами Рад». 9 вересня 1942 р. М. Новотко передав радіоповідомлення: «У зв'язку з посилення атак проти Радянського Союзу вважаємо за необхідне виступити більш різко, залишаючи <...> і в майбутньому як головне гасло єдиний фронт в боротьбі з окупантами. Просимо Вашої думки з цього питання». У відповідь повідомили, що лінію роботи вважають правильною. Отримавши схвалення ВККІ, керівництво ППР взяло курс на повний розрив з партіями, які підтримували уряд В. Сікорського. 22 грудня 1942 р. Б. Молоєц повідомив, що «сікорщики міцно готуються проти нас. <...> ППР вважають ворогом №1»[304, с. 38].

Складною була ситуація і всередині партії. Арешти активістів варшавської організації створили небезпеку провалу ЦК. Наприкінці жовтня 1942 р. Г. Димитров запропонував ЦК ППР піти у глибоке підпілля. Проте гестапо встигло схопити дружину М. Новотко, а 28 листопада були затримані сам М. Новотко та Б. Молоєц[8, с. 277]. Б. Молоєцу вдалося втекти, і він на певний час замінив М. Новотку на посаді лідера ППР, підписував повідомлення для ВККІ та отримував інструкції від Г. Димитрова. Плани скликати конференцію в кінці грудня 1942 р. були відмінені через побоювання Г. Димитрова. 18 грудня 1942 р. з Москви було отримано радіограму: «Поповніть керівну трійку <...> та продовжуйте роботу. Прізвище та характеристику повідомте нам для затвердження. Конференцію потрібно підготувати через 2-3 місяці та не скликати без попереднього погодження з нами»[8, с. 282]. Напередодні Б. Молоєц інформував Комінтерн, що, очевидно, вбивство М. Новотки, це справа «сікорщиків» та «двуйки»(2-й відділ генштабу Польщі, який займався розвідкою та контррозвідкою – *Авт.*).

Досить жорсткий стиль керівництва Б. Молоєца викликав занепокоєння у його соратників, П. Фіндера, В. Гомулки, Ф. Юзвяка та М. Форнальської, про що

7 січня 1943 р. дізналися в Комінтерні. Створена комісія, яка займалася розслідуванням вбивства М. Новотки дійшла висновку, що ініціатором вбивства виступив Б. Молоєц, який дав доручення своєму брату З. Молоєцу(Антону) ліквідувати провокатора[180, с. 343]. 29 грудня 1942 р. ППР звинуватили колишнього командира інтербригади ім. Домбровського(Б. Молоєц) в організації вбивства М. Новотки та разом із З. Молоєцом стратили[236, с. 162-169]. Комінтерн повідомили про страту лише через 10 днів[8, с. 307-310]. Отриманий документ Г. Димитровим було переслано Й. Сталіну, Л. Берії, В. Молотову та ін.

Пригнічений таким розвитком подій, Г. Димитров все ж підтвердив повноваження «тимчасової четвірки» продовжувати роботу партії та наголосив на необхідності «зберегти будь-якою ціною бойову єдність партійного активу»[8, с. 310-311]. Як із повідомлення «четвірки», так і з депеші генерального секретаря Комінтерну можна припустити, що з Б. Молоєцом розправилися до остаточного з'ясування причин загибелі М. Новотки.

Як і М. Новотка, нове керівництво ППР продовжило курс на посилення конфронтації з буржуазними партіями та радянізацію Польщі. Про це можна свідчать рішення пленуму ППР, який було проведено в січні 1943 р.[30, с. 140-169] та послання Й. Сталіну до 25-ліття Червоної армії[8, с. 330-331].

У свою чергу, Г. Димитров вирішив «поправити» польських комуністів. 1 березня в повідомленні П. Фіндеру генсек Комінтерну наголосив, що на даному етапі «політично неправильно» говорити про «встановлення влади робітників та селян» в Польщі <...> У вашій політичній кампанії уникайте подібного формулювання. Основні гасла вашої кампанії повинні бути: 1)Вигнання з Польщі окупантів; 2)Завоювання національної свободи; 3)Встановлення дійсно народної демократичної влади, а не влади робітників та селян»[8, с. 330-331]. Як вказує Ф. Фірсов, лідери ППР не зрозуміли, що змінилися традиційні гасла комуністів. Замінені на нові, вони стали відповідати зовнішньополітичній ситуації, відкривали нові шляхи приходу комуністів до влади та створення орієнтованих на СРСР режимів[209, с. 372].

2 квітня 1943 р. в директиві ППР були викладені положення щодо характеру влади та соціальних перетворень в новій польській державі. В документі підкреслювалось, що єдиним шляхом відновлення Польщі буде «нова зовнішня політика, заснована на щиросердечному союзі з СРСР, та соціально-економічних перетвореннях в демократичному дусі». Генсек Комінтерну наполягав саме на демократичній формі правління, але аж ніяк не радянській, щоб згодом мати можливість вести мову про націоналізацію, а не усупільнення. Щодо питання кордонів було запропоновано визнати «волю українського, білоруського та литовського народів, висловлену в 1939 р.», тим самим визнаючи та схвалюючи дії Радянського Союзу восени 1939 р.[8, с.343-344].

28 квітня 1943 р. ППР були надіслані вказівки ВККІ у зв'язку з призупиненням Радянським Союзом дипломатичних відносин з урядом В. Сікорського через звернення до Міжнародного Червоного Хреста з проханням розслідувати масові вбивства польських офіцерів в Катині[375, с. 310].

Коротко повторивши повідомлення радянського Інформбюро від 16 квітня 1943 р.[82, с. 1] та ноту радянського уряду від 25 квітня 1943 р.[110], Г. Димитров наголосив на необхідності розгорнути енергійну викривальну кампанію та закликати всіх польських патріотів рішуче засудити провокативні дії польського уряду. Варто зауважити, що керівництво Комінтерну, скоріше за все, не було поінформовано щодо постанови Політбюро ЦК ВКП(б) від 5 березня 1940 р.[35], яка ініціювала розправу над 25 700 польськими офіцерами та чиновниками[127, с. 171-172], [228, с. 422]. В той же час, наполегливий тон директиви ВККІ вказує на те, що позиція Комінтерну була викликана зовнішньополітичними інтересами СРСР[209, с. 373]. Після розриву дипломатичних відносин між Радянським Союзом та урядом В. Сікорського конфронтація Армії Людової, підконтрольної ППР та Армії Крайової, вірної уряду В. Сікорського, переросла у відкрите збройне протистояння, що цілком логічно, послабило антигітлерівський фронт.

ВККІ, секретарі Виконкому та особисто Г. Димитров з Д. Мануїльським чималу увагу приділяли діяльності компартій Західної Європи та Сполучений Штатів. Інформація, яка надходила від компартій Західної Європи, була пов'язана

з визвольною боротьбою проти окупантів, а також по взаємозв'язкам з різними ланками руху Опору. Директиви орієнтували компартії на максимальне розгортання партизанської боротьби та руху Опору, а також на пошук шляхів взаємодії між різними учасниками боротьби проти німецьких окупантів[209, с. 374], в тому числі з рухом Ш. де Голля «Вільна Франція». Враховуючи національні особливості руху Опору в країнах Західної Європи, спільною метою було сприяння вигнанню окупантів та відновленню національної незалежності[293].

В директивах керівництву ФКП особлива увага приділялася наданню допомоги СРСР у війні проти Німеччини. Ставилися завдання забезпечення зброєю, створення партизанських загонів, підготовки партії та народу до розгортання масової збройної боротьби. Пропонувалося використовувати людей, котрі знають німецьку мову, для агітації в середовищі німецьких солдат, підривати військову дисципліну тощо[8, с.195-198].

Як вказує Ф. Фірсов, у переписці М. Тореза з Ж. Дюкло було багато запитань, що цікавили радянську розвідку, досить часто ставилися запитання стосовно німецьких військ тощо[209, с. 377].

На початку лютого 1942 р. Г. Димитров, А. Марті та М. Торез розробили директиви для ФКП, які через Е. Фріда(Клемана) були відправлені Ж. Дюкло. Основним завданням французьких комуністів визначалося максимальне розширення активної боротьби проти окупаційної адміністрації, організація акцій саботажу, диверсій, створення партизанських загонів та груп(записи у щоденнику Г. Димитрова дозволяють зробити припущення, що це відбулося 11 лютого 1942 р.[55, с. 208]).

Діяльність компартії цілком вписувалася в ту еволюції внутрішньо- та зовнішньополітичної ситуації, яку пройшла Франція. Призначення головою уряду Віші прони́мецького французького політика П. Лаваля 18 квітня 1942 р. розвіяло ілюзії щодо політики Віші та сприяло росту невдоволення серед різних прошарків французького населення[148, с. 131], [248, с. 133-136].

28 квітня 1942 р. Г. Димитров повідомив В. Молотова та Й. Сталіна про підготовку спільно з М. Торезом та А. Марті нових директив паризькому керівництву ФКП. У Комінтерні побоювалися, що П. Лаваль передасть французький флот німцям. Директиви передбачали максимальне розширення національного фронту боротьби через «залучення розчарованих прихильників А. Петена в армії та на флоті» з метою «досягти повної ізоляції Лавалю». ФКП рекомендувалося «розгорнути народний рух проти лавалівської кліки» та готувати повстання, як на окупованих територіях, так і на територіях, контрольованих урядом Віші на випадок десанту союзників та відкриття другого фронту у Франції[8, с. 215-217]. Будучи схваленими в Кремлі, 29 квітня 1942 р. директиви були відправлені Е. Фріду та Ж. Дюкло. В цілому, ВККІ був задоволений ходом боротьби за створення національного фронту та виробленням його платформи у Франції.

Проте в липні 1942 р. британський флот заблокував французькі судна в Тулоні, а в листопада французькі моряки самі їх затопили, коли німецькими військами були окуповані території, підконтрольні уряду Віші[44, с. 61-62].

Стурбованість Москви та Комінтерну викликали повідомлення в пресі щодо виступу французького комуніста М. Кашена, котрий засуджував терористичні акти проти німецьких військ. Від нього вимагали висловити ставлення щодо терористичних актів. Окрім цього, ФКП наполягало, щоб М. Кашен пішов у підпілля. Лише 5 лютого 1943 р., як вказує Ф. Фірсов, Г. Димитров переслав Й. Сталіну отриману декларацію М. Кашена із закликом до кожного француза «зайняти власне місце в боротьбі, щоб скинути ярмо»[209, с. 378-379].

11 листопада 1942 р. на засіданні Секретаріату ВККІ була вироблена нова установка, яка передбачала боротьбу усіма силами спільно з американцями проти німецько-італійських окупантів та звільнення Франції[8, с. 265].

28 листопада 1942 р. було підписано договір щодо спільних дій між уповноваженим ЦК ФКП Ф. Греньє та емісаром Ш. де Голля на окупованій території полковником Ремі. ФКП визнавала Ш. де Голля керівником французького руху Опору. В договорі вказувалося на необхідність «активізувати

зусилля французького народу в боротьбі проти завойовників та зрадників з Віші», в тому числі і збройні дії[150, с. 197]. Окремо варто вказати, що полковник Ремі не мав повноважень вести зустрічі з представниками ФКП, а тим паче укласти будь-які домовленості. Як вказує французький історик С. Куртуа, про зустріч полковника Ремі з Ф. Греньє та укладені домовленості в Лондоні дізналися лише 11 січня 1943 р., разом з прибуттям Ремі та Ф. Греньє[299, с. 146].

1 грудня 1942 р. ВККІ затвердив розроблений М. Торезом. А. Марті, Д. Мануїльським та Г. Димитровим документ щодо політичної лінії та завдань ФКП, який було відправлено на затвердження В. Молотову та Й. Сталіну. Як основне завдання визначалося «укріплення національного фронту, залучення до його лав всіх французів, які бажають на ділі боротися з Гітлером, незалежно від політичних та інших розбіжностей»[8, с. 268-277]. ФКП мала здійснювати практичну підготовку народного повстання за звільнення Франції у взаємодії з англо-американськими військами. Положення директиви більш конкретно були викладені у повідомленні Ж. Дюкло від 8 грудня 1942 р.: «... вважаємо за необхідне, щоб ви направили представника[від ФКП – *Авт.*] в Лондон до де Голля»[8, с. 279]. У січні 1943 р. ним став Ф. Греньє. У своїх спогадах він підтверджує мету своєї поїздки до Британії – «зусилля французів <...> необхідно було <...> узгоджувати задля єдиної цілі: звільнення окупованої Франції»[45, с. 112].

Інтереси боротьби за звільнення Франції потребували об'єднання всіх патріотичних сил в єдиний фронт, включаючи комуністів та рух Ш. де Голля «Вільна Франція». Проте в Комінтерні все ще продовжувала панувати недовіра до Ш. де Голля та голлістського руху в цілому. В підготованому А. Марті проекті повідомлення Ж. Дюкло від 31 грудня 1942 р. вказувалося на підозрілість військового та цивільного оточення Ш. де Голля, «включаючи вищі чини <...> в тому числі зі сторони <...> зв'язків з ворогами та Віші». Враховуючи це, Ф. Греньє вказувалося бути обережним «з усіх точок зору: політичної, організаційної, зв'язку з вами та особистої»[8, с. 284]. Проте перед відправкою повідомлення Г. Димитров дещо пом'якшив певні формулювання А. Марті, що

тим не менше не змінило суті повідомлення. Генсек Комінтерну підтримав позицію НКЗС, яка полягала в досить негативному ставленні до можливості укладання договору між ФКП та рухом Ш. де Голля. У своєму листі В. Деканозову 8 лютого 1943 р. Г. Димитров зазначав недоцільність та передчасність укладання договору між ФКП та рухом «Вільна Франція», пропонував обмежитися взаємними деклараціями[8, с. 322]. Подібна позиція генерального секретаря Комінтерну та НКЗС ускладнювала включення комуністів до Французького комітету національного визволення(ФКНВ) та була урегульована лише в квітні 1944 р. Однак, як зазначає С. Куртуа, із січня 1943 р. ФКП почала дотримуватися досить чіткої позиції, котра полягала в: участі в антинімецькій коаліції разом з Ш. де Голлем; вимогами виключно для компартії легітимності в управлінні даним об'єднанням на території Франції; проведення політики послаблення власних конкурентів в даному союзі[299, с. 149].

Постійний контакт також підтримувався з компартіями нейтральних країн, перед якими ставилося головне та єдине завдання – завадити втягуванню їх у війну на стороні агресора та будь-яким чином допомагати зусиллям Німеччини.

Що стосується компартій країн-союзниць Союзу РСР по антигітлерівській коаліції, то перед ними ставилося завдання активізувати всі сили націй у війні проти Німеччини та її союзників, розгорнути масштабний рух за відкриття другого фронту в Європі, за максимальну допомогу радянському народові та СРСР, а також зривати плани реакційних сил США та Британії, направлені на змову з Третім Рейхом. Добиваючись від компартій поставлених цілей, Комінтерн досить часто обмежував можливість їхнього маневру. Втіленням даних завдань є ряд пропозицій зі сторони керівних органів Лейбористської партії та американської адміністрації, спрямованих на об'єднання зусиль з комуністами. Проте дані ініціативи не зустріли підтримки в Кремлі.

5 травня 1942 р. Г. Димитров повідомив Й. Сталіна щодо пропозиції одного з лідерів Лейбористської партії Г. Ласкі об'єднати міжнародний робітничий рух. Ця ідея була підтримана попереднім керівництвом II Інтернаціоналу і представниками соціалістичних партій окупованих країн, які знаходилися в

Лондоні та мали її обговорити на майбутній конференції Лейбористської партії. На прохання генсека КПВ Г. Полліта дати інструкції стосовно позиції, яку слід було зайняти напередодні національної конференції компартії, Г. Димитров відповів, що не підтримує дану пропозицію, оскільки вважає її «не доцільною та контрпродуктивною», про що пізніше писав В. Молотову та Й. Сталіну. Г. Димитров вважав за необхідне вказати Г. Полліту, щоб він та ЦК КПВ «ніяк не ангажувати лейбористів з цього питання та не ставили ні в якій формі це питання на обговорення національної конференції [компартії] 23 травня». Позицію генсека Комінтерну підтримав Й. Сталін[55, с. 214-215].

Не зустріла розуміння також ініціатива КП США щодо співпраці з американською розвідкою в підготовці груп колишніх інтербригадівців для відправки в німецький тил та в окуповані країни. Дії керівництва компартії США, яке очолював Ф. Уолдрон(Т. Райян) (Е. Браудер перебував у в'язниці – *Авт.*) та яке брало участь у переговорах з головою розвідувальної служби США У. Донованом щодо залучення італійських та німецьких антифашистів для підготовки пропагандистських матеріалів та радіопередач, П. Фітін розцінив, як політичну помилку. Варто припустити, що на його думку, це загрожувало проникненням агентів американської розвідки в компартію та призвело б до дискредитації з вірогідністю подальшої заборони КП США відповідно до Акту Вурхіса. Так само були розцінені пропозиції Ф. Уолдрона погодитися на використання розвідкою членів партії призовного віку для служби в «командос» та дії колишнього командира інтербригади ім. А. Лінкольна М. Вульфа та італійського антифашиста Покарді, які займалися відбором та навчанням для англійської та американської розвідки ветеранів війни в Іспанії. ВККІ дав негайну вказівку в Нью Йорк призупинити діяльність М. Вульфа та інших представників лівих організацій в цьому напрямку[239, с. 260-263].

Час від часу компартія США зверталася за допомогою до Ф. Д. Рузвельта(наприклад, щодо висилки іспанських комуністів до Аргентини). Президент, зі своєї сторони, вважав за можливе залучити комуністів до боротьби зі своїм суперником під час президентських виборів 1944 р. – У. Уілкі. Під час

зустрічі з Е. Браудером Ф. Д. Рузвельт підкреслив, що «на його думку <...> Компартія США проводить свою політичну лінію вміло, сприяючи військовим зусиллям США»[304, с. 48].

Перемога радянських військ під Сталінградом значно активізувала роботу Комуністичного Інтернаціоналу. 1 грудня 1942 р. Секретаріат ВККІ заслухав доповідь В. Піка щодо становища в Німеччині та найближчих завдань компартії. До 15 грудня комісією з німецького питання було розроблено проект Маніфесту до німецького народу та армії, схвалений ВККІ. Німецьким комуністам, що знаходилися на території СРСР, рекомендувалося спрямувати всі сили на відновлення КПН та на реалізацію наміченої Маніфестом лінії[8, с. 280-281].

Одночасно активізувалася робота компартії Чехословаччини. 2 січня 1943 р. Секретаріат прийняв рішення «Про політичну лінію та найближчі завдання КП Чехословаччини». В якості головного завдання визначалося розгортання масового партизанського руху, як початкової стадії до загального повстання, організація народних комітетів тощо[8, с. 284-299]. Були прийняті рішення щодо роботи серед військовополонених – «Про політико-масову роботу серед військовополонених» від 5 лютого 1943 р., а на початку березня – «Про послідовне скликання делегатських конференцій німецьких, італійських, угорських та румунських військовополонених»[8, с. 313-316].

Ще одним важливим аспектом діяльності Комінтерну стала боротьба КП Фінляндії за вихід країни з війни та відведення її військ з території Радянського Союзу. Для цього в лютому 1943 р. О. Куусінен прибув до Москви, де разом з Г. Димитровим мав виробити проект документу «Боротьба за сепаратний мир у Фінляндії», попередньо погоджений зі Й. Сталіним[8, с. 331-340]. В документі вказувалося, що основною перешкодою для виходу Фінляндії з війни є позиція її лідерів, К. Г. Маннергейма, Р. Рюті та В. Таннера, а також, що лише активними акціями – демонстраціями, страйками, рухом в армії, можна створити передумови для припинення кровопролиття та відвернути катастрофічні наслідки для країни.

Таким чином, напад Німеччини на СРСР викликав гостру нагальну необхідність зміни моделі, а також стратегії і тактики Комінтерну. Як і в

попередні періоди, «джерелом» нової моделі став Й. Сталін. Після 22 червня 1941 р. формула «імперіалістична» війна змінюється на «вітчизняна», справедлива війна, котру веде СРСР проти Німеччини та її союзників. Після ознайомлення секретарів ВККІ з отриманими від Й. Сталіна вказівками, Комінтерн почав спрямовувати компартії на розгортання активної партизанської боротьби в окупованих Німеччиною країнах. Разом з цим, компартії орієнтувалися на співпрацю з усіма силами руху Опору, що прагнули відновити національну незалежність окупованих держав не зважаючи на їхні політичні вподобання, що неминуче привело до зближення комуністів з національними рухами Опору.

Особливу увагу в Секретаріаті ВККІ приділяли боротьбі компартій Югославії та Польщі, а також діям Й. Тіто та «керівної трійки»(пізніше четвірки) ЦК ППР. До 1943 р. КПЮ досягла в цій боротьбі значних успіхів, створивши НКВЮ та заклавши основи для встановлення в Югославії комуністичного режиму. Що стосується Польщі, то відновлена компартія, ППР, котра не була безпосередньо пов'язана з III Інтернаціоналом, ставила за мету організацію на території Польщі комуністичного підпілля та створення передумов для майбутньої «більшовизації» країни після закінчення війни.

Окрема увага приділялася компартії Німеччини та союзних їй держав, де головний акцент робився на боротьбі за вихід німецьких союзників з війни та боротьбу проти режимів Б. Муссоліні в Італії та А. Гітлера в Німеччині. Що стосується компартій країн-союзниць СРСР по Антигітлерівській коаліції, основна увага приділялася консолідації демократичних сил у боротьбі проти окупантів, посиленню позицій компартій та поглибленню взаємовідносин всередині коаліції.

4.2. Функціонування апарату Комінтерну в умовах німецько-радянської війни(1941-1943 рр.). Проблема розпуску III Інтернаціоналу.

22 червня 1941 р., на засіданні Секретаріату ВККІ по поверненні з Кремля, Г. Димитров, вказуючи на безпосередні, конкретні завдання ВККІ зазначив необхідність надати Відділу друку та пропаганди статусу основного робочого

органу: «Інформація буде відігравати особливу роль. Це для нас свого роду боєприпаси. Наша пропаганда повинна мати наступальний характер»[8, с. 91-92].

За підсумками засідання Секретаріат ВККІ постановив терміново перебудувати роботу апарату ВККІ, створивши трійку, до якої ввійшли Г. Димитров, Д. Мануїльський та П. Тольятті(М. Ерколи), яка безпосередньо відповідала за поточне керівництво роботою ВККІ, зобов'язати Відділ друку та пропаганди щоденно готувати для трійки інформацію, встановити тісний зв'язок з Управлінням пропаганди ЦК ВКП(б), призначити представників компартій, відповідальних за обслуговування Інорадіо.

Особливості діяльності в умовах війни зумовили необхідність перебудувати роботу пропагандистського апарату не тільки Комінтерну, але і ВКП(б). 24 червня було створено Радянське інформаційне бюро, яке очолив секретар ЦК ВКП(б), начальник Головного політичного управління РСЧА О. Щербаков[314].

До того ж, війна з Німеччиною з новою силою відродила антифашистські настрої комінтернівців та політемігрантів, які знаходилися в СРСР. Вони закидали Секретаріат ВККІ заявами з проханням про відправку на фронт. Особливу наполегливість виявили інтербригадівці та іспанські республіканці[304, с. 13-14]. Подібних звернень та прохань було чимало. Проте в СРСР з підозрою та недовірою ставилися до іноземців. Винятком були ті, кого мали намір після ретельної перевірки та підготовки в спецшколах відправити закордон або на тимчасово окуповані території СРСР. 1 липня 1941 р. Г. Димитров направив В. Молотову та Л. Берії довідку щодо наявності людей, яких можна було негайно переправити в німецький тил. Дана акція планувалася та виконувалася спільно з органами НКВС[8, с. 108].

11 липня 1941 р. генсек III Інтернаціоналу писав Л. Берії та В. Меркулову, що ВККІ підібрав, перевірів та підготував групу іноземних комуністів для партійно-політичної роботи та організації партизанського руху в ряді країн[55, с. 177]. До групи першої черги входили по 11 німецьких та болгарських, по 12 польських та угорських комуністів, 7 з прикарпатської України. Г. Димитров

просив зробити все, що від них залежить, щоб якнайшвидше «відправити цих людей закордон»[8, с. 115-116].

Варто зауважити, що готувалися не тільки партійно-політичні працівники, але і радисти, радіоінструктори, розвідники, підрильники та ін. Вони проходили навчання в спеціальній ізольованій школі за програмами, затвердженими керівництвом Комінтерну та Службою зв'язку.

До завдань Служби зв'язку, як і раніше, входили організація та забезпечення зв'язку Секретаріату ВККІ з іноземними компартіями, керівництво наявними пунктами зв'язку та створення нових. Для даних цілей в Ростокіно діяв один з найкращих за обладнанням та кадровим забезпеченням радіоцентрів. 12 липня 1941 р. у зв'язку із загрозою знищення радіоцентру в Ростокіно, генсек Комінтерну звернувся до члена Державного комітету оборони(ДКО) Г. Маленкова з пропозицією терміново створити за межами Москви запасний радіоцентр[55, с. 178]. В найкоротші терміни ДКО видав розпорядження від 23 липня 1941 р. №257/сс про створення резервного центру зв'язку ВККІ[8, с. 118-119].

Також Служба зв'язку займалася збором необхідної для роботи ВККІ, ЦК ВКП(б) і Ставки Верховного головнокомандування політичної та військової інформації, складенням завдань для своїх резидентів та обробкою отриманих від них даних. В умовах війни головним завданням стала підготовка людей для розгортання національно-визвольної боротьби та підтримання регулярного зв'язку з тими, хто діяв в тилу ворога. Служба зв'язку, як безпосередній виконавець, займалася постачанням зброї, боєприпасів, елементів живлення для рацій. Окрім цього, як і керівництво Комінтерну, вона підтримувала тісний контакт та постійно співпрацювала зі спецслужбами НКВС-НКДБ, Генштабом Червоної армії та Штабом Воєнно-морського флоту. Через представників Комінтерну в Європі – Е. Фріда(Клемана) в Брюсселі, І. Копініча(Вокшина) в Югославії, Д. Гоулоса в Амстердамі та інших передавалися повідомлення резидентам, керівникам партизанського руху та підпілля начальники 5-го(потім 1-го) розвідувального управління НКДБ(з липня 1941 р. - НКВС) П. Фітіним, ГРУ –

О. Панфіловим(після нього І. Ільчовим) та стратегічної розвідки ГРУ І. Большаковим. Зв'язок з Великобританією, США, Швецією, Болгарією та іншими країнами, в яких діяли радянські посольства та були представники ТАРС, торговельних та інших організації, частково підтримувався Комінтерном через відомство П. Фітіна. В Австрії та на деяких окупованих Вермахтом територіях Служба зв'язку Комінтерну використовувала мережу військової розвідки. Так, 31 серпня 1942 р., Г. Димитров звернувся до І. Большакова з проханням з'ясувати через своїх агентів у Відні, хто персонально очолює австрійський партійний центр, з ким мають зв'язок, яким впливом користуються, яку діяльність проводять[8, с. 254].

Зі своєї сторони, військова розвідка зверталася до Г. Димитрова з проханням через болгарських комуністів зібрати інформацію щодо військового потенціалу Болгарії, кількості німецьких військ на її території тощо. П. Фітін інформував генсека Комінтерну про діяльність спецслужб ворожих країн, а також Великобританії та Сполучених Штатів, щодо провокаторів та шпигунів в середовищі компартій і руху Опору та інших питань, які могли зацікавити ВККІ. Спецслужби направляли запити в Комінтерн та Г. Димитрову про виділення їм надійних людей для підпільної роботи в Німеччині, Греції, Югославії, Італії, Австрії та інших країнах[8, с. 194-195]. Однак, не зважаючи на те, що всі розвідувальні служби діяли в тісному взаємозв'язку та допомагали одна одній, вони не були обізнані у справах одна одної[304,с. 17].

Також, тісна співпраця Комінтерну з радянською розвідкою не виключала конфліктів на місцях між лідерами окремих компартій та розвідувальними органами СРСР, про що свідчить отримана 27 серпня 1941 р. Г. Димитровим скарга від представників болгарської компартії. Болгарські комуністи скаржилися на «сусідів», які виступали проти розгортання збройної боротьби з монархо-фашистським режимом[8, с. 146]. Генсек Комуністичного Інтернаціоналу підняв питання особисто перед Й. Сталіним: «Товариші з 5-го управління(ГРУ) хочуть керувати рухом. Це нікуди не годиться, – сказав Й. Сталін. Приїде Голіков. Потрібно урегулювати цю справу»[55, с. 192].

1 вересня 1941 р. Г. Димитров інформував БРП: «Ваша позиція правильна. Якби стояло питання про палацовий переворот, тоді часткові бойові дії можуть йому завадити. Але в теперішній ситуації питання стоїть не про такий переворот, а про повстання армії та народу»[8, с. 150-151].

В умовах війни першочергового значення надавалося пропаганді, яка була спрямована на підтримку СРСР та розвиток антифашистської боротьби. В обмежені терміни ВККІ підготував тези «Фашизм – зліший ворог народу», в яких містилося старе визначення фашизму – як відкритої терористичної диктатури найбільш шовіністичних, найбільш реакційних та найбільш імперіалістичних елементів фінансового капіталу. Крайня реакція, яка несе поневолення власному народові; звіряча ненависть та зневага до інших народів; розбійничий імперіалізм, який втягує людство в безкінечні війни – таку характеристику основним рисам фашизму давали представники III Інтернаціоналу. На думку авторів документу, основним соціальним ядром фашизму виступали декласовані елементи, авантюристи, які прагнули легкої наживи, розбещена фашистською пропагандою молодь, деморалізовані верстви дрібної буржуазії та обмануті робітники. В документі вказувалося, що фашисти тримають народ у покорі за допомогою терору, соціальної демагогії, обману, підкупу окремих груп трудящих. Підкреслювалось, що демагогічні заяви щодо прихильності соціалізму є брехнею. Фашистський «новий порядок», як вказували автори документу, означає нестримну експлуатацію Німеччиною решти Європи, грабунок окупованих країн, насильницькі депортації населення та рабську працю мільйонів європейців. Разом з тим в документі констатувалося, що блискавичний план війни проти СРСР зірвано, а у затяжній війні Німеччина немає шансів перемогти[8, с. 121-131]. З огляду на пропагандистський характер викладу, у документі уже восени 1941 р. просліковується реалістичність щодо вірогідного завершення війни та констатується неспроможність Третього Рейху вести затяжну війну проти СРСР.

Приблизно в подібних дефініціях лунав заклик ЦК КПН до німецького народу, направлений В. Молотову 14 жовтня 1941 р. В документі викривалася хибність тези щодо превентивного характеру війни проти СРСР та вказувалося на

безперспективність цієї війни для німецького народу[8, с. 154-159], [34, с. 1658-1659]. Документ особисто проглядав та вносив правки Й. Сталін. Під час розмови з Г. Димитровим за присутності В. Молотова 15 жовтня 1941 року, він високо оцінив даний документ: «Заклик вийшов хорошим. Ми опублікуємо його сьогодні. Потрібно передати і по радіо як документ, знайдений у вбитого унтер-офіцера Штольца»[55, с. 197].

Однак, пропагандистські заклики до скинення нацистського режиму не означали курсу на розгортання рішучої збройної боротьби в країнах Європи. Виходячи з реального становища та військово-політичної ситуації, московське керівництво французької компартії, яке мало підтримку Г. Димитрова, виступило проти заклику до негайного повстання, яке вважало передчасним. 3 вересня 1941 р. в передачі Московського радіо на Францію пролунали заклики: «Французи! Допомагайте Червоній Армії розбити німецький фашизм. Бийте німецьких завойовників. Позбавтесь від Петена та Лавалю. Генерал де Голль вказує вам шлях. Французи, до зброї! Скиньте варварське ярмо, яке вам нав'язали німецькі завойовники»[8, с. 151-152]. Такі заяви обурили А. Марті, який вважав помилковими та передчасними не тільки заклики до збройного повстання, але і заклик, що ставив за приклад Ш. де Голля.

Відділ друку та пропаганди Комінтерну, представники компартій Австрії, Угорщини, Німеччини, Фінляндії, Румунії, Чехословаччини, польські комуністи готували тексти закликів, звернень, листівок, брошур та статей, покликаних підірвати вплив фашистів серед населення власних країн, спонукати до спротиву. Як вказують історики Н. Лебедева та М. Нарінській, лише за перші два місяці війни серед військ противника було розповсюджено 150 млн. екземплярів листівок на 11 мовах, 150 млн. було надіслано до армії для подальшого розповсюдження. Більшу частину текстів було підготовано Комінтерном[304, с. 20].

8 липня 1941 р. Секретаріат ВККІ прийняв спеціальну постанову щодо перебудови роботи в області пропаганди для забезпечення більшої оперативності, що сприяло чіткішій структурі відділів друку та пропаганди.

Досить часто пропагандистські тексти писалися «від імені» німецьких солдат та офіцерів, робітників чи опозиції. За приклад слугує текст заяви від німецької опозиції, надісланий Г. Димитровим керівнику радянського Інформбюро С. Лозовському 17 вересня 1941 р.[304, с. 21].

Апаратом ВККІ було підготовано «Відкритий лист полонених німецьких офіцерів до німецької армії». Надсилаючи проект керівнику Головного політичного управління Червоної армії Л. Мехлісу Д. Мануїльський вказував, що «лист» «намагалися витримати в дусі, зрозумілому німецьким офіцерам» та просив подальших вказівок. Ознайомившись з текстом, Г. Димитров на полях написав: «По-моєму, досить вдало. 30.7.41. Г. Димитров. Потрібно перевірити, чи називають німецькі офіцери націонал-соціалістів “Nazi”»[8, с. 135-140]. Щоб мати постійну можливість видавати агітаційну літературу іноземними мовами, 11 липня 1941 р. Г. Димитров звернувся до О. Щербакова з пропозицією створити резервну поліграфічну базу за межами Москви та забезпечити її кадрами[55, с. 178]. Окрім агітаційної літератури, керівництво III Інтернаціоналу постійно турбувалося про безперервність випусків міжнародних періодичних видань, в першу чергу німецькомовного журналу “Die Welt”, який поширювався в Німеччині та країнах Скандинавії. Для цього керівнику компартії Швеції С. Ліндеруту(Паулю) регулярно відправлялись значні суми грошей.

Не менш важливе місце в роботі Комінтерну посідало питання радіотрансляцій та радіопропаганди. 28 червня 1941 р. Г. Димитров звернувся до О. Щербакова та С. Лозовського з пропозицією координувати роботу Інформбюро, Управління пропаганди ЦК ВКП(б) та Комінтерну, особливо в сфері радіопропаганди[55, с. 170]. Це принесло бажаний результат – в середині жовтня 1941 р. на Інорадіо велася 51 програма на 13 мовах, тоді як в кінці червня 1941 р. їх було всього 27. В передачах, котрі транслювалися в Західну Європу виступали такі діячі Комінтерну, як В. Пік, М. Торез, Д. Ібаррурі та ін.[314]. Паралельно з допомогою в роботі Інорадіо, яке транслювало офіційні радянські передачі, були проведені заходи для створення національного антифашистського радіомовлення. 1 липня 1941 р. керівник Комінтерну звернувся до Л. Берії та В. Молотова з

проханням вирішити питання організації III Інтернаціоналом секретної радіостанції, яка б зверталася до німців від імені вільної Німеччини, а також могла здійснювати мовлення для румун, фінів, угорців та поляків. Як зазначалося, дане питання було позитивно вирішене в ході розмови В. Молотова з Г. Димитровим та Д. Мануїльським 6 липня 1941 р. Окрім цього, створювалися національні антифашистські радіостанції, як «пропанандистський орган»[133, с. 36] закордонних бюро компартій Європи(угорська радіостанція ім. Л. Кошута, польська радіостанція ім. Т. Костюшко та ін.).

На початку серпня 1941 р. ЦК ВКП(б) зобов'язав Комінтерн проводити пропагандистську роботу також в середовищі військовополонених. Відповідно, 21 серпня 1941 р. Секретаріат ВККІ прийняв спеціальне рішення про політроботу серед військовополонених. У рішенні було запропоновано підходити до роботи з полоненими диференційовано, в залежності від їхніх поглядів. Антифашистів пропонувалося використовувати для політичної роботи та виступів по радіо; для тих, що сумніваються організувати популярні курси, а щодо фашистів пропонувалося вилучення з табору або різні репресивні міри[8, с. 147-148]. Незадовго до засідання Д. Мануїльський звернувся з листом до Л. Берії та Л. Мехліса, в якому вказував на досить гуманний та м'який режим, який панує в таборах для військовополонених. Він пропонував відділити офіцерів, пілотів, штурмовиків та нацистів і поставити їх у становище, аналогічне антифашистам у німецьких таборах, суворо карати будь-яку агітацію проти СРСР, доходячи до застосування найвищої міри покарання – розстрілу[8, с. 143-146].

У зв'язку з евакуацією Комінтерну в Уфу та Куйбишев 16 жовтня 1941 р. з вокзалу в Горькому Г. Димитров відправив розпорядження функціонерам Комінтерну Г. Соркіну, П. Гуляєву, М. Владімірову та П. Татаренко яке стосувалося відправки до Уфи всіх необхідних працівників, в першу чергу іноземних, особливо німецьких, а також техніки. В Москві передбачалося залишити невелику групу людей з радіозв'язком та шифром. Працівників, які проживали в готелі «Люкс», потрібно було терміново перевести в інші будинки, а тих, хто знімав квартири в будинках ВККІ, оформити як працівників інших

установ чи організацій. Було заборонено розголошувати нове місцезнаходження апарату ВККІ та його адресу. Служба зв'язку отримала вказівку забезпечити зв'язок з кореспондентами ВККІ, приймати шифрограми та передавати вказівки генсека Комінтерну, підтримуючи контакт з ним в Куйбишеві по високочастотному зв'язку в НКВС чи в обкомі партії[8, с. 160-162].

31 листопада 1941 р. Г. Димитров звернувся з листом до Й. Сталіна щодо питань, які виникли в результаті діяльності апарату Комінтерну в евакуації. В листі генсек Комінтерну запитував, чи необхідно вказувати Комінтерн як місце роботи, для отримання прописки, продуктових карток та пропусків чи краще, якщо апарат існуватиме як інша організація. «Я особисто вважаю, що непотрібно нам зараз акцентувати відкрито на Комуністичному Інтернаціоналі. Навпаки, політично нам більш вигідно, якби всю нашу практичну роботу та зв'язки з різними установами організувати та проводити зовнішньо, формально під іншою ширмою, наприклад, як Інститут вивчення міжнародних питань» – писав Г. Димитров[8, с. 165]. Тоді ж було відправлено листа М. Ерколі, в якому наголошувалося на важливості забезпечення нелегального радіозв'язку між Москвою, Уфою та Куйбишевим «на найгірший випадок», тобто на випадок падіння Москви. Проте, певна стабілізація на фронтах та розгром німців під Москвою дозволили більшості секретарів ВККІ з частиною апарату та Г. Димитрову повернутися в столицю в березні 1942 р. Однак, значна частина апарату продовжувала залишатися в Уфі до літа 1943 р., куди Г. Димитров часто літав для проведення зустрічей та інструктажу апарату.

На засіданні Секретаріату ВККІ 30 грудня 1941 р. за участі радіоредакторів, коментаторів та інших політичних працівників були сформульовані завдання спрямовані проти військових зусиль Німеччини на Східному фронті, роботи в тилу тощо[217, с. 207].

Разом з безпосереднім контролем компартій, більш важливою складовою в діяльності Комуністичного Інтернаціоналу залишалася пропаганда. Активно продовжувало працювати Телеграфне агентство, з метою конспірації перейменоване в «Сервіс юніверсель де пресс», яке щомісячно відправляло сотні

повідомлень у 18 країн світу. На початку 1942 р. керівництво компартій спільно з Секретаріатом ВККІ підготували звернення до чеського, польського, фінського, угорського та інших народів, тексти яких погоджувалися зі О. Щербаковим, Й. Сталінім та іншими членами Політбюро. Значна увага приділялася організації слов'янських мітингів, участі в них відомих представників тієї чи іншої національності, проведенню радіомітингів тощо.

Продовжувало свою роботу «Видавництво літератури іноземними мовами», друкуючи значну кількість листівок, брошур та іншої пропагандистської літератури, яка згодом розповсюджувалася з повітря над позиціями чи в тилу військ противника. Багато зусиль було докладено для подальшого видання журналу «Комуністичний Інтернаціонал», роботу якого постійно курував Г. Димитров[304, с. 49].

Питанням ефективності пропагандистської роботи та радіопередач було присвячено більше половини засідань ВККІ. Особливу увагу звертали на створення щотижневих політичних радіокоментарів та політичних оглядів, для підготовки яких було задіяно персонал Комінтерну. Окрім цього, Секретаріат ВККІ допомагав Всесоюзному радіокомітету в налагодженні іноземного радіомовлення та в організації національних передач. Значно розширилася робота таких радіостанцій, як «Deutsche Folksender», «Österreich», «Sudetendeutsche», «Milano Liberta» та ін.

Разом з тим, і це було постійною проблемою як Комінтерну, так і сталінського керівництва, у своїй пропагандистській та іншій роботі вони не завжди реалістично оцінювали поточну ситуацію. Як приклад, можна навести виступ Г. Димитрова на нараді секретарів ВККІ та політпрацівників в Уфі 7 червня 1942 р., в якому генеральний секретар заявив, що весняний наступ Вермахту провалився. На нараді постановили перейти від спротиву до активного наступу проти гітлеризму[55, с. 223-224]. «1942 рік – рік перемоги. Це потрібно перекласти всіма мовами. Сказати: «Тепер або ніколи»». Рішення ВККІ від 20 червня 1942 р. все ще випромінювало віру у те, що ворога можна розбити в 1942 р. На відміну від рішення 7 червня, де жодним словом не згадано про боротьбу

щодо відкриття другого фронту, рішення від 20 червня надавало цій проблемі важливого значення[55, с. 228]. Проте, з початком німецького наступу на Сталінград, Північний Кавказ та падінням Севастополя виникла необхідність внести корективи до тактики компартій, особливо у сфері пропагандистської діяльності. Саме в цей момент пропаганда набула особливого значення, оскільки потрібно було якимось чином пояснити та нівелювати невдачі Червоної армії на фронті. Секретаріатом ВККІ приймається рішення про радіопропаганду серед молоді, що зобов'язувало національні редакції регулярно проводити спеціальні молодіжні передачі тощо[304, с. 52]. 25 червня 1942 р. створено Раду військово-політичної пропаганди, до складу якої ввійшли відповідальні партійні працівники, представники командування Червоної армії та Комінтерну, зокрема Д. Мануїльський. Уже на другому засіданні Ради, як вказує український історик М. Держалюк, Д. Мануїльський підкреслив необхідність посилення спецпропаганди, а також значну увагу приділив залученню до пропагандистської роботи військовополонених та політемігрантів[133, с. 24].

Окремо робота радіоредакцій обговорювалася на засідання 13 серпня 1942 р. На перший план висувалася вимога консолідації всіх антигітлерівських сил в національному антигітлерівському фронті, залучення до боротьби не лише селян, робітників та інтелігенції, а також патріотично налаштованої буржуазії, армії та інших прошарків суспільства. Особлива увага зверталася на розвиток партизанського руху. Національним радіостанціям відводилася роль об'єднавчих центрів всередині країн, навколо яких мали консолідуватися всі сили, які протидіяли німецькій агресії та гітлеризму[8, с. 249-251]. Проте через місяць уфимське бюро Комінтерну з керівниками та редакторами змушене було констатувати, що в умовах війни жодна з радіопередач не змогла стати поштовхом для посилення боротьби антифашистських сил в окупованих країнах. М. Ерколі, виступаючи на зборах, зауважив: «Часто висувалися вимоги та гасла [до] дій без вказівки [їхніх] форм[8, с. 256].

26 вересня 1942 р. ВККІ в черговий раз прийняв постанову пов'язувати практичні поради з обґрунтуванням необхідності та справедливості партизанської

війни, саботажу та диверсій проти окупантів, використовуючи досвід радянських та югославських партизанів[8, с. 261].

11 листопада 1942 р. відбулося обговорення військових дій на півночі Африці та відповідних завдань пропаганди. В прийнятому рішенні наголошувалося на значенні висадки союзних військ, наближенні відкриття другого фронту на континенті, нанесенні важкого удару по державам Осі та співпраці Рейху з режимом Віші. Разом з цим, гасло «Радіо Франс» про генеральний страйк та зайняття робітниками підприємств, на даному етапі, є передчасним[8, с. 265-266].

У цілому літо та осінь 1942 р. стали не найкращим періодом в діяльності III Інтернаціоналу. Майже не виділялося зброї, боєприпасів та амуніції для відправки в Польщу, Югославію та інші країни. Й. Сталін, зайнятий подіями на фронті, жодного разу не прийняв Г. Димитрова. Гостро відчувалася нестача валютних коштів, про що свідчить лист до Й. Сталіна від 20 травня та А. Андрєєва від 10 липня 1942 р., в якому Г. Димитров вказував на необхідність 355 тис. дол., в тому числі на допомогу нелегальним партіям[6, с. 807-808]. 30 липня 1942 р. генеральний секретар особисто просив Й. Сталіна прискорити прийняття рішення про виділення валюти в розмірі, який би дозволив продовжити функціонування основних структурних відділів апарату Комінтерну. Проте до вересня 1942 р. було виділено лише 30 тис. дол., що змусило Г. Димитрова в черговий раз звертатися до Й. Сталіна, А. Андрєєва та В. Молотова з проханням виділити кошти.

Погіршилася робота Секретаріату ВККІ, який почав збиратися все рідше. У примітці Д. Мануїльського від осені 1942 р. «Про роботу Секретаріату» вказано: «1)Секретаріат не збирається. Поточного керівництва секретарями немає. 2)Відсутня відкрита критика недоліків роботи <...> секретарів. Готвальд випиває. Сумніви Тореза(порівнював себе з Леніним). Долорес затує з документами. Сказав їй прямо про це. 3)Апарат намагається сісти на голову секретарів. Ставиться зневажливо(+прикре відношення до відділу кадрів). 4)Порушується

дисципліна та субординація. 5) Загибель італійських товаришів. Багато сказано в роботі. Невігластво...»[8, с. 263-264].

Проте, не зважаючи на тимчасові труднощі, III Інтернаціонал продовжував різносторонню діяльність, а секції активно долучалися до визвольної антифашистської боротьби.

Після переможної битви під Сталінградом, радянські війська перейшли у стрімкий наступ, що додало роботи Секретаріату ВККІ. Значна увага приділялася радіопропаганді, яка транслювалася на країни Європи, як на держави-агресори, так на окуповані та союзні держави. 6 травня 1943 р. Секретаріат ВККІ розпорядився ретельно вивчити питання щодо висвітлення та використання першотравневого наказу Й. Сталіна[83, с. 1] в національному радіомовленні та створив відповідну комісію, яка мала виробити директиви, основу майбутньої роботи радіомовлення закордон. До комісії ввійшли 25 діячів Комінтерну та його секцій[8, с. 350-351].

Однак, не зважаючи на значний обсяг роботи та роль, котру відігравав Комінтерн в подіях успішних військових дій радянської армії, пізно ввечері 8 травня 1943 р. Д. Мануїльський та Г. Димитров були викликані в Кремль, де В. Молотов озвучив думку Й. Сталіна: «Комінтерн, як керівний центр для компартій за нинішніх умов є перешкодою самостійному розвитку компартій та виконанню їхніх повсякденних завдань»[55, с. 270]. Було прийнято рішення підготувати документ про розпуск III Інтернаціоналу.

Проблема розпуску Комуністичного Інтернаціоналу, організації, котра проіснувала більше 20 років, починаючи з 1919 р., досить дискусійна та широко висвітлена як російськими, так і західними істориками. Сам процес розпуску, що тривав близько одного місяця, остаточно закінчився 10 червня 1943 р. публікацією комюніке Президії ВККІ. Майно та служби мали бути остаточно ліквідовані до 1 серпня 1943 р. Фактично ж частина апарату продовжила існувати, проте під іншими назвами.

До 11 травня було завершено підготовку відповідного проекту постанови Президії ВККІ про розпуск Комінтерну та відправлено В. Молотову та Й. Сталіну.

Того ж дня на зустрічі з авторами постанови, в присутності В. Молотова, Й. Сталін схвалив проект. В документі рішення аргументувалося тією обставиною, що в якості керівного центру міжнародного робітничого руху організація перестала відповідати вимогам подальшого розвитку комуністичних партій окремих країн, та навіть перетворилася на перешкоду. Щодо механізму прийняття документу було ухвалено рішення розглянути проект на засіданні Президії, затвердити як пропозицію для секцій, отримати їхню згоду, після чого опублікувати. Г. Димитрову та Г. Маленкову доручалося розробити та представити конкретні пропозиції щодо того, «які функції та під якою формою повинні і надалі продовжувати діяти»[55, с. 271].

12 травня з проектом постанови були ознайомлені секретарі ВККІ та члени Президії. Разом з цим, як зазначає російський історик Г. Адібєков, пропонувалося передати відповідну інформацію через радіозв'язок лідерам найбільших компартій з попередженням про нерозголошення та запитом на їхню згоду[99, с. 6-7].

13 травня відбулося перше закрите засідання Президії ВККІ, присвячене питанню розпуску III Інтернаціоналу. До засідання Г. Димитров отримав від Й. Сталіна вказівки не поспішати та дати можливість обговорити проект, не надсилати його закордон та не вдавати, що хтось залишиться без роботи[55, с. 272-273]. На засіданні розглядався проект постанови про розпуск Комуністичного Інтернаціоналу, як керівного центру міжнародного комуністичного руху. Г. Димитров підкреслив, що мова йде не про формальний крок, а про фактичний розпуск. Частина тих, хто виступав та сприйняв ідею серйозно, а також переваги, котрі вона може принести в справі об'єднання антифашистських сил в національних фронтах, підтримали її. Серед них були М. Торез, який вказав, що «стара форма міжнародного об'єднання робочих себе вичерпала» та В. Коларов, охарактеризувавши Комінтерн, як «архаїзм». Проте, частина представників інших партій, які мали незначний вплив у своїх країнах, висловили певні співчуття щодо його розпуску. Серед них був представник КПН В. Пік, чеський комуніст Я. Шверма та ін.[8, с. 353-357]. За підсумками засідання проект було прийнято за

основу та визначено 17 червня, як термін, до якого можна вносити коректуру та правки. 14 травня протокол засідання був відправлений В. Молотову та Й. Сталіну[8, с. 359-365].

17 травня відбулося друге закрите засідання Президії ВККІ. Серед окремих зауважень варто виділити відхилену пропозиція М. Ракоші щодо недоцільності акцентувати увагу на своєрідному розвитку окремих країн, як факторі, що заважає об'єднанню, позаяк дана теза була однією з головних при розпуску Комінтерну, а також відхилену пропозицію В. Коларова, який пропонував прибрати посилення на розпуск I Інтернаціоналу[8, с. 360]. Наступного дня протоколи засідання були повторно відправлені В. Молотову та Й. Сталіну, та по високочастотному зв'язку передано постанову П. Тольятті, К. Готвальду та О. Куусінену в Уфу. Вони повністю підтримали її.

Одним з головних питань, яке постало під час консультацій щодо розпуску III Інтернаціоналу, була подальша доля апарату ВККІ та його секретно-оперативних служб(Служба зв'язку, нелегальні радіостанції, Телеграфне агентство, господарські об'єкти ВККІ тощо). Дане питання було розглянуте на закритому засіданні Президії ВККІ 19 травня. Щодо національного радіомовлення всі присутні висловилися за продовження роботи. На фразу Д. Мануїльського, що «залишення теперішнього стану речей з національним радіомовленням може зірвати увесь політичний ефект від розпуску Комуністичного Інтернаціоналу» та може бути розцінено, як «перебудова існуючого Комінтерну на нелегальних засадах», Г. Димитров зауважив, що хоч це заслуговує серйозної уваги, проте в даному випадку пропозиції Д. Мануїльського не є вирішальними та підтримав пропозицію продовжити роботу національного радіомовлення[8, с. 367-369].

Щодо зв'язків з братніми компартіями, Г. Димитров зауважив, що на території СРСР знаходяться закордонні бюро німецької, французької, іспанської, австрійської, італійської, болгарської, чеської, угорської, фінської, румунської компартій. Всі присутні висловилися за збереження зв'язків закордонних бюро зі своїми партіями за допомоги існуючого технічного апарату[8, с. 368]. Таким чином, аргумент, що компартії не потребували керівництва з Москви, відкидався

та був потрібен лише в пропагандистських цілях, оскільки на території СРСР продовжували свою роботу старі та нові закордонні бюро компартій[211, с. 552]. Окрім цього, Президія ВККІ підтримала збереження агентства «Супрес», підпорядкування якого передало на розгляд ЦК ВКП(б); ведення кадрів компартій також передавалося у розпорядження ЦК ВКП(б); видавництво літератури іноземними мовами переводилося під контроль ЦК ВКП(б), архів передавався на збереження до ЦК ВКП(б). Таким чином, найважливіші функції, в подальшому, планувалося зберегти та здійснювати, проте від імені ЦК ВКП(б).

У ніч з 19 на 20 травня 1943 р. у Й. Сталіна відбулася нарада за участі Г. Димитрова, К. Ворошилова, В. Молотова, Г. Маленкова, Л. Берії та А. Мікояна. Й. Сталін запропонував внести уточнення в проект постанови Президії ВККІ, в тому числі загадавши, що «питання розпуску за час війни піднімалося рядом секцій КІ»[55, с.274], що насправді не відповідало дійсності. Питання розпуску Комінтерну піднімалося лише один раз, навесні 1941 р. самим Й. Сталіним, який намагався використати його, як розмінну карту під час можливих майбутніх переговорів з А. Гітлером. Тепер, у травні 1943 р. Й. Сталіну необхідно було налагодити відносини із союзниками по Антигітлерівській коаліції, котрі почали стрімко псуватися.

25 квітня 1943 р. радянський уряд розірвав дипломатичні відносини з польським урядом в Лондоні. Напередодні прем'єр-міністр Великобританії У. Черчілль звернувся з проханням до Й. Сталіна цього не робити. Однак, воно було проігнороване. В листі від 30 квітня 1943 р. британський прем'єр-міністр висловив розчарування з приводу розриву дипломатичних відносин з урядом В. Сікорського, а також сподівання, «що в дусі нашого договору, підписаного в минулому році(договір від 26 травня 1942 р. – *Авт.*), ми будемо завжди консультиватися [між собою] в таких важливих питаннях». Окрім цього, У. Черчілль констатував, що розірвання дипломатичних відносин з урядом В. Сікорського стало тріумфом німецького міністра пропаганди Й. Геббельса та попередив, що офіційний Лондон не зміг би визнати такого уряду та продовжив співпрацю з урядом В. Сікорського[56, с. 126-127].

Відповідь Й. Сталіна була досить жорсткою. Рішуче заперечивши слова Й. Геббельса, радянський лідер намагався прикрити свої подальші кроки в цьому напрямку. Разом з цим, розпуск Комінтерну повинен був викрити тезу німецької пропаганди, начебто в Кремлі мають намір втручатися в життя інших держав та «більшовизувувати» їх[21, с. 90].

У той же час загострилися відносини не тільки з Британією, але і з США. На початку травня 1943 р. до Москви були відіслані посол в США М. Литвинов та посол у Сполученому Королівстві І. Майський. Варто наголосити, що саме тоді вирішувалося питання подальшої стратегії англо-американських сил, зокрема щодо відкриття другого фронту в Європі. Саме з цією метою до Вашингтона відправився У. Черчілль. Ф. Д. Рузвельт повідомив Й. Сталіна щодо майбутньої конференції листом від 6 травня 1943 р.[57, с. 63].

Розпуск Комінтерну, на думку керівництва СРСР та особисто Й. Сталіна, покликаний був полегшити та прискорити об'єднання всіх антифашистських сил в боротьбі з державами Осі та сприяти посиленню спільного натиску проти ворога. Це впливало з об'єктивної необхідності у поглибленні співпраці між союзниками по Антигітлерівській коаліції та знятті протиріч, пов'язаних з оцінкою діяльності Комінтерну та національних компартій, як «п'ятої колони» урядами Британії та США.

15 травня 1943 р. в пресі мали опублікувати інформацію щодо розпуск Комінтерну. Такий поспіх можна пояснити відкриттям 14 травня Вашингтонської конференції Ф. Д. Рузвельта та У. Черчілля, котра мала вирішити, чи бути другому фронту в Європі в 1943 р. За таких умов Й. Сталін 20 травня 1943 р. звернувся до генсека Комінтерну щодо можливості опублікувати постанову Президії ВККІ. «Необхідно би поспішити з публікацією»[55, с.274-275]. Враховуючи, що шифроване повідомлення не встигнуть передати іноземним компартіям для ознайомлення, було прийнято рішення здати текст до друку 21 травня для публікації в ранковому номері газети «Правда» 22 травня. 20 травня 1943 р. компартіям була терміново відправлена шифрограма, в якій вказувалося щодо публікації пропозиції Президії ВККІ секціям розпустити Комінтерн.

Пропонувалося терміново обговорити дане питання в ЦК та відправити до Москви відповідне рішення[8, с. 370].

21 травня 1943 р. питання про розпуск Комуністичного Інтернаціоналу було обговорено на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б). Пояснюючи підготовану постанову, Й. Сталін зауважив неможливість керувати міжнародним комуністичним рухом з одного центру(апелюючи до К. Маркса та В. Леніна), відмінність завдань, що стоять перед компартіями, бажанням укріпити інтернаціоналізм мас, брехливість звинувачень, що компартії є агентами СРСР[335, с. 95-96], [208, с. 209]. Політбюро одноголосно затвердило проект постанови про розпуск Комінтерну[129]. Того ж дня ввечері, як зазначає історик Г. Адібєков, Г. Димитров «зібрав керівників відділів та пояснив їм, що розпуск буде проведено організовано <...> роботу повинні проводити [і надалі] та чекати подальших вказівок»[99, с. 8].

22 травня 1943 р. в газеті «Правда» було опубліковано постанову Президії ВККІ про розпуск Комінтерну[84, с. 1]. Окрім цього, текст постанови було опубліковано в журналі «Комуністичний Інтернаціонал»[37, с. 8-10].

24 травня відбулася нарада представників Комінтерну, в якій взяли участь Г. Димитров, В. Пік, В. Ульбріхт, Е. Гере, А. Паукер, М. Ракоші, Ф. Фюрнберг та ін. Обговорювалося питання щодо виконання вказівок Й. Сталіна про «створення німецького, угорського, румунського, італійського та інших антифашистських комітетів із громадських діячів та відомих військовополонених-антифашистів». Окремо було обговорено питання перетворення існуючих газет для військовополонених в загальні антифашистські газети.

31 травня за присутності Г. Димитрова та представників Комінтерну в кабінеті Г. Маленкова було остаточно досягнуто домовленостей щодо збереження національного радіомовлення, телеграфного агентства «Супресс», Служби зв'язку тощо[99, с. 9], [55, с.277].

5 червня 1943 р. Г. Димитров направив Й. Сталіну та В. Молотову постанову від ряду компартій, в якій констатовалося, що 29 з 41 секції Комінтерну схвалили пропозицію Президії ВККІ. 8 червня на засіданні Президій

ВККІ, враховуючи, що не надійшло жодного заперечення, було ухвалено рішення: вважати апарат та керівні органи III Інтернаціоналу розпущеними. Створювалася комісія з ліквідації справ Комінтерну, яка мала провести фактичну ліквідацію справ, органів, апарату та майна організації[8, с. 378-379]. 9 червня головному редактору газети «Правда» П. Поспелову було направлено текст комюніке для друку в наступному номері на перших шпальтах[305, с. 87]. Як і планували, комюніке вийшло друком 10 червня 1943 р.[85, с. 1], до відкриття лейбористської конференції в Англії 13 червня.

В інтерв'ю кореспонденту англійського агентства Reuters Г. Кінгу Й. Сталін зводив всі мотиви розпуску III Інтернаціоналу до того, що Радянський Союз прагне зняти всі побоювання союзників на шляху до укріплення співпраці[21, с. 104-105]. Ліквідація Комуністичного Інтернаціоналу була позитивно сприйнята союзниками СРСР. В першу чергу США, що призвело до покращення та укріплення відносин між країнами[286]. Як наголосив Й. Сталін «Розпуск Комуністичного Інтернаціоналу є правильним та своєчасним, оскільки полегшує організацію загального наступу всіх свободолюбивих націй проти спільного ворога»[66, с. 91]. Розпуск III Інтернаціоналу можна розцінити як «жест доброї волі» по відношенню до союзників[201, с. 31], [240, с. 159], [243, с. 127], сигнал, що СРСР не переслідує мети «світової революції»[193, с. 260], [247, с. 180] тощо. Китайські історики, як причину розпуску, вказують на «завершеність» історичної місії Комінтерну та «неминучість» розпуску[227, с. 200].

Водночас, ізраїльський історик Г. Городецький характеризує розпуск Комінтерну, як «формальний захід», оскільки до 1941 р. Комінтерн «втратив хватку» та був усунутий від більшості практичних справ[126]. Разом з цим, заслуговує на увагу думка російського історика В. Волкова, який вбачає в розпуску Комінтерну «організований захід на шляху більш конкретного формування планів післявоєнного урегулювання»[288, с. 97] та дослідниці В. Мар'їної, яка вказує на вичерпання Комінтерном «його політичного потенціалу» та необхідність «розчинитися» в радянському партійному апараті[307, с. 28]. Подібної позиції дотримується німецький історик Б. Байерляйн[348, с. 69], думку

якого поділяє російський історик В. Юнгблуд[345]. Таким чином, історіографію проблеми розпуску III Інтернаціоналу об'єднує позиція її представників щодо причин його розпуску.

Разом з тим, варто зважати на той факт, що функціонування Комінтерну потребувало значних коштів, тоді як протягом 1941-1943 рр. організація відчувала серйозне недофінансування[6, с. 807-808].

Таким чином, з початком німецько-радянської війни, відбулася значна перебудова роботи апарату Комінтерну. На перше місце вийшла робота Служби зв'язку, Відділу друку та пропаганди. Посилилася співпраця з радянськими розвідувальними органами. Комінтерн було залучено до роботи з військовополоненими тощо.

В період 1941-1943 рр. збільшується кількість друкованої продукції агітаційного та пропагандистського характеру(листівки, газети, брошури тощо), кількість передач на Інорадіо, організовується робота національного радіомовлення на окуповані території. Вимушена евакуація апарату Комінтерну в Уфу та Куйбишев восени 1941 р. не змінює основних завдань в області пропаганди та агітації та майже не відображається на інтенсивності роботи III Інтернаціоналу.

Проте, не зважаючи на значний обсяг роботи, до якої був залучений Комінтерн, навесні 1943 р. піднімається питання розпуску III Інтернаціоналу. Більшість істориків сходяться на думці, що дана подія була реверансом Й. Сталіна в сторону союзників по Антигітлерівській коаліції, відносини з якими стали більш пріоритетними в порівнянні з діяльністю III Інтернаціоналу.

Отже, дискурсивна модель III Інтернаціоналу в 1941-1943 рр. характеризується симбіозом оболонки та ядра моделі, чим виступав захист та допомога СРСР у війні з Німеччиною та її союзниками. Разом з цим, відбувається повернення до антифашистської риторики, яку можна розцінити як основу та засіб консолідації всіх антифашистських, демократичних сил в боротьбі з нацистською Німеччиною та її союзниками.

Як і в попередні періоди, Й. Сталін виступив «джерелом» формування нової моделі, основа якої була закладена під час візиту Г. Димитрова в Кремль 22 червня 1941 р. Одразу даються конкретні розпорядження по зміні роботи апарату Комінтерну, вказівки з відправки директив компартіям, вироблених в руслі нової моделі. Протягом 1941-1943 рр. значна увага в роботі апарату Комінтерну приділялася Службі зв'язку, Відділу пропаганди та друку, посилювався зв'язок з радянськими розвідувальними органами. Комінтерн було залучено до роботи з військовополоненими тощо. Разом з цим, діяльність Комінтерну не афішувалася, а сама організація змушена була діяти «підпільно».

Разом з цим, значна увага приділялася діяльності компартій Югославії та Польщі. Перша, не зважаючи на певні проблеми всередині Югославії (одночасна боротьба проти німецьких військ та четників Д. Михайловича), а також між Й. Тіто, Комінтерном та Й. Сталіним, виступала найбільш організованою силою, здатною в подальшому забезпечити радянський інтерес в регіоні. ППР була відновлена влітку 1941 р., а керівне ядро у складі М. Новотки, Б. Молоєца та П. Фіндера, переправлено на територію Польщі взимку 1941 р. Вже на початку 1942 р. організовано ППР, яка формально, не пов'язана з Комінтерном, знаходилася під пильним контролем Г. Димитрова. На думку автора, подібна позиція впливала як з географічного розташування країни (між Німеччиною та СРСР), так і з необхідності «більшовизації» Польщі (своєрідне «вікно в Європу») та недоушення перегляду територіальних статей таємного додатку до пакту Молотова-Ріббентропа.

Окремо значна увага приділялася компартії Франції та її зближенню з рухом Ш. де Голля, в якій Комінтерн та СРСР вбачав протизвагу Німеччині в Європі.

В нових умовах III Інтернаціонал значну увагу приділяв діяльності компартій країн «Осі» та союзників по антигітлерівській коаліції. Перед німецькою, італійською, румунською, угорською, фінською та ін. компартіями ставилося завдання проводити політику за вихід їхніх держав з війни.

У відношенні союзників по Антигітлерівській коаліції, США та Великобританії, компартіям були дані директиви сприяти консолідації

антифашистських демократичних сил у власних країнах та підтримувати власні уряди.

Не зважаючи на значний обсяг роботи, яку виконував Комінтерн та її ефект, навесні 1943 р. постало питання розпуску організації міжнародного комуністичного руху. В першу чергу це було викликано зовнішньополітичними мотивами та відносинами між СРСР, США та Британією, які навесні 1943 р. зазнали значних випробувань. Разом з цим, Й. Сталін повинен був продемонструвати союзникам, що не переслідує цілей світової революції та «більшовизації» країн, до яких вступить Червона армія. Проте, під фактичним розпуском організації відбулася передача основних її функцій(преса, пропаганда, національне радіомовлення тощо) під егіду ВКП(б), куди на роботу були переведені більшість секретарів Секретаріату ВККІ та сам Г. Димитров.

Однак, з 10 червня 1943 р., дати публікації комюніке Президії ВККІ, Комінтерн, як наднаціональна комуністична організація[387, с. 248], організація міжнародного комуністичного руху перестає існувати.

Серед національних компартій та союзників СРСР по Антигітлерівській коаліції, розпуск III Інтернаціоналу не викликав помітного резонансу. Незважаючи на те, що лідери США та Британії позитивно оцінили розпуск Комінтерну, особливого міжнародного розголосу дана подія не мала. З іншого боку, відсутність реальної критики зі сторони діячів ВККІ та секцій Комінтерну в питанні розпуску III Інтернаціоналу можна розцінити, як цілковиту залежність та «більшовизованість» комуністичного руху, який в значній мірі продовжував залежати від СРСР.

Однак, не зважаючи на розпуск Комінтерну, значна частина його повноважень, зв'язків, контроль над компартіями та закордонними бюро компартій на території СРСР були збережені та передані Відділу міжнародної інформації при ЦК ВКП(б). По закінченню Другої світової війни посилюється орієнтація на досвід СРСР, як в економічному, так і ідеологічному аспектах. Подальша еволюція трактування революційного процесу, не як одномоментного акту, створить передумови для реального приходу комуністів до влади. В країнах

Центрально-Східної Європи постануть режими «народної демократії», в першу чергу завдяки присутності Червоної армії. В той же час, політичне полівіння другої половини 1940-х рр. сприятиме приходу до влади 12 коаліційних лівих урядів, в 9 з яких були члени національних комуністичних у країнах Західної Європи. Своєрідний компроміс між «революційною місією» Червоної армії та легітимним здобуттям влади остаточно модифікує ідею світової революції, як однієї з домінант в стратегії Комінтерну, критикованої Й. Сталіним ще навесні 1940 р.[55, с. 124].

ВИСНОВКИ

Комуністичний Інтернаціонал, безперечно, залишив вагомий та досить неоднозначний теоретико – практичний спадок. Створений В. Леніним 1919 р. задля поширення революції за межі Росії, Комінтерн протягом чверті століття діяльності перетворився на складову апарату партії-держави СРСР, очолювану Й. Сталіним. Організовані за посередництва Комінтерну комуністичні партії в різних країнах світу пройшли тривалий процес становлення, розвитку та перейняли більшовицьку модель управління, що на початок 1940-х рр. перетворило єдиний центр міжнародного комуністичного руху в своєрідний архаїзм. Водночас, зміцнілий та консолідований навколо свого лідера, Й. Сталіна, радянський тоталітарний режим більше не потребував подібного інструменту впливу на комуністичні партії.

Проблема стратегії і тактики Комінтерну в 1935-1943 рр. перманентно перебуває в полі зору світової історіографії, представленій значним масивом фахових досліджень. Варто виокремити основні результати історіографії проблеми. Зокрема, значна увага приділена аналізу взаємозв'язку структур Комінтерну та СРСР, питанням організаційної структури, значення VII Конгресу в контексті міжнародної ситуації другої половини 1930-х рр., джерелам фінансування та каналам зв'язку комуністичних партій з Секретаріатом ВККІ, інтеграції Комінтерну в апарат партії-держави СРСР, діяльності окремих національних комуністичних партій тощо.

Разом з тим, найбільш дискусійними залишаються проблеми, пов'язані з антифашистським поворотом Комінтерну в 1935 р., причинами та наслідками Великого терору для Комінтерну та окремих комуністичних партій, характером та ступенем залежності комуністичних партій від позиції Кремля в 1939-1941 рр., наслідками змін в діяльності III Інтернаціоналу після 22 червня 1941 р. для комуністичних партій в рамках європейського руху Опору, причинами розпуску III Інтернаціоналу. Авторське бачення дискусійних проблем підсумовуються у висновках до дисертаційного дослідження.

Джерельна база проблеми представлена: неопублікованими документами з Російського державного архіву соціально-політичної історії (РДАСПІ); збірниками документів з окремих проблем діяльності III Інтернаціоналу та радянської зовнішньої політики в досліджуваний період; мемуарною та епістолярною спадщиною, а також творами художньої літератури, як однією із категорій джерел, котра в описовій формі репрезентує особистий досвід безпосередніх очевидців та учасників тих чи інших подій. Представлена джерельна база логічно об'єднана в п'ять груп, критерієм поділу виступає ступінь інформативності та репрезентативності джерела.

У результаті опрацювання історіографічної та джерельної бази проблеми була здійснена спроба створення авторського бачення діяльності III Інтернаціоналу. Зокрема, його зв'язків з комуністичними партіями; залежності від позиції Політбюро ЦК ВКП(б) та особисто Й. Сталіна і, відповідно, змінами радянської зовнішньої політики. Застосування важливих положень постмодерного підходу французького філософа Ж. Бодрійяра зведено до залучення наступних понять: симулякр(знак/об'єкт, який приховує, що за ним нічого немає), рецесія(передумання подоб-об'єктів, що симулюють, передають, зображають чи представляють реальність), медіум(від лат. *medium* – той, що знаходиться по середині), апотропія(фр. *dissuasion* - «втрата переконань, зневіра, відмовляння» і одночасно «залякування, відлякування», а також «стримування, утримування, запобігання»).

Разом з цим автором дослідження в контекст проблеми вводяться категорії: дискурсивна модель, рецесія моделі, засобом яких розкриваються характерні особливості стратегії і тактики III Інтернаціоналу в досліджуваний період.

Діяльність III Інтернаціоналу в 1935-1943 рр. умовно поділено на три періоди: 1935-1939 рр., 1939-1941 рр., 1941-1943 рр. Критерієм поділу, на нашу думку, виступають особливості дискурсивних моделей, лінія поведінки Комінтерну та, відповідно, зовнішньополітична орієнтація СРСР в кожному з періодів.

У рамках першого періоду, 1935-1939 рр., основними гаслами виступають антифашизм, народний фронт, боротьба за мир та на захист СРСР. Для нього характерне зближення комуністичних партій з соціал-демократичними та ін. європейськими партіями лівого спектру на позиціях протидії поширенню фашизму в європейських країнах, відстоювання демократичних свобод та завоювань пролетаріату тощо.

Ядром моделі даного періоду виступає проблема захисту СРСР від потенційної війни, а засобом – політика антифашизму та народного фронту. В резолюціях VII Конгресу Комуністичного Інтернаціоналу Секретаріат ВККІ не передбачав для компартій можливість приходу до влади у складі коаліційних урядів Франції та Іспанії. Обмежившись висловленням підтримки коаліційному уряду або обравши другорядні портфелі в ньому, французька та іспанська компартії тим самим виявили свою залежність від директив Секретаріату ВККІ та позиції Й. Сталіна, чим проявили догматизм та чітке слідування резолюціям VII Конгресу. В свою чергу, це не дозволило їм досягти безпосередньої цілі, закладеної в ядро моделі. Окрім цього, тотальна прецесія симулякру ворога, як інструмент розгортання репресій на території СРСР та Великого терору, поширення апотропії безпосередньо вплинули на діяльність Комінтерну, завдавши непоправної шкоди Секретаріату ВККІ, Службі зв'язку та іноземним бюро окремих комуністичних партій, включно до ліквідації окремих з них.

У межах другого періоду, 1939-1941 рр., з підписанням пакту Молотова-Ріббентропа 23 серпня 1939 р. та зближенням нацистської Німеччини з СРСР, відбувається корінна зміна, рецесія моделі по відношенню до попереднього періоду, а також парадигми відносин СРСР з країнами Заходу. Відтепер, і до 22 червня 1941 р., комуністичним партіям було дано вказівку вести боротьбу проти національних урядів, в першу чергу Британії та Франції, яких визначали головними розпалювачами та поширювачами «другої імперіалістичної війни». Характеристика військового конфлікту, який розпочався з нападу Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 р., свідчить про нівелювання Комінтерном та комуністичними партіями досягнень попереднього періоду.

Позиція Й. Сталіна щодо військового конфлікту, озвучена 7 вересня 1939 р. в розмові з Г. Димитровим, перекреслила попередню модель стратегії і тактики компартій 1935-1939 рр., заклала основи для її рецесії. В результаті підтримки комуністичними партіями зовнішньополітичних акцій СРСР кінця серпня – вересня 1939 р. призводить до втрати ними популярності, заборони чи переході на нелегальне становище. Чіткіше окреслюється залежність та ситуативність завдань Комінтерну від зовнішньополітичних акцій СРСР. Виконання директив Комінтерну, відстоювання зовнішньополітичних інтересів СРСР на міжнародній арені, боротьба проти національних урядів, в першу чергу Британії та Франції, комуністичними партіями робить їх вимушеними спільниками Німеччини. Дотримання основних положень, закладених в модель, перешкоджає об'єктивній оцінці та аналізу ситуації міжнародного становища, консолідації соціуму задля протистояння агресору. Ставить у залежність від оцінки Комінтерном та керівництвом СРСР проблеми опору окупантам та консолідації сил, які виступають за національну незалежність країн, окупованих Німеччиною.

У межах третього, заключного періоду діяльності Комінтерну, 1941-1943 рр., відбулася динамічна зміна моделі, як реакція на напад Німеччини на Радянський Союз. Не зважаючи на його раптовість, Г. Димитровим були отримані особисто від Й. Сталіна досить чіткі вказівки, в яких окреслювалися особливості діяльності Комінтерну та комуністичних партій в нових умовах, що передбачали допомогу СРСР у його «справедливій війні» проти нацистського Третього Рейху. На зміну формулі «імперіалістична війна» приходять «вітчизняна», справедлива війна; відбувається кардинальна зміна відносин СРСР з країнами Заходу, насамперед з США та Великою Британією; змістивши акцент у діяльності на Відділ друку та пропаганди, Комінтерн залучається до активної співпраці з радянськими розвідувальними органами, що сприяло розгортанню діяльності комуністичного підпілля та приєднанню до лав руху Опору; проведення пропагандистської роботи в середовищі військовополонених; організація радіомовлення на окуповані території тощо. В нових реаліях було відновлено ліквідовану в 1937 р. КПП, тепер під іншою назвою – Польська робітничка партія.

Проблема розпуску III Інтернаціоналу, не зважаючи на його значний внесок до німецько-радянського протистояння, постала в травні 1943 р. Оскільки, історіографія цього питання перебуває в дискусійному полі, на думку автора дослідження вирішальними чинниками розпуску стали: загострення відносин в середині Антигітлерівської коаліції, пов'язаних з оцінкою діяльності Комінтерну, як «п'ятої колони», інструменту «більшовизації» країн, звільнених Червоною армією. Суттєве недофінансування організації протягом 1941-1943 рр., пов'язане з несприятливими для СРСР подіями на німецько-радянському фронті. Згідно позиції Кремля, Комінтерн став перешкодою для самостійного розвитку європейських комуністичних партій та перетворенню їх на національні партії.

У підсумку, можна стверджувати про частковість у досягненні цілей, які були закладені в ядро моделей стратегії і тактики III Інтернаціоналу, оскільки: не зважаючи на те, що Комінтерну та національним компартіям не вдалося відвернути війну проти СРСР, в рамках моделі 1941-1943 рр. їм відносно успішно вдалося консолідувати комуністичний рух, за допомогою антифашистської риторики залучити до нього значну частину демократичних сил всередині країн та сприяти їхньому об'єднанню(хоча і тимчасовому) проти спільного ворога, яким втсупала Німеччина та її союзники.

Варто зазначити ще і той факт, що ідея «світової соціалістичної революції», як магістральна для усієї історії III Інтернаціоналу, так і не була реалізована, а в 1941-1943 рр. взагалі зникла з порядку денного у зв'язку з німецько-радянською війною та необхідністю зняття даного протиріччя у відносинах між СРСР, США та Великою Британією, консолідації їхніх сил задля забезпечення спільної перемоги.

Варто виокремити основні підсумки діяльності III Інтернаціоналу у досліджуваний період:

- керівництву III Інтернаціоналу та національних комуністичних партій(в першу чергу ФКП) вдалося на короткий час консолідувати ліві політичні сили на антифашистській платформі та в межах політики народного фронту задля спільного протистояння агресорам;

- керівництво Комінтерну та національних компартій спромоглося забезпечити широку суспільну підтримку останніх в контексті антифашистської риторики другої половини 1930-х рр.;
- керівництву Комінтерну вдалося «консолідувати» компартії після підписання пакту Молотова-Ріббентропа та залучити їх до активної підтримки та демагогічної пропаганди зусиль СРСР, спрямованих на якнайшвидше припинення війни;
- поступова еволюція у поглядах Секретаріату ВККІ та керівників компартій на агресивну політику Німеччини та її союзників, що частково втілилася в ідеї створення національних фронтів на території окупованих країн навесні 1941 р.;
- з початком німецько-радянської війни Секретаріату ВККІ вдалося швидко змінити модель стратегії і тактики, сприяти консолідації та розгортанню активного та широкого руху Опору в країнах, окупованих Німеччиною та її союзниками, консолідувати демократичні сили на антифашистській платформі та забезпечити підтримку військових зусиль СРСР зі сторони Великої Британії та США;
- в контексті рішень VII Конгресу Комінтерну, компартіям(передусім КПІ) не вдалося реалізувати положення, пов'язані із завоюванням влади в умовах революційної чи передреволюційної ситуації;
- Г. Димитрову та секретарям ВККІ не вдалося відвернути репресії проти представників міжнародного комуністичного руху та функціонерів Комінтерну в рамках політики та практики Великого терору 1936-1938 рр.;
- на першому етапі Другої світової війни Секретаріат ВККІ та компартії не спромоглися забезпечити масову підтримку політики СРСР через потужні антирадянські настрої та системні прорахунки радянської дипломатії;
- у підсумку, керівництву СРСР та III Інтернаціоналу не вдалося досягти головної мети, закладеної в ядро моделей стратегії і тактики – захист СРСР від потенційної військової агресії, однак станом на 1943 р. вдалося

забезпечити умови для створення широкої прорадянської бази, здатної підтримати комуністів в разі їхнього приходу до влади;

- з розпуском III Інтернаціоналу ідея світової революції, як одна з домінант стратегії Комінтерну, зазнає змін, що робить можливим прихід до влади компартій в країнах Центрально-Східної Європи (фактор Червоної армії) та 12 лівих коаліційних урядів в країнах Західної Європи, в 9 з яких були комуністи (політичне полівіння другої половини 1940-х рр.).

У цілому, стратегія і тактика III Інтернаціоналу в 1935-1943 рр., характеризується функціонуванням в межах виокремлених періодів трьох взаємопов'язаних моделей, що характеризуються наступними принципами. *Ситуативність* умов творення моделей у чіткій відповідності до цілей зовнішньої політики СРСР та особливостей його міжнародного становища. *Підпорядкованість* та *функціонування у полі сталінського догматизму*, що передбачало надзвичайно вузький простір самостійності у прийнятті рішень. *Прецесія* та *наявність симулякрів*, як перенесенням досвіду з внутрішньополітичного життя СРСР другої половини 1930-х рр. *Рецесивність*, як реакція на непередбачувані повороти радянської зовнішньої політики тощо.

Однак, не зважаючи на дану характеристику відповідних особливостей стилю діяльності, керівництву Комінтерну, на думку автора, вдавалося використовувати простір відносної самостійності в рамках сталінської моделі більшовизму і відповідних дискурсивних моделей Комінтерну. Не вбачаючи необхідності щоразу втручатися чи контролювати справи Комінтерну, Й. Сталін використовував моменти глобальних зрушень задля корегування лінії поведінки або кардинальних змін моделей III Інтернаціоналу. Висловлені вербально контури нових моделей, під час приватних розмов, отримували змістовне наповнення та реалізовувалися від імені секретарів III Інтернаціоналу, зокрема Г. Димитрова.

Окремо також варто зауважити здатність національних секцій Комінтерну адаптуватися та реагувати на зміни внутрішнього становища у власних країнах, використовувати їх задля досягнення тактичних завдань, зокрема у справі посилення власного впливу та завоювання влади, не виходячи за межі діючих

моделей. Подібна лінія поведінки була характерна для всіх періодів діяльності Комінтерну, розглянутих в дисертаційному дослідженні. В даних практиках Комінтерн виступав, як корегуюча інстанція, в той час, як Й. Сталін втручався в процес лише у крайніх випадках. Це дозволяє виділити інституційний та вербальний механізми, котрими послуговувався Й. Сталін, задля здійснення впливу на формування дискурсивних моделей, визначення стратегії і тактики III Інтернаціоналу в 1935-1943 рр.

Опрацювання інтелектуального спадку діячів III Інтернаціоналу, розкриття особливостей системи функціонування та взаємозалежностей між ВКП(б), Й. Сталіним та Комінтерном дозволить реалістичніше оцінювати та реагувати на системні виклики, які виникають перед світовою спільнотою на початку XXI століття. Зокрема, в полі інформаційних війн, в протидії *fake news* (частково або повністю вигадана інформація, котра поширюється через ЗМІ під виглядом реальних журналістських матеріалів), в контролі та нагляді за діяльністю організацій, пов'язаних з іноземними державами тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архівні документи.

1. *Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). Фонд 495, Опис 73, Справа 61а.* – Секретаріат Генерального секретаря ВККІ Г. М. Димитрова. Матеріали і переписка Г. М. Димитрова
2. *Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). Фонд, 505. Опис 1, Справа 46* – протоколи засідань Інтернаціональної контрольної комісії Виконавчого комітету Комуністичного Інтернаціоналу (ІКК ВККІ)
3. *Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). Фонд, 505. Опис 1, Справа 74.* – протоколи засідань Інтернаціональної контрольної комісії Виконавчого комітету Комуністичного Інтернаціоналу (ІКК ВККІ): розпуск Комуністичної партії Польщі.
4. *Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). Фонд 523, Опис 1, Справа 69.* – Секретаріат Д. З. Мануїльського

Збірки документів.

5. Адибеков, Г. и др., ред. *Политбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б) и Европа. Решения «особой папки». 1923-1939.* Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001.
6. Адибеков, Г., Андерсон К., Шириня К., ред. *Политбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б) и Коминтерн: 1919-1943 гг. Документы.* Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004.
7. Андерсон, К., Чубарьян А., ред. *Коминтерн и Вторая мировая война. Ч.1: до 22 июня 1941 г.* Москва: Памятники исторической мысли, 1994.
8. Андерсон, К., Чубарьян А., ред. *Коминтерн и Вторая мировая война. Ч. 2: после 22 июня 1941 г.* Москва: Памятники исторической мысли, 1998.
9. Байерляйн, Б., ред. *«Предатель – ты, Сталин!» Коминтерн и коммунистические партии в начале Второй мировой войны (1939 - 1941):*

- утраченная солидарность левых сил.* Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011.
10. Бухаркин, И., ред. *Отношения России (СССР) с Югославией 1941-1945 гг.: Документы и материалы.* Москва: ТЕРРА – Книжный клуб, 1998.
11. Горяева Т., ред. *История советской радиожурналистики: Документы. Тексты. Воспоминания. 1917-1945.* Москва: Изд-во МГУ, 1991.
12. Горяева, Т., сост. «*Великая книга дня...*» *Радио в СССР. Документы и материалы.* Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2007.
13. Гусаров Е. и др., ред. *Документы внешней политики. Т. XXIV 22 июня 1941 – 1 января 1942.* Москва: Международные отношения, 2000.
14. Деев, Г., Капица М., Кобляков И., Попов М., Чубарьян А., ред. *Документы внешней политики СССР. 1936 год. – Т. XIX: 1 января – 31 декабря 1936 г.* Москва: Издательство политической литературы, 1974.
15. Золотарев, В., ред. *Тайны и уроки зимней войны 1939–1940. По документам рассекреченных архивов.* Санкт-Петербург: Полигон, 2000.
16. Зырянов, П. и др., ред. *Пограничные войска СССР. 1939–1941: Сборник документов и материалов.* Москва: Издательство «Наука», 1970.
17. Комолова Н., ред. *Коминтерн против фашизма. Документы.* Москва: Наука, 1999.
18. Комплектов, В. и др., ред. *Документы внешней политики СССР. Т. XXII. В 2 кн.: Кн. 1: 1 января – 31 августа 1939 г.* Москва: Международные отношения, 1992.
19. Комплектов В. и др., ред. *Документы внешней политики СССР. Т. XXII. В 2 кн.: Кн. 2: 1 сентября – 31 декабря 1939 г.* Москва: Международные отношения, 1992.
20. Лебедева, С., Рентола К., Саарела Т., ред. *Коминтерн и Финляндия. 1919–1943: Документы.* Москва: Наука, 2003.

21. Майоров, С., ред. *Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны: Документы и материалы. Том I: 22 июня 1941 г. – 31 декабря 1943 г.* Москва: Госполитиздат, 1944.
22. Пожарская, С., ред. *Коминтерн и гражданская война в Испании. Документы.* Москва: Наука, 2001.
23. Серебренников, А., ред. *СССР-Германия. 1939-1941. Документы и материалы о советско-германских отношениях с апреля по октябрь 1939 г. В 2 т.: Т. 1.* Харьков: Права людини, 2014.
24. Серебренников, А., ред. *СССР-Германия 1939-1941. Документы и материалы о советско-германских отношениях с апреля по октябрь 1939 г. В 2 т.: Т. 2.* Харьков: Права людини, 2014.
25. Фельштинский, Ю., сост. *Оглашению подлежит. СССР-Германия 1939-1941. Документы и материалы.* Москва: Московский рабочий, 1991.
26. Шаповал, Ю., Пристайко В., Золотарьов В., ред. *ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи.* Київ: Абрис, 1997.
27. Шириня, К., Соболев А., Фирсов Ф., ред. *VII Конгресс Коммунистического Интернационала и борьба против фашизма и войны.* Москва: Издательство политической литературы, 1975.
28. Яковлев А., ред. *Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937-1938.* Москва: МФД, 2004.
29. Bayerlein, B., Narinski, M., Studer B., Wolikow S., eds. *Moscou – Paris – Berlin. Télégrammes chiffrés du Komintern (1939 - 1941).* Paris: Tallandier, 2003.
30. Gora, W., ed. *Kształtowanie się podstaw programowych Polskiej Partii Robotniczej w latach 1942-1945: wybór materiałów i dokumentów.* Warszawa: Książka i Wiedza, 1958.
31. Medlicott, W. N., Dakin, D., eds. *Documents on British foreign policy. 1919-1939. Second series. Vol. 17. [Western Pact negotiations, outbreak of Spanish Civil War June 23, 1936 – January 2, 1937].* London: H.M.S.O, 1979.

32. Radosh, R., Habeck M. R., Sevostianov G., eds. *Spain Betrayed. The Soviet Union in the Spanish Civil War*. Yale University Press: New Haven and London, 2001.
33. United States Code, Title 18 Part I Chapter 115. 18 USC 2386: Registration of certain organizations. <http://uscode.house.gov/view.xhtml?req=granuleid:USC-prelim-title18-section2386&num=0&edition=prelim>
34. Weber, H., Drabkin, J., Bayerlein B. H., eds. *Deutschland, Russland, Komintern II. Dokumente (1918–1943)*. Walter de Gruyter GmbH, Berlin/München/Boston, 2015.

Матеріали пленумів, протоколи засідань, постанови, міжнародні договори

35. Выписка из протокола №13 заседания Политбюро ЦК ВКП(б) «Особая папка» от 5 марта 1940 г. «Вопрос НКВД СССР» <http://www.katyn.ru/index.php?go=Pages&in=view&id=26>
36. *Коммунистический Интернационал перед VII всемирным конгрессом*. Москва: Партиздат ЦК ВКП(б), 1935.
37. «Постановление Президиума Исполнительного Комитета Коммунистического Интернационала». *Коммунистический Интернационал*, №5-6. (1943).
38. *Резолюции VII Всемирного Конгресса Коммунистического Интернационала*. Москва: Партиздат ЦК ВКП(б), 1935.
39. *XIII пленум ИККИ. Стенографический отчет*. Москва: Партиздат, 1934.
40. *XVII съезд ВКП(б): стенографический отчет*. Москва: Партиздат, 1934.
41. Duraczynsky E. *Uklad Sikorski-Majski* <http://rcin.org.pl/dlibra/doccontent?id=48599>
42. *Twenty-Year Mutual Assistance Agreement Between the United Kingdom and the Union of Soviet Socialist Republics: May 26, 1942*. <http://avalon.law.yale.edu/wwii/brsov42.asp>

Джерела особистісного походження.

Мемуари та спогади.

43. Бубер-Нейман, М. *Мировая революция и сталинский режим: записки очевидца о деятельности Коминтерна в 1920-1930-х годах*. Москва: АИРО-XX, 1995.
44. Голль, Ш. де *Военные мемуары. Единство. 1942-1944 годы*. Москва: Издательство иностранной литературы, 1960.
45. Гренье, Ф. *Вот как это было. Воспоминания*. Москва: Издательство иностранной литературы, 1960.
46. Ибаррури, Д. *Единственный путь*. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1962.
47. Кольцов, М. *Испания в огне. Т. 1. Испанский дневник. Кн. 1-2 (3 августа – 30 декабря 1936 г.)*. Москва: Политиздат, 1987.
http://militera.lib.ru/db/koltsov_me/index.html
48. Лонго, Л. (Галло) *Интернациональные бригады в Испании*. Москва: Военное издательство Министерства обороны Союза ССР, 1960.
49. Майский, И. *Испанские тетради*. Москва: Военное издательство Министерства обороны СССР, 1962.
50. Маннергейм, К. Г. *Мемуары*. Москва: Вагриус, 1999.
<http://militera.lib.ru/memo/other/mannerheim/index.html>
51. Орвелл, Дж. *Памяти Каталонии*. Paris: Editions de la Seine, 1971.
52. Торез, М. *Сын народа*. Москва: Издательство иностранной литературы, 1950.
53. Треппер, Л. *Большая игра: Воспоминания советского разведчика*. Москва: Политиздат, 1990.
54. Эренбург, И. *Испанские репортажи 1931-1939*. Москва: АПН, 1986.
http://militera.lib.ru/prose/russian/erenburg_ig1/index.html
55. Banac, I., ed. *The Diary of Georgi Dimitrov. 1933-1949*. Yale University Press: New Haven and London, 2003.

Епістолярні джерела.

56. Громько, А. и др., сост. *Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-министрами Великобритании во*

время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. В 2 т.: Т.1. Переписка с У. Черчиллем и К. Эттли (июль 1941 г. – ноябрь 1945 г.). Москва: Государственное издательство политической литературы, 1957.

57. Громько, А. и др., сост. *Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. В 2 т.: Т.2. Переписка с Ф. Рузвельтом и Г. Трумэнном (август 1941 г. – декабрь 1945 г.).* Москва: Государственное издательство политической литературы, 1958.

58. Квашонкин, А., Кошелева Л., Роговая Л., Хлевнюк О., сост. *Советское руководство. Переписка. 1928-1941 гг.* Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999.

59. Хлевнюк, О. и др., сост. *Сталин и Каганович. Переписка. 1931-1936 гг.* Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001.

60. Dallin, A., Firsov F. I., eds. *Dimitrov and Stalin: 1934-1943. Letters from the Soviet Archives.* Yale University Press: New Haven and London, 2000.

61. Togliatti P. *Escritos sobre la guerra de Espana.* Barcelona: Editorial Critica, 1980.

Виступи, промови, статті.

62. Димитров, Г. «Война и рабочий класс капиталистических стран». *Коммунистический Интернационал*, №8-9. (1939).

63. Димитров, Г. *Наступление фашизма и задачи Коммунистического Интернационала в борьбе за единство рабочего класса против фашизма. Доклад и Заключительное слово.* Москва: Партиздат ЦК ВКП(б), 1935.

64. Каганович, Л. *О чистке партии.* Москва, Ленинград: Партиздат, 1933.
<https://stalinism.ru/dokumentyi/o-chistke-partii-postanovlenie-tsk-i-tskk-vkpb.html>

65. Молотов, В. «О внешней политике Советского Союза». В *Внеочередная пятая сессия Верховного Совета СССР 31 октября – 2 ноября 1939 г. Стенограф. отчет. 7-24.* Москва: Издание Верховного Совета СССР, 1939.

66. Сталин, И. *О Великой Отечественной войне Советского Союза*. Москва: Крафт, 2002.

Твори художньої літератури.

67. Кестлер, А. *Слепящая тьма*. Москва: ДЭМ, 1989.
68. Орвелл, Дж. *1984: роман*. Київ: Вид-во Жупанського, 2015.
69. Орвелл, Дж. *Колгосп тварин*. Київ: Вид-во Жупанського, 2015.
70. Островский, Н. *Как закалялась сталь; Рожденные бурей*. Москва: Молодая гвардия, 1979.
71. Солженицын, А. *Архипелаг ГУЛАГ. 1918-1956. Опыт художественного исследования. Часть I-II*. Екатеринбург: Издательство «У-Фактория», 2006.
72. Хемингуэй Э. *По ком звонит колокол*. Москва: Издательство АСТ, 2017.

Періодичні видання та преса.

73. «Итоги разгрома «братских» компартий». *Бюллетень оппозиции*, №66-67 (май-июнь 1938 г.). <https://iskra-research.org/FI/BO/BO-66.shtml>
74. Сталин, И. «Мадрид. Центральному Комитету Коммунистической партии Испании». *Правда*, 16 октября 1936 г.
75. «Заявление представителя СССР тов. Майского Международному Комитету по вопросам невмешательства в дела Испании». *Правда*, 24 октября 1936 г.
76. Тамарин, Е. «Троцкистские наемники Франко и интервентов». *Правда*, 07 июня 1937 г.
77. «Фашистско-шпионская работа испанских троцкистов». *Правда*, 19 июня 1937г.
78. «Аресты троцкистских бандитов в Испании». *Правда*, 17 июля 1937г.
79. Кольцов, М. «Троцкистские шпионы в Испании». *Правда*, 25 августа 1937г.
80. «Заявление советского и германского правительств от 28 сентября 1939 года». *Правда*, 29 сентября 1939 г.
81. Молотов, В. «О внешней политике Советского Союза». *Правда*, 01 ноября 1939 г.
82. «Совинформбюро. Гнусные измышления немецко-фашистских палачей». *Правда*, 16 апреля 1943 г.

83. Сталин, И. «Приказ Верховного Главнокомандующего». *Правда*, 01 мая 1943 г.
84. «Постановление Президиума Исполнительного Комитета Коммунистического Интернационала». *Правда*, 22 мая 1943 г.
85. Димитров, Г. «Сообщение Президиума Исполнительного Комитета Коммунистического Интернационала». *Правда*, 10 июня 1943 г.
86. «Pitcairn lifts Barcelona veil: Trotskyist rising as signal». *Daily Worker*, London, May, 11 1937.
87. *Daily Worker*, London, June, 21, 1937.
88. *Daily Worker*, London, September, 02 1939.
89. *Daily Worker*, London, September, 11 1939.
90. Pollitt, H. «How to Win the War». *Daily Worker*, London, September, 16 1939.
91. *Daily Worker*, London, September, 18 1939.
92. «Nation's Peace Policy Is Crucial Issue for 1940, Says Browder». *Daily Worker*, New-York, September 04 1939.
93. «Declaration of the Nation Committee, Communist Party of the U.S.A.». *Daily Worker*, New York. September, 19 1939
94. Browder, E. «Twenty-Two Years of Socialism». *Daily Worker*, New York, November, 06 1939
95. Cachin, M. «Elargissons le Front Populaire!» *L'Humanité*, 24 Octobre 1934.
<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k4051676/f1.item.texteImage.zoom>
96. Cachin, M. «La croissance du courant populaire antifasciste». *L'Humanité*, 26 Octobre 1934 // <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k405169z/f1.item.texteImage.zoom>
97. Díaz, Ramos J. «La situación de España a los dos meses de guerra». *Mundo obrero*, 18 Septiembre 1936
<https://www.marxists.org/espanol/diaz/1930s/tadl/21.htm>
98. «The Meaning of the Non-Aggression Pact». *Soviet Russia Today*. Vol. 8, No.5
<http://www.marxisthistory.org/history/usa/parties/cpusa/1939/0900-srt-meaningofpact.pdf>

Монографічна література.

99. Адибеков, Г. *Коминформ и послевоенная Европа. 1947-1956 гг.* Москва, ИЦ «Россия молодая», 1994.
100. Адибеков, Г., Шахназарова Э., Шириня К. *Организационная структура Коминтерна. 1919-1943.* Москва: Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1997.
101. Бабенко, О. В. *Польша в системе международных отношений (1919-1939 гг.).* Москва, 2011.
102. Баберовски, Й. *Выжженная земля: Сталинское царство насилия.* Москва: Политическая энциклопедия, 2014.
103. Баберовски, Й. *Красный террор: История сталинизма.* Москва: РОССПЭН, 2007.
104. Барышников, В. *От прохладного мира к зимней войне: Восточная политика Финляндии в 1930-е годы.* Санкт-Петербург, 1997.
105. Барышников, Н., Барышников В. *Рождение и крах «терийокского правительства» (1939–1940 гг.).* Санкт-Петербург - Хельсинки: Institut Johana Vekmana, 2003.
106. Барышников, Н., Барышников В., Федоров В. *Финляндия во второй мировой войне.* Ленинград: Лениздат, 1989.
107. Безбородов, А. Б., ред. *История Коммунистической партии Советского Союза.* Москва: Политическая энциклопедия, 2013.
108. Белادي, Л., Краус, Т. *Сталин.* Москва: Издательство политической литературы, 1989. <https://rutracker.org/forum/viewtopic.php?t=4094179>
109. Білокінь, С. *Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917-1941 рр.: джерелознавче дослідження.* Київ: Пенмен, 2017.
110. Богатуров, А., ред. *Системная история международных отношений в четырех томах. События и документы. 1918-2000. Том второй. Документы 1910-1940-х годов.* Москва: Московский рабочий, 2000. <https://www.twirpx.com/file/560592/>
111. Бодрийяр, Ж. *Симулякры и симуляции.* Москва: «ПОСТУМ», 2015.

112. Бородкин, Л. И., Красильников, С. А., Хлевнюк, О. В., ред. *История сталинизма: Принудительный труд в СССР. Экономика, политика, память*. Москва: РОССПЭН, 2013.
113. Браун, А. *Взлет и падение коммунизма*. Москва: Политическая энциклопедия, 2014.
114. Бугай Н. Ф. *Народы Украины в «Особой папке Сталина»*. Москва: Наука, 2006.
115. Велесько, В., сост. *Сталин. Рузвельт. Черчилль. Де Голль: Полит. портреты*. Минск: Беларусь, 1991.
116. Верт, Н. *Террор и беспорядок. Сталинизм как система*. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010.
117. Вехвіляйнен, О. *Фінляндія у Другій світовій війні: між Німеччиною та Росією*. Київ: Темпора, 2010.
118. Волков, В. К., Гибианский, Л. Я., ред. *Восточная Европа между Гитлером и Сталиным. 1939-1941 гг.* Москва: Индрик, 1999.
119. Волкогонов, Д. А. *Семь вождей. Книга I*. Москва: АО «Издательство «Новости»», 1995.
120. Волкогонов, Д. А. *Сталин. Политический портрет*. Кн.1. Москва: ООО «Фирма «Издательство АСТ»», АО «Издательство «Новости»», 1998.
121. Волкогонов, Д. А. *Сталин. Политический портрет*. Кн.2. Москва: ООО «Фирма «Издательство АСТ»», АО «Издательство «Новости»», 1998.
122. Гейер, М., Фицпатрик, Ш. ред. *За рамками тоталитаризма. Сравнительные исследования сталинизма и нацизма*. Москва: РОССПЭН, 2011.
123. Гетти, А. *Практика сталинизма: Большевики, бояре и неумирающая традиция*. Москва: Политическая энциклопедия, 2016.
124. Гиренко Ю. *Сталин-Тито*. Москва: Политиздат, 1991.
125. Гобсбаум, Е. *Вік екстремізму. Коротка історія ХХ віку 1914-1991*. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2001.

126. Городецкий, Г. *Роковой самообман: Сталин и нападение Германии на Советский Союз*. Москва: РОССПЭН, 2001.
http://militera.lib.ru/research/gorodetsky_g/index.html
127. Грациози, А. *История СССР*. Москва: Политическая энциклопедия, 2016.
128. Громыко, А. и др., ред. *История дипломатии. Изд. 2. Т. IV. Дипломатия в годы второй мировой войны*. Москва: Политиздат, 1975.
129. Дамаскин, И. *Сталин и разведка*. Москва: Вече, 2004.
<https://history.wikireading.ru/184768>
130. Даниелс, Р. В. *Взлет и падение коммунизма в России*. Москва: РОССПЭН, 2011.
131. Дейвіс, Н. *Європа: історія*. Київ: Основи, 2018.
132. Держалюк, М. *Угорські демократи проти тоталітаризму(20-30-ті роки)*. Київ: Либідь, 1993.
133. Держалюк, Н. *Венгерские интернационалисты в Великой отечественной войне*. Киев: Наукова думка, 1985.
134. Дённингхаус, В. *В тени «Большого Брата»: Западные национальные меньшинства в СССР (1917-1938 гг.)*. Москва: РОССПЭН, 2011.
135. Ди Нольфо, Э. *История международных отношений. 1918-1999*. Москва: Логос, 2003.
136. Дурачинский, Э. *Сталин: создатель и диктатор сверхдержавы*. Москва: Политическая энциклопедия, 2015.
137. Дэвис, С. *Мнение народа в сталинской России: Террор, пропаганда и инакомыслие, 1934-1941*. Москва: РОССПЭН, 2011.
138. Егоров, Ю. *Народный фронт во Франции. Курс лекций*. Ленинград: Ленингр. гос. пед. ин-т им. А. И. Герцена, 1972.
139. Жуков, Ю. Н. *Иной Сталин*. Москва: Вагриус, 2005.
140. Зашкільняк, Л., ред. *Історія Центрально-Східної Європи*. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2001.

141. Зима, В. Ф. *Человек и власть в СССР в 1920-1930-е годы: политика репрессий*. Москва: Собрание, 2010.
142. Зубкова, Е. Ю. *Прибалтика и Кремль. 1940-1953*. Москва: РОССПЭН, 2008.
143. Іваницька, О. *Франко – каудильйо Іспанії*. Чернівці: Книги-XXI, 2006.
144. Кантор, Ю. З. *Заклятая дружба: Секретное сотрудничество СССР и Германии 20-30-х годов*. Москва: Политическая энциклопедия, 2014.
145. Капченко, Н. И. *Политическая биография Сталина. Т. II (1924-1939)*. Тверь: Информационно-издательский центр «Союз», 2006.
146. Капченко, Н. И. *Политическая биография Сталина. Т. III (1939-1953)*. Тверь: Информационно-издательский центр «СОЮЗ», 2009.
147. Кирилин, И. А., ред. *История международных отношений и внешней политики СССР: В 3-х томах: Т.1*. Москва: Международные отношения, 1986.
148. Кисельгоф, И. *История Франции в годы второй мировой войны*. Москва: «Высшая школа», 1975.
149. Коваль, Б. *Революционный опыт XX века*. Москва: Мысль, 1987.
150. Комолова, Н., ред. *Движение Сопротивления в Западной Европе. 1939-1945. Национальные особенности*. Москва: Наука, 1991.
151. Конквест, Р. *Великий терор. Сталінські чистки тридцятих років*. Луцьк: ВМА «Терен», 2009.
152. Кравченко, Е. *Народный фронт во Франции (1934-1938)*. Москва: «Наука», 1972.
153. Кремье, Ф., Эстаже Ж. *Как это было: Фр. ком. партия в 1939-1940 гг.* Москва: Прогресс, 1989.
154. Кропачев, С. А., ред. *Проблемы истории массовых политических репрессий в СССР*. Краснодар: Экоинвест, 2010.
155. Кропачев, С. А., Кричко, Е. Ф. *Потери населения СССР в 1937-1945 гг.: масштабы и формы. Отечественная историография*. Москва: РОССПЭН, 2012.

156. Крумм, Р., Ломагин, Н. А., Ханов, Д. сост. *Образ Другого – страны Балтии и Советский Союз перед Второй мировой войной*. Москва: РОССПЭН, 2012.
157. Кульчицкий, С. *Російська революція 1917 року: новий погляд*. Київ: Наш час, 2008.
158. Кульчицкий, С. *Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 2*. Київ : Темпора, 2013.
159. Кульчицкий, С. *Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 3*. Київ : Темпора, 2013.
160. Куртуа, С., Верт Н., Панне Ж.-Л., Пачковский А., Бартошек К., Марголен Ж.-Л. *Чёрная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии*. Москва: «Три века истории»; 2001.
161. Ле Руа Ладюрі, Е., упор. *Відкритість. Суспільство. Влада. Від Нантського едикту до падіння комунізму*. Київ: Ніка-Центр, 2008.
162. Лейбзон, Б., Шириня К. *Поворот в політике Коминтерна. Историческое значение VII Конгресса Коминтерна*. Изд. 2-е. Москва: «МЫСЛЬ», 1975.
163. Леонгард, В. *Шок от пакта между Гитлером и Сталиным*. London: Overseas Publications Interchange Ltd, 1989.
164. Литвин, М., Науменко, К. *Сталін і Західна Україна. 1939-1941 рр.* Київ, 2010.
165. Львунин, Ю. *Интернационализм в действии: (Интерн. связи сов. рабочего класса в годы соц. стр-ва в СССР)*. Москва: Мысль, 1985.
166. Люкс, Л. *История России и Советского Союза: От Ленина до Ельцина*. Москва: РОССПЭН, 2009.
167. Макдермотт, К., Агню Дж. *Коминтерн. История международного коммунизма от Ленина до Сталина*. Москва: Аиро ХХ, 2000.
168. Маккензи, К. *Коминтерн и мировая революция. 1919-1943*. Москва: ЗАО Центрполиграф, 2008.

169. Малай, В. *Гражданская война в Испании 1936-1939 годов и Европа: международные аспекты конфликта*. Москва: Наука, 2011.
170. Мартин, Т. *Імперія національного вирівнювання: нації та націоналізм в Радянському Союзі, 1923-1939*. Київ: Критика, 2013.
171. Марущак М. Й. *Історія дипломатії ХХ століття: Курс лекцій*. Львів: Видавництво «Бескид Біт», 2003.
172. Масенко, Л. *Мова радянського тоталітаризму*. Київ: ТОВ «Видавництво «КЛІО»», 2017.
173. Мейнер, С. М. *Сталинская священная война. Религия, национализм и союзническая политика. 1941-1945*. Москва: РОССПЭ, 2010.
174. Мельтюхов, М. И. *Прибалтийский плацдарм в международной политике Москвы (1918-1939 гг.)*. Москва: Алгоритм, 2015.
175. Мельтюхов, М. И. *Прибалтийский плацдарм (1939-1940 гг.). Возвращение Советского Союза на берега Балтийского моря*. Москва: Алгоритм, 2014.
176. Мельтюхов, М. И. *Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939-1941*. Москва: Вече, 2000.
<http://militera.lib.ru/research/meltyukhov/index.html>
177. Мещеряков, М. *Испанская республика и Коминтерн: (Национально-революционная война испанского народа и политика Коммунистического Интернационала 1936-1939 гг.)*. Москва: Мысль, 1981.
178. Наймарк, Н. *Геноциди Сталіна*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011.
179. Нерар, Ф.-К. *Пять процентов правды. Разоблачение и доносительство в сталинском СССР (1928-1941)*. Москва: РОССПЭН, 2011.
180. Носкова, А., ред. *Польша в ХХ веке. Очерки политической истории*. Москва: Индрик, 2012.
181. Павлович, Ж. *Баланс советского термидора. Сталинский террор в судьбе сербского коммуниста*. Минск: Літаратура і Мастацтва, 2011.

182. Перцов, В., ред. *Война и революция в Испании. Том I.* Москва: Издательство «Прогресс», 1968.
183. Пожарская, С. *Социалистическая рабочая партия Испании. 1931-1939 гг.* Москва: Наука, 1966.
184. Примаченко, Я., ред. *Від Рейхстагу до Іводзіми. У полум'ї війни. Україна та українці у Другій світовій.* Харків: КК «Клуб сімейного дозвілля», 2017.
185. Протопопов, А. С., Козьменко, В. М., Шпаковская, М. А. *История международных отношений и внешней политики России (1648-2010).* Москва: Аспект Пресс, 2012.
186. Ренчка, І. *Лексикон тоталітаризму.* Київ: ТОВ «Видавництво «КЛЮ»», 2018.
187. Ржешевский, О., Вехвиляйнен О., ред. *Зимняя война 1939–1940. Кн. 1: Политическая история.* Москва: Наука, 1998.
188. Рогинский, В. *Партия расстрелянных.* Москва: Московская типография №3 РАН, 1997.
<https://stuff.mit.edu/people/fjk/Rogovin/volume5/index.html>
189. Роговин, В. *1937.* Москва, 1996. <http://trst.narod.ru/rogovin/t4/oglav.htm>
190. Рыбаковский, Л. Л. *Политический террор. 1937-1938 гг.* Москва: Эконинформ, 2013.
191. Рыбалкин, Ю. *Операция «Х». Советская военная помощь республиканской Испании (1936-1939).* Москва: АИРО-XX, 2000.
192. Сахаров, А., Христофоров В., Вихавайнен Т., ред. *Зимняя война 1939–1940 гг. Исследования, документы, комментарии. К 70-летию советско-финляндской войны.* Москва: «Академкнига», 2009.
193. Сервіс, Р. *Товариші. Комунізм: світова історія.* Київ: Темпора, 2012.
194. Симония, Н. А., ред. *Историография сталинизма.* Москва: РОССПЭН, 2007.
195. Синицин, Е. *Резидент свидетельствует.* Москва: Гея, 1996.
<https://www.e-reading.club/book.php?book=1055052>

196. Скаба, А., ред. *Міжнародна солідарність у боротьбі проти фашизму. 1933-1945*. Київ: Наукова думка, 1970.
197. Соболев, А., ред. *Коммунистический интернационал: краткий исторический очерк*. Москва: Политиздат, 1969.
198. Сорокин, А., Кобак, А., Кувалдина, О., ред. *История сталинизма: Жизнь в терроре. Социальные аспекты репрессий*. Москва: РОССПЭН, 2013.
199. Такер, Р. *Сталин. История и личность: Путь к власти. 1879-1929; У власти. 1928-1941*. Москва: Издательство «Весь Мир», 2006.
200. Телицын, В. *«Пиренеи» в огне. Гражданская война в Испании и советские «добровольцы»*. Москва: Изд-во Эксмо, 2003.
201. Тисменяну, В. *Поворот у політиці: Східна Європа від Сталіна до Гавела*. Київ: Мегатайп, 2003.
202. Толмачев, Е. *Современный взгляд на историю Коминтерна (1924-1943). Спецкурс*. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1992.
203. Томас, Х. *Гражданская война в Испании. 1931 – 1939 гг.* Москва: ЗАО Центрполиграф, 2003.
204. Торкунов, А. В., Наринский, М. М., ред. *История международных отношений*. В трех томах: Т. II. Москва: Аспект Пресс, 2012.
205. Трубайчук, А. *Друга світова*. Київ, 2004.
206. Трубайчук, А. *Нарис з історії (1900-1945). XX століття: Історія, економіка, політика, ідеологія. Кн. I*. Київ, 1998.
207. Ушакова, С.Н. *Идеолого-пропагандистские кампании в практике функционирования сталинского режима: новые подходы и источники*. Москва: РОССПЭН, 2013.
208. Фенбі, Дж. *Альянс*. Київ: Темпора, 2010.
209. Фирсов, Ф. *Секреты Коммунистического Интернационала. Шифропереписка*. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011.

210. Фицпатрик, Ш. *Срывайте маски!: Идентичность и самозванство в России XX века*. Москва: РОССПЭН, 2011.
211. Фюре, Ф. *Минуле однієї ілюзії. Нарис про комуністичну ідею у XX столітті*. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2007.
212. Хаустов, В., Самуэльсон Л. *Сталин, НКВД и репрессии 1936-1938 гг.* Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010.
213. Хеделер, В., Дицш, Ш. *1940 – счастливый год Сталина*. Москва: РОССПЭН, 2011.
214. Хлевнюк, О. В. *Сталин. Жизнь одного вождя: биография*. Москва: АСТ: CORPUS, 2015.
215. Хромов, С. С. *По страницам личного архива Сталина*. Москва: Издательство Московского университета, 2009.
216. Царуски, Ю., ред. *Сталин и немцы: Новые исследования*. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2009.
217. Чубарьян, А. О. и др., ред. *История Коммунистического Интернационала 1919-1943: Документальные очерки*. Москва: Наука, 2002.
218. Чубарьян, А. О., и др., ред. *Великая Отечественная война 1941–1945 годов. В 12т. Т.9: Союзники СССР по антигитлеровской коалиции*. Москва: Кучково поле, 2014.
http://encyclopedia.mil.ru/files/VOV/tom9/VOV_tom_9.pdf
219. Чубарьян, А. О., ред. *Война и политика, 1939-1941*. Москва: Наука, 1999.
220. Чубарьян, А. О. *Канун трагедии: Сталин и международный кризис: сентябрь 1939 - июнь 1941 года*. Москва: Наука, 2008.
221. Ширер, Р. Д. *Сталинский военный социализм. Репрессии и общественный порядок в Советском Союзе, 1924-1953 гг.* Москва: Политическая энциклопедия, 2014.
222. Шириня, К. *Стратегия и тактика Коминтерна в борьбе против фашизма и войны (1934—1939 гг.)*. Москва: Политиздат, 1979.
223. Шлёгель, К. *Террор и мечта. Москва 1937*. Москва: РОССПЭН, 2011.

224. Штудер, Б., Унфрид Б. *Сталинские партийные кадры. Практика идентификации и дискурсы в Советском Союзе 1930-х гг.* Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011.
225. Шубин, А. В. *Вожди и заговорщики: политическая борьба в СССР в 1920-1930-х годах.* Москва: Вече, 2004.
226. Шубин, А. В. *Мир на краю бездны. От глобального кризиса к мировой войне. 1929-1941 годы.* Москва: Вече, 2004.
227. Эньюань, У, Цзяцинъ, У, Шанцзинъ, Ч., Синянь, Ю., ред. *История международного коммунистического движения.* Москва: Весь Мир, 2016.
228. Юнге, М., Бордюгов, Г., Биннер, Р. *Вертикаль большого террора. История операции по приказу НКВД #00447.* Москва: Новый Хронограф, 2008.
229. Юссила, О., Хентиля, С., Невакиви, Ю. *Политическая история Финляндии. 1809-1995.* Москва: Весь Мир, 1998.
230. Яжборовская, И. С., Яблоков, А. Ю., Парсаданова, В. С. *Катынский синдром в советско-польских отношениях.* Москва: РОССПЭН, 2009.
231. Buhler, P. *Histoire de la Pologne communiste. Autopsie d'une imposture.* Paris: Editions KARTHALA, 1997.
232. Chase, W. J., ed. *Enemies Within the Gates? The Comintern and the Stalinist Repression, 1934-1939.* Yale University Press: New Haven and London, 2001.
233. Courtois, S. *Le PCF dans la Guerre. De Gaulle, la Résistance, Staline.* Paris: Ramsay, 1980.
234. Eaden, J. *The Communist Party of Great Britain since 1920.* London: Palgrave, 2004.
235. Foucault, M. «The Discourse on Language». In *The Archeology of Knowledge.* 215-238. New York: Pantheon books, 1972.
236. Gontarczyk, P. *Polska partia robotnicza. Droga do władzy. 1941-1944.* Warszawa: Fronda, 2003. <https://docer.pl/doc/n51c5>

237. Graham, H. *The Spanish Civil War: A Very Short Introduction*. Oxford University Press, 2005.
238. Holmes, L. *Communism: A Very Short Introduction*. Oxford University Press, 2009.
239. Klehr, H., Haynes J., Firsov F. *The Secret World of American Communism*. Yale University Press: New Haven and London, 1995.
240. Kowalski, R. *European Communism. 1848-1991*. New York: Palgrave MacMillan, 2006.
241. Kriegel, A. *Las Internacionales Obreras (1864-1943)*. Ediciones Orbis, S.A., 1986.
242. Lewey, G. *The Cause That Failed Communism in American Political Life*. New York: Oxford University Press, 1990.
243. Lovell, S. *The Soviet Union: A Very Short Introduction*. Oxford University Press, 2009.
244. Matthews, H. *Half of Spain Died: a reappraisal of the Spanish Civil War*. New York: Charles Scribner's Sons, 1973.
245. Moorhouse, R. *The Devil's Alliance*. New York: Basic Books, 2014.
<https://books.google.com.ua/books?id=8yhWDgAAQBAJ&pg=RA1-PT62&lpg=RA1-PT62&dq=cpusa+in+1939-1941&source=bl&ots=3hiBf3Bas9&sig=u18sFDPCB7J4kBZfs4Z8XJJ2UV8&hl=ru&sa=X&ved=0ahUKEwiGzqOD7b3XAhWlQpoKHb5FAcAQ6AEIJDAG#v=onepage&q=cpusa%20in%201939-1941&f=false>
246. Murphy, D. *What Stalin knew: the enigma of Barbarossa*. Yale University Press: New Haven and London, 2005.
247. Novack, G., Frankel, D., Feldman, F. *The First Three Internationals. Their History and Lessons*. New York: Pathfinder Press, 1974.
248. Paxton, R. *La France de Vichy. 1940-1944*. Paris: Editions du Seuli, 1973.
249. Payne, S. *The Spanish Civil War, the Soviet Union, and Communism*. Yale University Press: New Haven and London, 2004.

250. Priestland, D. *The Red Flag. A History of Communism*. London: Penguin Book, 2009.
251. Saarela, T. *Finnish Communism Visited*. Helsinki, 2015.
252. Sperber, M. *Les visages de l'histoire*. Paris: Editions Odile Jacob, 1990.
https://books.google.nl/books?id=_XKjyjl-2YC&pg=PA85&dq=Manès+Sperber+Munzenberg&hl=ru&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q=Man%C3%A8s%20Sperber%20Munzenberg&f=false
253. Vilar, P. *La guerra civil española*. Barcelona: Critica, 1986.
254. Wojtkowiak, J. *Stosunki radziecko-japońskie w latach 1931–1941*. Poznań: Wydaw. Poznańskie, 2000.

Автореферати дисертацій

255. Амбаров, В. *Вопросы защиты СССР от угрозы империалистической агрессии в деятельности Коммунистического Интернационала (сентябрь 1939 г. – июню 1941 г.)*. Москва, 1975.
256. Варивончик, И. *Борьба Коммунистической партии Великобритании за единый рабочий и Народный фронт (1933-1939 гг.)*. Минск, 1984.
257. Гасюк, А. *Внешнеполитическая пропаганда СССР накануне Великой Отечественной войны :1939-1941 гг.* Москва, 2008.
<http://www.dissercat.com/content/vneshnepoliticheskaya-propaganda-sssr-nakanune-velikoi-otechestvennoi-voiny-1939-1941-gg#ixzz5Ssqfqn7gE>
258. Глазов, А. *Роль Коммунистического Интернационала в системе советского радиовещания на зарубежные страны (1935-1943 гг.)*. Москва, 2018.
259. Держалюк, М. *Угорська політична еміграція в Європі у міжвоєнний період*. Київ, 1993.
260. Жумажанов, М. *Подготовка VII конгресса Коммунистического Интернационала: переход от единого фронта к народному фронту :1933-1935 гг.* Москва, 2004. <http://www.dissercat.com/content/podgotovka-vii-kongressa-kommunisticheskogo-internatsionala-perekhod-ot-edinogo-fronta-k-nar#ixzz5SsqgX8LfU>

261. Ковалкин В. С. *Деятельность Коммунистического Интернационала в защиту СССР (июнь 1941 – июнь 1943 гг.)*. Москва, 1976.
262. Коннова, М. *Громадянська війна в Іспанії (1936-1939 роки): історіографія*. Київ, 2004.
263. Малець, О. *Міжнародні ліві об'єднання в першій третині ХХ століття: організаційна структура, напрями діяльності*. Львів, 2018
264. Матюнин, Э. *Уильям Галлахер и английская политика Коминтерна 1919-1943 гг. (опыт проблемно-исторического анализа)*. Москва, 1990.
265. Панько, М. *Публицистика Мориса Тореза в борьбе за единство французского рабочего движения, против фашизма и войны*. Киев, 1988.
266. Рабкин Е. Л. *Германская и французская компартии в совместной борьбе за единый рабочий и антифашистский фронт*. Москва, 1973.
267. Спивак, Т. *Немецкая подпольная коммунистическая печать в борьбе против гитлеровской диктатуры (1933-1939)*. Ленинград, 1978.
268. Трояновский В. А. *Вопросы защиты СССР от империалистической агрессии в деятельности Коммунистического Интернационала (1936 – август 1939 гг.)*. Москва, 1975.
269. Хавкин, Б. *Борьба КПГ против политики милитаризации Германии 1933-1939 гг.* Москва, 1986.
270. Черных, А. *Коммунистическая партия Испании в борьбе за единство действий с анархистами в национально-революционной войне (1936-1939 гг.)*. Москва, 1984.
271. Шамриков, А. *Стратегия и тактика Коммунистической партии Великобритании по вопросам войны и мира накануне и в годы Второй мировой войны*. Москва, 1983.
272. Шириня, К. *Стратегия и тактика Коминтерна в борьбе против фашизма и войны (1934-1939 гг.)*. Москва, 1980.

Довідкова література.

273. Білодід, І., та ін., ред. *Словник української мови: В 11 т.: Т. 2*. Київ: Наукова думка, 1971.

274. Білодід, І., та ін., ред. *Словник української мови: В 11 т.: Т. 6.* Київ: Наукова думка, 1975.
275. Білодід, І., та ін., ред. *Словник української мови: В 11 т.: Т. 10.* Київ: Наукова думка, 1979.
276. Білодід, І., та ін., ред. *Словник української мови: В 11 т.: Т. 11.* Київ: Наукова думка, 1980.
277. Смолій В. та ін., ред. *Енциклопедія історії України: Т.1: А-В.* Київ: В-во «Наукова думка», 2003.
278. Смолій В. та ін., ред. *Енциклопедія історії України: Т.3: Е-Й.* Київ: В-во «Наукова думка», 2005.
279. Смолій В. та ін., ред. *Енциклопедія історії України: Т.4: Е-Й.* Київ: В-во «Наукова думка», 2007.
280. Смолій В. та ін., ред. *Енциклопедія історії України: Т.7: Мл-О.* Київ: В-во «Наукова думка», 2010.

Періодичні видання.

281. Альтюссер, Л. «Идеология и идеологические аппараты государства». *Неприкосновенный запас*, №3(77) (2011).
<http://magazines.russ.ru/nz/2011/3/al3-pr.html>
282. Барышников, В. «СССР и Финляндия: к вопросу об обстоятельствах и времени принятия решения о начале «Зимней войны». *Вестник Санкт-Петербургского университета.* Сер. 2. История. Вып. 2. (2016).
283. Білокінь, С. «Документи з історії НКВД УРСР: Публікація 45 документів» *Наше минуле: Журнал незалежної історичної думки за редакцією С. Білоконя.* Ч. 1(6). (1993).
284. Варфоломеева, Р. «Проблемы демократии и социализма в работах Мориса Тореза». *Французский ежегодник. 1967.* (1968).
285. Ватлин, А. «Коминтерн в мировой истории прошедшего века: реальность, память и легенда». В *Сборник трудов в честь 70-летия профессора М. М. Мухамеджанова.* 1-17. Москва, 2006.
<http://www.rusgermhist.ru/idx.-php/documents/-isledovateli/vatlin/2.pdf>

286. Вдовин, А. «Великая Отечественная война и новая национальная политика СССР». *Свободная мысль*. №6. (2015).
http://www.intelros.ru/pdf/svobodnay_misl/2015_06/6.pdf
287. Воликов, С. «ФКП и разработка новой стратегической линии международного коммунистического движения». В *Историческое значение VII конгресса Коминтерна: Материалы науч. конф., посвящ. 50-летию VII конгресса Коммунистического Интернационала. Москва, 16-17 июля 1985 г.*, редкол.: П. Родионов и др. 69-79. Москва: Политиздат, 1986.
288. Волков, В. «Некоторые концептуальные проблемы возникновения мировой социалистической системы и первые шаги по ее осуществлению (1943-1945)» В *Советская внешняя политика в ретроспективе. 1917-1991*. 87-104. Москва, 1993.
289. Дашичев, В. «Пакт Гитлера-Сталина: мифы и реальность» *Ежегодник германской истории*, 1988. (1991).
290. Дмитриев, А., Шириня, К. «Вопреки исторической правде» *Вопросы истории КПСС*, №1 (1972).
291. Журихина, Е. В. «Британские левые радикалы в начальный период Второй мировой войны (1939-1941)». *Научный диалог*, №12(48) (2015).
292. «Зимняя война: (Документы из архива Внешней политики СССР)». *Международная жизнь*, №8. (1989).
293. Красноженова, Е. «Немецко-фашистская оккупация и движение Сопротивления в Европе в период Второй мировой войны (1939-1945 гг.)». *Труды кафедры истории Нового и новейшего времени*. № 15. (2015)
[http://novist.history.spbu.ru/trudy_kafedry/15_2015/Krasnozhnova_E_E_-_Nemecko-fashistskaja_okkupacija_i_dvizhenie_Soprotivlenija_v_Evrope_v_period_Vtoroj_mirovoj_vojny_\(1939-1945_gg\).html](http://novist.history.spbu.ru/trudy_kafedry/15_2015/Krasnozhnova_E_E_-_Nemecko-fashistskaja_okkupacija_i_dvizhenie_Soprotivlenija_v_Evrope_v_period_Vtoroj_mirovoj_vojny_(1939-1945_gg).html)
294. Кривогуз, И. «Судьба и наследие Коминтерна». В *Актуальные проблемы новейшей истории*, под общ. ред. Г. Севостьянова, 119-137. Москва: Просвещение, 1991.

295. Куртуа, С. «Літо 1940 р. Переговори ФКП із німецькими окупантами в світлі архівів Комінтерну». В *Більшовизм à la française*. 112-142. Київ: Темпора, 2012.
296. Куртуа, С. «Моріс Торез: французький державний діяч чи міжнародний сталінський апаратчик?». В *Більшовизм a la français*. 215-228. Київ: Темпора, 2012.
297. Куртуа, С. «Партія стала політичним чинником». В *Більшовизм a la français*. 102-111. Київ: Темпора, 2012.
298. Куртуа, С. «ФКП і московські судові процеси». В *Більшовизм a la français*. 334-345. Київ: Темпора, 2012.
299. Куртуа, С. «Французька комуністична партія та створення Національної ради Опору». В *Більшовизм a la français*. 143-161. Київ: Темпора, 2012.
300. Латышев, А. «Трагедия Коминтерна». В *Открывая новые страницы... Международные вопросы: события и люди*, сост. Н. Попов. 403-409. Москва: Политиздат, 1989.
301. Лебедева, Н. «Вступительная статья». В *Коминтерн и Финляндия 1919–1943. Документы*. 3-45. Москва: Наука, 2003.
302. Лебедева, Н. «Коминтерн и Польша в 1939-1943 гг.» *Международная жизнь*, №8. (1993).
303. Лебедева, Н., Наринский, М. «Вступительная статья». В *Коминтерн и Вторая мировая война. Ч. I: до 22 июня 1941 г.* 3-65. Москва: Памятники исторической мысли, 1994.
304. Лебедева, Н., Наринский, М. «Вступительная статья». В *Коминтерн и Вторая мировая война. Ч. II: после 22 июня 1941 г.* 3-90. Москва: Памятники исторической мысли, 1998.
305. Лебедева, Н., Наринский, М. «Роспуск Коминтерна в 1943 году». *Международная жизнь*, №5 (1994).

306. Малай, В. «Гражданская война в Испании (1936-1939 гг.) и блоковая политика накануне Второй мировой войны». *Научные ведомости*, №1(32). (2007).
307. Марьина, В. «Коминтерн: ликвидация или модификация? (1939-1943 гг.)». *Славяноведение*, №5. (1994).
308. «Массовые репрессии оправданы быть не могут. (Документы о реабилитации)». *Источник*, №1. (1995).
309. Медушевский, А. «Сталинизм как модель социального конструирования». *Российская история*, №6. (2010).
<https://publications.hse.ru/articles/72545345>
310. Мещеряков, М. «Судьба интербригадцев в Испании». Останне оновлення 23 липня 2018. https://scepis.net/library/id_3252.html
311. Мещеряков, М., Новиков, М. «Сталин и Гражданская война в Испании». Останне оновлення 23 липня 2018. <https://cyberleninka.ru/article/n/stalin-i-grazhdanskaya-voyna-v-ispanii-1936-1939-gg>
312. Мотылева, Т. «Друзья Октября и наши проблемы». *Иностранная литература*, №4. (1988).
313. Мухамеджанов, М. «К истории гражданской войны в Испании (1936-1939 гг.)». *История и современность. Знание. Понимание. Умение.*, №2 (2012).
314. Мякина, Н., Шестова, В. «Некоторые аспекты информационно-психологической войны СССР и Германии в 1941-1945 г.» Останне оновлення 25 вересня 2018. <https://bit.mephi.ru/index.php/bit/article/download/874/864>
315. Наринский, М. «Кремль и Коминтерн в 1939-1941 годах». *Свободная мысль*, №2 (1995)
316. Оруэлл, Дж. «Почему я пишу». Останне оновлення 2 серпня 2018. http://www.orwell.ru/library/essays/wiw/russian/r_wiw

317. Петров, Н., Рогинский, А. «Польская операция НКВД 1937-1938 гг.» В *Исторические сборники «Мемориал», «Репрессии против поляков и польских граждан»*, под. ред. Л. Гурьянова. Москва: «Звенья», 1997. <http://www.memo.ru/history/POLAcy/vved/index.htm>
318. «Посетители кремлевского кабинета И. В. Сталина». *Исторический архив*, №5-6 (1995).
319. Римар, І. «Вплив позиції Й. Сталіна на формування тактико – стратегічних моделей III Інтернаціоналу (1935-1943 рр.)». *Вісник аграрної історії: науковий журнал*, Вип. 23-24 (2018).
320. Римар, І. «Проблема рецесії симулякрів та медіума у формуванні оціночних реакцій щодо московських показових процесів (1936-1938) в західних мас-медіа». *Європейські історичні студії: науковий журнал*, №10 (2018).
321. Римар, І. «Проблема рецесії тактико – стратегічної моделі III Інтернаціоналу (серпень – листопад 1939 р.)». *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія*, Вип. 2. Ч. 2. (2017).
322. Римар, І. «Тактико – стратегічна лінія III Інтернаціоналу в період радянсько-фінської війни (1939-1940)». *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*, Вип. 55 (2018).
323. Римар, І. «Уряд народного фронту: місце та значення III Інтернаціоналу в політиці ФКП (1934-1939)». *Вісник аграрної історії: науковий журнал*, Вип. 15 (2016).
324. Римар, І. «III Інтернаціонал та Комуністична партія США: політика та взаємовідносини (серпень 1939 – червень 1941 року)». *Американська історія та політика: науковий журнал*, №5 (2018).
325. Сальков, А. П. «Польский вопрос» и западная граница СССР в советской внешней политике (сентябрь 1939 – июнь 1941 г.). В *Российские и славянские исследования*. 215-227. Минск: БГУ, 2004.

326. Семиряга, М. «Советско-германские отношения в период предвоенного политического кризиса». *Ежегодник германской истории*, 1988 (1991).
327. Сквородников, А. «Взаимоотношения Великобритании, эмигрантского правительства Югославии и четников в 1941–1943 гг.» – *Известия Алтайского государственного университета*. 4-1(56). (2007). <https://cyberleninka.ru/article/n/vzaimootnosheniya-velikobritanii-emigrantskogo-pravitelstva-yugoslavii-i-chetnikov-v-1941-1943-gg>
328. Смирнов, В. «Начало французского движения Сопротивления. Новые данные». *Новая и новейшая история*, №2 (1999).
329. Смирнов, В. «Французская коммунистическая партия и Коминтерн в 1939-1940 гг. Новые архивные материалы». *Новая и новейшая история*, №1 (1994).
330. Тимофеев, А. «Влияние СССР на партизанскую войну в Югославии: от организации до победы». В *Россия и славянский мир в войнах и конфликтах XIX-XX веков. Сборник статей*, науч. ред. А. Полунов. 233-263. Москва: Модест Колеров, 2018.
331. Фирсов, Ф. «Архивы Коминтерна и внешняя политика СССР в 1939-1941 гг.» *Новая и новейшая история*, №6 (1992).
332. Фирсов, Ф. «Вильгельм Пик и Георгий Димитров в борьбе за спасение жертв сталинских репрессий». *Ежегодник германской истории*, 1988 (1991).
333. Фирсов, Ф. «Коминтерн: между сентябрем 1939 и июнем 1941». Останне оновлення 18 грудня 2017. <https://echo.msk.ru/programs/victory/508942-echo/>
334. Фирсов, Ф. «Коминтерн после 22 июня 1941». Останне оновлення 18 грудня 2017. <https://echo.msk.ru/programs/victory/510571-echo.html>
335. Фирсов, Ф. «Очерк истории КПСС»: концепция, подходы, контуры». *Коммунист*, № 7 (1991).

336. Фирсов, Ф. «Сталин и проблемы политики единого фронта». В *Открывая новые страницы... Международные вопросы: события и люди*, сост. Н. Попов. 354-366. Москва: Политиздат, 1989.
337. Фирсов, Ф., Шириня, К. «Коминтерн: опыт деятельности». *Коммунист*, №10 (1988).
338. Фирсов, Ф. Яжборовская, И. «Под диктовку Сталина... (О репрессиях против Коммунистической партии Польши)». В *Открывая новые страницы... Международные вопросы: события и люди*, сост. Н. Попов. 384-391. Москва: Политиздат, 1989.
339. Хаустов, В. «Из предыстории массовых репрессий против поляков. Середина 1930-х годов». В *Исторические сборники «Мемориал», «Репрессии против поляков и польских граждан»*, под. ред. Л. Гурьянова. Москва: «Звенья», 1997. <http://www.old.memo.ru/history/POLAcy/Index.htm>
340. Хлевнюк, О. «Причины «большого террора». *Ведомости*, 7 июля 2017, <https://vedomosti.ru/opinion/articles/2017/07/06/712528-bolshogo-terrora>
341. Хлевнюк, О. «Феномен «большого террора». *Ведомости*, 29 июня 2017, <https://vedomosti.ru/opinion/articles/2017/06/29/701835-fenomen-terrora>
342. Шапинская, Е. «Дискурсивный подход». *Вопросы социальной теории: Научный альманах*, Т. II. Вып. 1(2) (2008).
343. Шириня, К. «В то трудное время... (О Г. Димитрове)». В *Открывая новые страницы... Международные вопросы: события и люди*, сост. Н. Попов. 410-415. Москва: Политиздат, 1989.
344. Шумило, М. «Личные дела из архива Коминтерна как источник по изучению элиты Коммунистической партии в Польше». Останне оновлення 8 серпня 2018. http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/35524/1/dais_2012_72.pdf
345. Юнгблюд, В. «Роспуск Коминтерна в мае 1943 г.: отклики и анализ в США». *Вопросы истории*, №2 (2013). <https://rabkrin.org/yungblyud-v-t-rospusk-kominterna-v-mae-1943-g-otkliki-i-analiz-v-ssha-statya/>
346. Babičenko, L. «Die Moskvin-Kommission. Neue Einheiten zur politisch-organisatorischen Struktur der Komintern in der Repressionsphase». *The*

International Newsletter of the Historical Studies on Comintern, Communism and Stalinism, 5/6 (1994/1995).

347. Banac, I. «Yugoslav Communism and the Yugoslav State». In *The Cambridge History of Communism. Vol. 2*. 570-596. Cambridge University Press, 2017.
348. Bayerlein, B. «L'histoire enfin retrouvée : L'Internationale Communiste de la tragédie allemande à l'apogée de la Deuxième Guerre Mondiale (1933-1943). Une rétrospective sur le journal de Dimitrov». *The International Newsletter of Communist Studies*, XXII/XXIII (2016/17).
<https://incs.ub.rub.de/index.php/INCS/article/view/701>
349. Bourderon, R. «1940-1941 : les communistes face à la guerre». *L'Humanité*, December, 15 2001.
<https://www.google.com/amp/s/www.humanire.fr/node/257141%3famp>
350. Bourderon, R. «Le PCF, la guerre, la Résistance». *Lettres Françaises*, №96, October, 06 2012. <http://www.les-lettres-francaises.fr/2012/09/roger-bourderon-le-pcf-la-guerre-la-resistance/>
351. Bourderon, R. «Mai-septembre 1940: l'activité de directions du PCF». *Cahiers d'histoire de l'Institut de recherches marxistes*, № 42 (1990).
https://pandor.u-bourgogne.fr/ead-fragment.xsp?id=FRMSH021_00008&c=FRMSH021_00008_FRMSH021_00008_de-1238&ishtml=true
352. Braskén, K. «Hauptgefahr jetzt nicht Trotzismus, sondern Münzenberg» East German Uses of Remembrance and the Contentious Case of Willi Münzenberg». *CoWoPa – Comintern Working Papers* 22 (2011).
<https://www.abo.fi/student/media/7957/cowopa22brasken.pdf>
353. Claudin, F. «Prologo» In Hidalgo D. *Un notario espanol en Rusia*. 7-18. Madrid: Alianza Editorial, 1985.
354. Courtois, S. «La seconde mort de Willi Munzenberg». *Communisme*, № 38/39 (1994).

- https://books.google.com.ua/books?id=kNY7Qlpt4zAC&pg=PA187&dq=communisme+revue+1994+38&hl=ru&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false
355. David-Fox, M. «Communism and Intellectuals». In *The Cambridge History of Communism. Vol. 1.* 526-550. Cambridge University Press, 2017.
356. Deery, P. «American Communism». In *The Cambridge History of Communism. Vol. 2.* 642-666. Cambridge University Press, 2017.
357. Graziosi, A. «Communism, Nations and Nationalism». In *The Cambridge History of Communism. Vol. 1.* 449-474. Cambridge University Press, 2017.
358. Harris, J. «Stalin as Historical Personality». In *The Cambridge History of Communism. Vol. 1.* 166-188. Cambridge University Press, 2017.
359. Kirkconnell, W. «Communism in Canada and the U.S.A.» Last updated October, 22 2017. <http://www.cchahistory.ca/journal/CCHA1947-48/Kirkconnel.pdf>
360. Klehr, H. «American Reds, Soviet Stooges». Last updated October, 20 2017. <https://www.nytimes.com/2017/07/03/opinion/communist-party-usa-soviet-union.html>
361. Kowalsky, D «Operation X: Soviet Russia and the Spanish Civil War». *Bulletin of Spanish Studies*, Vol. XCI No.1-2 (2014).
362. Kuromiya, H. «Communism, Violence and Terror». In *The Cambridge History of Communism. Vol. 1.* 279-303. Cambridge University Press, 2017.
363. Lazar, M. «The French Communist Party». In *The Cambridge History of Communism. Vol. 2.* 619-641. Cambridge University Press, 2017.
364. Narinski, M. «Le Komintern et le Parti communiste français, 1939-1942». *Communisme*, №32-34 (1992-1993).
365. Nazarewicz, R. «Polnische Aspekte in Dokumenten der Komintern». *Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung.* (2003). <https://kommunismusgeschichte.de/jhk/jhk-2003/article/detail/polnische-aspekte-in-dokumenten-der-komintern/>

366. Mawdsley, E. «World War II, Soviet Power and International Communism». In *The Cambridge History of Communism. Vol. 2.* 15-37. Cambridge University Press, 2017.
367. McDermott, K. «Stalinist Terror in the Comintern: New Perspectives». *Journal of Contemporary History*, Vol. 30 No. 1 (1995).
368. Ochotin, N., Roginski, A. «Zur Geschichte der „Deutschen Operation“ des NKWD 1937-1938». *Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung*, (2000/2001).
369. Panteleïev, M. «La Terreur stalinienne am Komintern en 1937-1938: Les chiffres et les causes». *Communisme*, № 40-41 (1995).
370. Patenaude, B. M. «Trotsky and Trotskyism». In *The Cambridge History of Communism. Vol. 1.* 189-211. Cambridge University Press, 2017.
371. Petersson, F. «Imperialism and the Communist International». *Journal of Labor and Society*, 20(1).(2017).
372. Pons, S. «The Soviet Union and the international left». In *The Cambridge History of the Second World War. Vol. 2.* 68-90. Cambridge University Press, 2015.
373. Rees, E. A. «The Soviet Government 1917-1941». In *The Cambridge History of Communism. Vol. 1.* 304-326. Cambridge University Press, 2017.
374. Rees, T. «The Popular Front and the Civil War in Spain». In *The Cambridge History of Communism. Vol. 1.* 256-276. Cambridge University Press, 2017.
375. Reynolds, D. «The diplomacy of the Great Alliance». In *The Cambridge History of the Second World War. Vol. 2.* 301-323. Cambridge University Press, 2015.
376. Rieber, A. J. «Anti-Fascist Resistance Movement in Europe and Asia During World War II». In *The Cambridge History of Communism. Vol. 2.* 38-62. Cambridge University Press, 2017.
377. Rojahn, J. «Matter of Perspective: Some Remarks on the Periodization of the History of the Communist International. Centre and Periphery» In *The*

- History of the Comintern in the Light of New Documents*. 35-45. Amsterdam: International Institute of Social History, 1996.
378. Rymar, I. «Precession of simulacrum of the Great Terror and Dissolution of the Communist Party of Poland (1936-1938)». *Social Evolution & History*, Vol. 18, No. 1. (2019).
379. Simkin, J. «Communist party in the United State». Last updated October, 22 2017. <http://spartacus-educational.com/USAcommunist.htm>
380. Starkov, B. «The Trial that was not Held». *Europe-Asia Studies* 46. (1994).
381. «The Daily Worker». Spartacus Educational. Last updated March, 11 2018. https://spartacus-educational.com/Daily_Worker.htm
382. Firsow, F. «Die Säueberungen im Apparat der Komintern» In Hermann Weber et al. (Hg.) *Kommunisten verfolgen Kommunisten. Stalinistischer Terror und „Säueberungen“ in der kommunistischen Parteien Europas seit den dreißiger Jahren*. 37-51. Berlin; 1993.
383. Vatlin, A. «Kaderpolitik und Säueberungen in der Komintern» In Herman Weber, Ulrich Maehlert (Hg.). *Terror. Stalinistische Parteisäueberungen 1936-1953*. 33-89. Padeborn et al., 1998.
384. Vidal, G. «Le Parti communiste français et la défense nationale (septembre 1937 – septembre 1939)». *Revue historique*, 2 (№630) (2004).
385. Weitz, E. D. «German Communism». In *The Cambridge History of Communism. Vol. 1*. 573-593. Cambridge University Press, 2017.
386. Wirsching, A. «Some Thoughts on Communist International». *Moving the Social. The Internationalism of Social Movements. Vol. 55*. (2016).
387. Wolikow, S. «The Comintern as a World Network». In *The Cambridge History of Communism. Vol. 1*. 232-255. Cambridge University Press, 2017.